

ADABIY MEROS

2022-YIL 2-SON (6) / ILMIY JURNAL

“Kishi yo‘q bilik ichra monand anga...”

**Temuriylar davri adabiy jarayoni va turkiy
tilga e‘tiborning manbalarda aks etishi**

Alisher Navoiyning “Nazm-ul-javohir” asari

muqaddimasida ilgari surilgan g‘oyalar

O‘zbek adabiy manbashunosligi rivojida

A.N.Samoylovichning o‘rni

Alisher Navoiyning “Xazoyin-ul-maoniy”

devoni g‘azallarida so‘z va istilohlar

“Mantiq-ut-tayr” turidagi asarlarning

o‘rganilish tarixiga bir nazar

Mashriq Yunusov Elbek hayoti va

faoliyati manbalar talqinida

“Yarador umid otlari” dostonining

g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari

O‘zbek matnshunosligida

transkripsiya masalasi

“Abushqa” lug‘ati haqida

Xorazm dostonchiligi rivojida

“Baxshi kitobi”ning o‘rni

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2022
2-son (6)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrirlar:
Shahodatxon Imomnazarova
Baxtiyor Toirov

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500
Tahririyatga kelgan
qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi
va mualliflarga qaytarilmaydi.

Tahrir hay'ati:

Allaberganov Kenesboy
Ahmedova Shoirat
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynabidin
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Imomnazarova Shahodatxon
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Safarov Axtam
Salohiy Dilorom
Sobirova Nasiba
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sulaymonov Isroil
Rajabova Burobiya
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shafolat
Eshchanova Gavhar
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (*O'zbekiston*)
Abdullajon Axmataliyev (*Qirg'iziston*)
Ayşe Yücel Çetin (*Turkiya*)
Açık Fatma (*Turkiya*)
Almas Ulvi (*Ozarbayjon*)
Anarboy Boldiboy (*Qozog'iston*)
Ahmet Bican Ercilasun (*Turkiya*)
Ali Duymaz (*Turkiya*)
Asel Isayeva (*Qirg'iziston*)
Baydemir Husayn (*Turkiya*)
Bakchiyev Talatataali (*Qirg'iziston*)
Basangova Tamara (*Rossiya*)
Benedikt Peri (*Vengriya*)
Demir Necete (*Turkiya*)
Fikrat Turkman (*Turkiya*)
Gurer Gulseven (*Turkiya*)
Vahit Turk (*Turkiya*)
Veli Savash (*Turkiya*)
Yo'ldoshev Ibrohim (*O'zbekiston*)
Ismat Çetin (*Turkiya*)
Karimov Naim (*O'zbekiston*)
Karl Rechl (*Germaniya*)
Metin Ekici (*Turkiya*)
Mirzayeva Salima (*O'zbekiston*)
Muhiddinov Muslihiddin (*O'zbekiston*)
Ocal Oğuz (*Turkiya*)
Emek Ushenmez (*Turkiya*)
Eunkyung Oh (*Koreya*)
Rixsiyeva Gulchehra (*O'zbekiston*)
Rizayev Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sakaya Heroki (*Yaponiya*)
Sirojiddinov Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sodiqov Qosimjon (*O'zbekiston*)
Selami Fedakar (*Turkiya*)
Temur Khocaoğlu (*AQSH*)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (*Rossiya*)

1-son va 2-sonlarini qo'shma son tarzida 1-2 va 3-4 deya o'qilsin.

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2022 yil, №2**

USHBU SONDA:

Boqijon To‘xliyev. “Kishi yo‘q bilik ichra monand anga...”.....	4
Nasimxon Rahmonov 70 yilligiga. Bibliografiya.....	10

NAVOIY ABADIYATI

Otabek Jo‘raboyev. Temuriylar davri adabiy jarayoni va turkiy tilga e‘tiborning manbalarda aks etishi.....	28
Ma‘mura Rashidova. Alisher Navoiyning “Nazm-ul-javohir” asari muqaddimasida ilgari surilgan g‘oyalar.....	35

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Nasimxon Rahmonov. O‘zbek adabiy manbashunosligi rivojida A.N.Samoylovichning o‘rni.....	41
Shafot Hasanova. “Mantiq-ut-tayr” turidagi asarlarning o‘rganilish tarixiga bir nazar.....	50
Saidbek Boltabayev. O‘zbek matnshunosligida transkripsiya masalasi.....	56

JADID ADABIYOTI

Bahrom Irzayev. Mashriq Yunusov Elbek hayoti va faoliyati manbalar talqinida.....	63
--	----

TIL TARIXI VA LUG‘ATSHUNOSLIK

Berdak Yusuf. “Abushqa” lug‘ati haqida.....	68
Murodxo‘ja Muxtorov. Alisher Navoiyning “Xazoyin-ul-maoniy” devoni g‘azallarida so‘z va istilohlar.....	72

OLTIN BSHIK

Nasiba Sabirova. Xorazm dostonchiligi rivojida “Baxshi kitobi”ning o‘rni.....	82
Урзада Мусабекова. Образы дев – воительниц в тюркском фольклоре.....	87
Salima Jumayeva. “Yarador umid otlari” dostonining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari.....	92

TAHLIL VA TANQID

Dilmurod Quronov. Ismoil To‘lak she‘riyati haqida qaydlar.....	100
Dildoraxon Abdullayeva, Iskandarshoh Madgazyev. Cho‘lpon dramaturgiyasi: noma‘lum dramalari va yangi topilgan komediyasi haqida.....	121

MANBALAR XAZINASIDAN

Dilnoza Rustamova. Navoiy devoni toshbosma asarining tavsifi.....	133
--	-----

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

**SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti**

BOQIJON TO‘XLIYEV,
*filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti professori*

“KISHI YO‘Q BILIK ICHRA MONAND ANGA...”

Nasimxon Asqarovich Rahmonov – filologiya fanlari doktori, professor. 1952-yilda Qo‘qonning Buvaydasida – Jov qishlog‘ida o‘qituvchi oilasida tug‘ilgan. Maktabni bitirganidan keyin Farg‘ona davlat pedagogika instituti (hozirgi FarDU)ning o‘zbek tili va adabiyoti fakultetida o‘qigan. Avval o‘qituvchi, nashriyotda muharrir, O‘zFA Qo‘lyozmalar instituti qoshidagi Adabiyot Muzeyining boshlig‘i, institut ilmiy xodimi, direktor o‘rinbosari bo‘lib ishlagan. Hozir O‘zbekiston Milliy universiteti professori sifatida faoliyat yuritadi.

Nasimxon 1984-yili “Kul tigin yodnomasi poetikasi” mavzusida nomzodlik, 1991-yili “Urxun-yenisey yozma yodgorliklari va turkiy eposlar munosabati” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Olimning qadimgi yodgorliklar matni ustida uzoq muddat davomida muntazam ishlab kelishi o‘z-o‘zidan qadimiy yozma obidalarining poetikasi bilan shug‘ullanib kelyotgani ushbu yodgorliklarning til xususiyatlari, ifoda shakllari va imkonlari ustida ham jiddiy bosh qotirishni talab etishi tabiiy edi. Shunga ko‘ra, O‘rxun-Enasoy bitiktoshlaridan boshlab “Oltun yorug‘”, “Devonu lug‘ot it-turk”, “Qutadg‘u bilig‘”, “Hibat-ul haqoyiq” qacha, Nosiriddin Rabg‘uziydan tortib Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg‘ozi Bahodirxonlarning ijod namunalarigacha olim kuzatishlari doirasida ustuvor mavqe tutishi bejiz emas¹.

Jahon san‘atshunosligida “hayvonot uslubi” nomini olgan ifoda tarzi mavjud². Uning mohiyati shundaki, me‘morchilikda, hunarmandchilik (ayniqsa, kandakorlik va to‘qimachilik)da, amaliy san‘at namunalarida, jumladan, tasviriy va amaliy san‘atda muayyan bir hayvon va uning tana a‘zolaridan ayrimlariga maxsus urg‘u tushadi. Bu usul asosini aslida hayvonlarga totem sifatida qarash, e‘tiqod qilish va e‘zozlash mavjud bo‘lgan zamonlar tashkil etadi. Ko‘rinadiki, u tarixshunoslikda “ibtidoiy jamoa tuzumi” deb yuritiladigan zamonlardan ulgu oladi. Qoyalarga o‘yilgan yoki yog‘ochlarga ishlangan rasm va shartli belgilar, bino peshtoqlari, ichki va tashqi devorlar, harbiy qurol-aslahalarning tashqi tomonlari (bandi, yuzasi)da, turli bezak buyumlari, ko‘za va boshqa uy-ro‘zg‘or idish-tovoqlarida, gilam, kigiz va sholchalardagi, shuningdek, yostiqlik jildi, ro‘molcha, so‘zanalardagi naqshlarda bu uslubning ayrim rudiment – qoldiqlarining bizgacha yetib kelganini soha mutaxassislarigina emas, keng xalq ommasining katta qismi ham yaxshi bilishadi.

¹ Rahmon Nasimxon. Adabiyot – davrning aks-sadosi. – Sharq yulduzi, 2016, № 6.

² Rahmonov N., Allambergenov H. Skif-hayvonot usulida g‘ayritabiiy timsollar semantikasi. / “O‘zbek folklorining o‘zbek va ingliz tillaridagi veb sayti va multimedia mahsulotini yaratish” mavzusidagi xalqaro anjuman materiallari, – Namangan. 2021. 27-38-betlar.

Jahon xalqlari badiiy adabiyotida ham uning namunalari oz emas. O'zbek adabiyoti, xususan, bu adabiyotning shakllanishi hamda taraqqiyotiga oziq bergan qadimgi turkiy adabiyot va folklarda ham uning ancha jiddiy izlari saqlanib qolgan. Ayni mana shu yo'nalish ham N.Rahmonov tadqiqotlarida ancha bo'rtib namoyon bo'ladi. Bu usul adabiyot va san'atga alohida bir fayz, tarovat va ruh bag'ishlashidan tashqari, uning mazmun va mundarijasini yaxshigina boyitgani, ulardagi alohida syujet va motivlarning shakllanishi hamda rivoji uchun asos bergani yaxshi ma'lum. Ular mana shu badiiyat namunalalarning ancha qadimiy davrlardagi tafakkur tarzi bilan aloqadorligini tasdiqlaydi. Ayni mana shu jihatlar olimga turkiy adabiyotning qadimgi davrlarga borib taqaladigan tarixini juda yorqin tarzda isbotlash imkonini bergan³.

Jahon folklorshunoslari hamda miliy ma'naviyatning, ayniqsa, yozma adabiyotning qadimiy davrlari bilan shug'ullangan olimlarning katta qismi an'anaviy formulalar, umumiy o'rinlar deb yuritiladigan hodisani yaxshi bilishadi. Bu hodisaning dastlabki fundamental tadqiqi rumin olimi N.Roshiyanu nomi bilan bog'liq⁴. Nasimxon Rahmonov O'rxun-Enasoy obidalarining qadimiy milliy an'analar bilan uyg'unligini isbotlashda ayni ana shu nazariyani ilk marta tatbiq etgan olimlarimizdan hisoblanadi.

Bu va unga o'xshash ko'plab tarixiy-adabiy qonuniyatlarni puxta o'rgangan olim shunday xulosalarga keladi: "Qadimgi turkiy adabiyot birdaniga paydo bo'lmadi: u necha asrlar davomida feodal jamiyatining talablari asosida kelib chiqdi. Feodal jamiyatdagi o'zaro nizo va adovatlar va bunga chek qo'yish yo'lidagi urinishlar, qolaversa, xalqning o'z vatanini bosqinchilardan himoya qilish uchun kurashlari, bu kurashlarda ayrim shaxslarning qahramonlik va shaxsiy jasorat namunalari, bundan tashqari, turli oqimlar yozma adabiyotning yo'nalishini belgilab berdi, yodnomalarning tarixiy-qahramonlik tipida yaratilishiga sabab bo'ldi"⁵.

Qadimgi yozma obidalarining mazmuni, ularning tarkibi va tuzilishi, poetikasi jahon turkiyshunoslari diqqat-e'tiboridan bir lahza ham tushgani yo'q. Mana shu jarayonda professor N.Rahmonov nomining ham izzat va hurmat bilan tilga olinishi o'zbek olimlarining sha'n-u shavkatining yuksalishida alohida o'rin tutishini qayd etish joiz. Jumladan, obidalarining tili va yozuvi tarixiga oid kuzaatishlar shu siraga kiradi⁶.

1692-yilda amsterdamlilik Nikolay Vidzen Verxoturdan, 1697-yilda Semyon Remezov Toboldan, 1730-yilda shved ofitseri Iogann Stralenberg Sibirning yana bir joyidan, Daniyel Gotlib Messershmidthning O'rxun havzalaridan topgan yodgorliklar yozuvi jahon olimlari qiziqishlarini kuchaytirib yubordi. Jarayonga Abel-Remyuze, Grigoriy Ivanovich Spasskiy, keyinroq Vasilii Vasilevich Radlov, Vilgelm Tomsen, Tal'at Tekin, Vadim Mixaylovich Masson, Oltoy Sarsenovich Amanjo'lov, Usmon Sartqoya va boshqalar qo'shilishdi.

N.Rahmonov ham mana shu ro'yxatdagi mo'tabar nomlar qatorini munosib tarzda to'ldirib turadi. U O'rxun-Enasoy obidalari qatorida ilk marta O'rta Osiyodagi shunday yodgorliklarning

³ Qarang: Рахмонов Н.А. Орхоно-енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД. – Ташкент, 1991. – С. 45; Рахмонов Н., Алламбергенов Х. Скиф-хайвонот усулида ғайритабиий тимсоллар семантикаси. – "O'zbek folklorining o'zbek va ingliz tillaridagi veb sayti va multimedia mahsulotini yaratish" mavzusidagi xalqaro anjuman materiallari, – Namangan, 2021, 27-38-betlar.

⁴ Рошияну Н. Традиционные формулы сказки / [АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького]. – М.: [Наука], 1974. – 216 с.

⁵ Rahmonov N. Inson ruhining sadosi. – Toshkent, "O'zbekiston", 1986, 5-bet.

⁶ Bu haqda ma'lumot uchun qarang: Rahmonov N. "Devonu lug'atitürk"- adabiy manba sifatida. – // "Devonu lug'atitürk" – turkiy xalqlarning noyob yozma yodgorligi" mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent, 2018, 21-dekabr. B.63-70.

ilmiy muomalaga kiritilishi hamda ularning to'g'ri talqin qilinishiga oid taklif va mulohazalari bilan mutaxassislar e'tirofini qozondi⁷.

Olim o'zbek va turkiy xalqlar folklorini jahon xalqlari og'zaki ijodi fonida kuzatishlar olib boradi. Uning qadimgi yozma obidalarining turkiy xalqlar eposi bilan qiyosiy yo'nalishda tahlil etishga maylu rag'batini bejiz emas. N.Rahmonov. "Turk-run Abidalarini Orneginda Eski Turk Diyalekti ve eski Turk Edebi Dili Meselesi"⁸, "Yerda yel bo'lib guvlagan shoir (Mag'jon Jumaboyev haqida)"⁹, "Turkiy yozma yodgorliklar va folklor"¹⁰, "Ежелгі Орталық Азия халықтарындағы рухани үдеріс тамырлары (Qadimgi O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy ildizlari manbalari)"¹¹ singari maqola va kitoblar mana shu qiziqishning qonuniy natijalari sifatida yuzaga kelgan.

Nasimxonning adabiyot tarixini davrlashtirishga oid kuzatishlari ham e'tiborga molik¹². U mavjud ishlarning barchasini diqqat bilan ko'rib chiqadi. Ayni paytda o'zining kuzatish va xulosalarini ham puxta va ishonarli tarzda bayon etadi. Uning adabiyot tarixini davrlashtirishda an'anaviy tarzda kelayotgan ayrim sulolalar tarixi bilan aloqadorlik masalasidagi o'ziga xos nuqtai nazarlari, ayniqsa, e'tiborga molikdir.

Tarixiy manbalar tarkibidagi adabiy manbalar, ularning poetik o'ziga xosliklari haqidagi kuzatishlar ham e'tiborga molik. N.Rahmonovning tadqiqotlarida ko'plab tarixiy hamda tarixiy-adabiy asarlardagi (Rashiddinning "Jome'-ut tavorix", Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Abulg'ozir Bahodirxonning "Shajarayi Turk" hamda "Shajarayi tarokima" ("Turkmanlar shajarasi" va b.) turkiy xalqlar tarixiga oid afsonalar, bu afsonalarning turkiy, xususan, o'zbek adabiyotiga daxldor bo'lgan ko'plab ilmiy muammolar atroficha tadqiq etilgan.¹³

"Turk xoqonligi" monografiyasi Nasimxon Rahmonovning tarixchi olim sifatida ham keng mushohada va o'tkir tafakkur egasi ekanini juda yorqin tarzda ko'rsatib berdi¹⁴. Kitobda tarixiy hodisalar mohiyati tarixiy asarlar bilan birgalikda qadimgi turkiy adabiyot namunalaari, xususan, O'rxun-Enasoy obidalarini, "Devonu lug'otit-turk" materiallari, ko'plab afsona va rivoyatlarga bog'liq holda tahlil etilgan. Ayni mana shu jihatlarda olimga ancha katta shuhrat keltirdi. Zero, olim qadimgi yodgorliklarning mazmuni va ifoda usulini, ular bitilgan yozuvlar tarixini ko'rsatish vositasida xalq va millat tarixini, bu jarayondagi milliy-ma'naviy hodisalar mohiyatini ham ancha batafsil va ishonarli tarzda ko'rsatib bera olgan.

⁷ Rahmonov N., Matboboyev B. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. – Toshkent: Fan, 2006.

⁸ Rahmanov N. Turk-run Abidalarini Orneginda Eski Turk Diyalekti ve eski Turk Edebi Dili Meselesi. – // Халықаралық түркі академиясы Ұ 76 “Ұлы дала” II гуманитарлық ғылыми форумының материалдары (екінші бөлім), – Астана: “Ғылым” баспасы, 2017, 415-420-бетлер.

⁹ Rahmonov N. Yerda yel bo'lib guvlagan shoir. "Jahon adabiyoti" jurnali, 2018-yil, 5-son

¹⁰ Turkiy yozma yodgorliklar va folklor (hammualliflar M.Jo'raev, Sh. Turdimov va b.) – Toshkent, "Tafakkur avlodi", 2020,

¹¹ "Вестник Филологии" Евразийского Национального университета им. Гумилева. (г. Нурсултан, Казахстан) № 3, 2020. 44-50 с.

¹² Насимхон Раҳмон. Некоторые проблемы периодизации истории тюркской литературы. – // "Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад". Материалы Международной научно-практической конференции 14-17 октября 2015 г. Казань С. 429-434; Alisher Navoiy adabiyotini qanday davrlashtirgan edi? – // "Alisher Navoiy va XXI asr" I-Respublika ilmiy-nazariy anjumani. – Toshkent, 2016. 23-may, 10-15-betlar; O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). Darslik. Uch jildlik. 1-jild. – Almaty, 2021, 5-12-betlar; Adabiyot – davrning aks-sadosi. – Sharq yulduzi, 2016, № 6.

¹³ Рахмонов Н.А. Художественные особенности памятника Кюль Тигину. Дисс.кан. наук. – Т.: 1983. – 180 с.

¹⁴ Rahmon Nasimxon. Turk xoqonligi. Mas'ul muharrir A.Rustam. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. 144-bet.

“Oltin yorug” asaridagi “Shahzoda va Bars”, “Ku tay afsonasi”, shuningdek, “Irq bitigi”ni ham mana shu maqsad yoʻlida foydalanib, ulardagi badiiy va tarixiy haqiqat ulushlari haqida qimmatli mulohazalar bildirgan¹⁵.

Fan tarixiga oid maqolalar ham alohida bir turkumni tashkil etadi. Ayniqsa, Adxam Rahimovich Tenishev¹⁶, Nikolay Fyodorovich Katanov¹⁷, Nikolay Petrovich Ostroumov¹⁸, Yevgeniy Eduardovich Bertels¹⁹, Vasiliy Vladimirovich Bartold²⁰, A.P.Qayumov haqidagi kuzatishlar bu boradagi eng yaxshi namunalar sifatida koʻrsatilishi mumkin.

Nasimxon Rahmonov tilshunoslik sohasining ham anchagina eʼtirof etilgan olimlari sirasiga kiradi. Alohida taʼkidlash joizki, olimning butun tadqiqotlarida adabiyotning, badiiy asarlarning tadqiqi va tahlillari tilshunoslik foni ostida ham jiddiy tarzda koʻrib chiqiladi. Uning tilimiz tarixi va targʻibiga oid kuzatishlari shoyoni tahsindir. Davlat tili, uning mohiyati, targʻibi borasida ham olimning keng qirrali faoliyati koʻzga ochiq tashlanadi. “Ona tilini himoya qilish Vatanni himoya qilish bilan barobardir”²¹, “Ming yillik, tuman kunlik yozuvim”²². “Til – “men” va olam birlashadigan muhitdir”²³, “Oʻzbek tilining mavqei yanada baland boʻladi”²⁴, Yangi Oʻzbekiston sharoitida til siyosati”²⁵, “Yeski türk dili ve Altin ordu edebî dili arasindaki ilişki” kabi maqola va kitoblar fikrimizning yorqin dalili boʻla oladi. Uning “Qadimgi turkiy til zaminida yotgan oʻzbek tilining miloddan oldingi III asrdan ham ilgariroq shakllangani ishonchli, ayni paytda muhim tarixiy dalil sifatida eʼtirof etilishi kerak...”²⁶ tarzidagi toʻxtamlari mana shu silsiladagi oltin halqalardan birini tashkil etadi.

Nasimxonning tilshunoslik fani sohasiga nechogʻli aloqadorligini koʻrsatadigan ajoyib bir fakt bor. 1982-yilda Oʻzbekistonda birinchi marotaba “Qadimgi turkiy til” degan darslik chop etilgan²⁷. Uning mualliflari oʻsha paytda ham dovuqli boʻlgan ikki yirik olim: Gʻanijon Abdurahmonov hamda Alibek Rustamovlar edi. Mana shu kitobga Nasimxon Rahmonov masʼul muharrirlik qilgan. Oʻshanda Nasimxon hali nomzodlik dissertatsiyasini qilmagan edi.

Zamonaviy adabiy jarayon va adabiy tanqidchilikning N.Rahmonov ishtirokidan oʻziga xos qirralarga ega boʻlgani ham bor gap: “Tovushlarga qoʻshilar mening tovushim”²⁸, “Eng buyuk

¹⁵ Koʻrsatilgan asar, 122-142-betlar.

¹⁶ Э.Р.Тенишев – исследователь “Золотой блеск. – // Казань, 2012. В.Сб.: “Академик Э.Р.Тенишев и тюркский мир”. Стр.6-12.

¹⁷ Н.Ф.Катанов и его роль в изучении древнетюркской литературы. –// Профессор Н.Катанов және тіркітану мәселелері(халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары), І блім.Орал, 2012. Стр.153-160.

¹⁸ Rahmonov N. Biz bilgan va bilmagan Ostroumov. –// OʻzAS, 14-iyun 2019 y; Rahmonov N. Qora kvadratdagi odam. – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2019 yil 9-son; Раҳмонов Н. Вклад Н. Остроумова в тюркологию. –// “Великая степ”. Материалы IV форума гуманитарных наук. Нурсултан, 2019. С.632- 639.

¹⁹ Раҳмонов Н. Бертельс навоийшунос. – // “Жаҳон адабиёти” ж, 2020 № 2, 9-16 бетлар; Бертельс ва Навоийшунослик. // “Alisher Navoiy va XXI asr” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari, toʻplami. – Toshkent, “MASHHUR-PRESS”, 2020, 171-176-betlar

²⁰ “Жаҳон адабиёти”ж 2021, №1

²¹ Rahmonov N. “Kitob dunyosi” gazetasi, 2016-yil 26-oktabr.

²² Rahmonov N. “Ming yillik, tuman kunlik yozuvim”. – “Sharq yulduzi” jurnali, 2018 yil, 2-son. // <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nasimxon-rahmon-ming-yillik-tuman-kunlik-yozuvim>.

²³ Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 2020, 16 oktabr.

²⁴ Oʻzbek tilining maaqei yanada baland boʻladi. “Yangi Oʻzbekiston ” gazetasi 2021, 29 oktyabr.

²⁵ Mirzo Ulugʻbek nomidagi OʻzMU, Al Forobiy nomidagi Qozoq Milliy uni-ti. Lev Gumilyov nomidagi Yevroosiyo Milliy un-ti. Oʻzbek tili tadqiqi va taʼlimi muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari. –T.: Universitetl, 2021. B. 336-341

²⁶ <https://uza.uz/uz/posts/til-khal-bilan-birga-yashaydi-14-10-2019>

²⁷ Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent, 1982.

²⁸ Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2011.

kashfiyot ekan muhabbat”²⁹, “Tarixiy qahramonlar va adabiy qahramonlar uygʻunligi”, “Muhabbatning rangin qirralari”³⁰, “Oʻzbek romanchiligida jiddiy oʻzgarishlar”³¹ kabilarda yaqqol aks etgan.

N.Rahmonovning taʼkidlashicha, tarixiy yodnomalarga epik qolip sifatida oʻtib kelgan obrazlar mif va afsonalardan koʻchgan. Epik qolip jahon adabiyoti taraqqiyoti uchun umumiy qonuniyatdir. Bundan “Ilk mifik syujet va odam” haqidagi tasavvurlarning davomiyligi yana bir karra anglashiladi. Afsonaning oʻzi mifdan iborat”³².

N.Rahmonovning maqola va kitoblarida keltirilgan fakt va materiallar sanogʻining oʻziyoq kishini hayratga soladi. Eʼtibor bering: “Sibirdagi turkiy va boshqa xalqlar tilida ham Tangrining ilohiy mazmuni va osmon maʼnosi saqlangan. Evenklar Tangara deb osmon va Xudoni aytadilar. Mordvalar esa Tangri deganda faqat osmonni tushunadilar. Moʻgʻullarda ham Tangrining faqat osmon maʼnosi bor, ilohiy maʼnosi yoʻq”³³. Ayni mana shu xulosalarga kelish uchun ham qancha-qancha manbalarni, faqat oʻzbek tilida emas, boshqa turkiy hamda xorijiy tillarda chop etilgan maqola va risolalarni, dissertatsiya va internet materiallarni kuzatishga, ular ustida zahmat chekishga sarflangan kuch va vaqtni tasavvur etish qiyin emas.

Oʻtgan asrning oxirgi choragida Qozogʻistonning Issiq qoʻrgʻonidan bir arxeologik yodgorlik topilgan³⁴. Unda boshqa hodisalar bilan birgalikda qanotli otlar tasviri tushirilgan ashyolar ham mavjud edi. Mana shu yodgorlik atrofida juda qizgʻin bahslar boʻlib oʻtgan. Bu muammo haligacha oʻziing toʻliq yechimini topgan emas. Biz uchun muhimi N.Rahmonov ayni mana shu yodgorlik bahonasida oʻzining yangi va boshqalarnikidan mutlaqo farq qiladigan talqinlarni eʼlon qilgan³⁵. Bu talqinlarning turkiyshunoslarning katta qismi tomonidan eʼtirof etilishi esa olimimizning tafakkur kuchi hamda iqtidorining darajasini tasavvur etishga yordam beradi.

Olimning tadqiqotlarida turkiy adabiyotning genezisi – kelib chiqish tarixi, uning mazmun qamrovi, poetikasi qadimiy adabiy anʼanalarning keyingi darv adabiyotidagi namoyon boʻlish shakllari singari muammolar tahlili qizil ip boʻlib oʻtadi.

Koʻplab olimlarning qadimgi turkiy yodnomalar va ularning ogʻzaki ijodi bilan aloqalari borasidagi kuzatishlari yaxshi maʼlum. Nasimxon ularning birortasini ham takrorlamaydi. Unda mavjud tadqiqotlarga tayanish va ularning asl mohiyatini yaxlit bir quyma xulosa darajasidagi hukmni ayta olish iqtidori qadimiy turkiy obidalar va turkiy xalqlar eposi orasidagi nihoyatda zich bogʻlanishlarning tabiiy qonuniyatlarini ochib berishga olib kelgan. Bunday taqdir esa faqat va faqat tinimsiz mehnat va xudo bergan qobiliyatning birlashgan joyidagina yuz beradi, xolos.

Olim qadimgi turkiy obidalarining hozirgi oʻzbek tiliga tabdil qilish borasida ham ancha yirik ishlarni amalga oshirgan. Birgina “Oltun yorugʻ” asarining 2004-2011-yillar davomida “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnali sahifalarida izchil nashr etib borilganining oʻziyoq olimning bu boradagi xizmatlarining miqyos va darajasini koʻrsata oladi. Uning yaxlit kitoblar holida bosilishi esa qadimiyat muxlislari uchun munosib sovgʻa boʻldi³⁶.

²⁹ “Guliston” jurnali, 2012, 5-son.

³⁰ <http://www.dunyouzbeklari.com/?p=66367>

³¹ Rahmonov N. Tarixiy qahramonlar va adabiy qahramonlar uygʻunligi. – // Chet tillar oʻqitishda innovatsion texnologiyalar va filologiya masalalari \Namangan davlat universiteti Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari 12-aprel 2019-yil; “Oʻzbek romanchiligida jiddiy oʻzgarishlar”. // “Ijod olami”, 2020, №2, 22-27-betlar;

³² Rahmonov N. A. Oʻrxun-Yenisey yodnomalari va turkiy eposlar. F. f. d. diss. – T.: 1991. – 293 b.

³³ Rahmonov N. Koʻhna bitik toshlar. – T.: Gʻ. Gʻulom nashriyoti. 1990. – 112 b.

³⁴ Akishev K. A. Kurgan Issyk. – M.: Iskusstvo, 1978.

³⁵ Rahmonov N. Issiq yozuvi. – // “Muloqot” j. 1994. № 11-12. – B. 49-51.

³⁶ Oltun yorugʻ. 1-va 2-kitoblar. – Toshkent, “Mumtoz soʻz”, 2013.

Nasimxon Oliy o'quv yurtining professori sifatida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Guliston davlat universiteti, O'zbekiston davlat madaniyat va san'at instituti, O'zbekiston Milliy universiteti talabalarining hurmat va e'tiroflarini qozongan. O'zi o'tadigan ko'plab fanlarning namunaviy hamda ishchi dasturlarini, ularga oid ma'ruza matnlarini yaratgan. Tabiiyki, bu boradagi eng ulug' ishlari sirasida o'zi dars bergan fanlarning darslik va qo'llanmalarining yaratilishiga ham munosib hissa qo'shgan. "O'zbek tili tarixi" (darslik)³⁷, "O'zbek adabiyoti tarixi"³⁸, Qadimgi turkiy til, Madaniyatshunoslik³⁹ singari o'quv qo'llanmalari va darsliklarining bugun ham faol iste'molda turgani ularning qadri va qimmatini haqidagi asosiy ko'rsatkich bo'la oladi.

Hazrat Alisher Navoiy ustozlardan biri haqida gapirganida, jumladan, shunday misra bor: "Kishi yo'q bilik ichra monand anga". Ayni ta'rif, nazarimizda, qadimgi toshbiklar borasida so'z ketganida ayni Nasimxon Rahmon uchun ham nihoyatda mos va munosib bo'ladi.

Qisqacha qilib aytganda, Rahmonov Nasimxon Asqarovichning hozirgacha amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlari nihoyatda katta nazariy hamda amaliy ahamiyatga molik. Ularni yaxlit holda o'zbek fanining nodir durdonalari deyish mumkin. Ayni paytda ular jahon turkiyshunosligining oltin shodasida ham yalt etib ko'zga tashlanib turadigan munosib halqasidir. Bu haqiqat hozirgacha yirik turkiyshunoslar tomonidan ham takror va takror aytilgan. Uning shogirdlari ishlarida ham bunday e'tiroflar istagancha topiladi. Biz o'zbek adabiyotshunosligi, tilshunosligi, turkiyshunosligida, jahon qadimiyshunosligida hamisha o'zbek fani bayrog'ining baland ko'tarilishida munosib xizmat qilib kelayotgan ulug' olimimiz, qadrdon do'stimiz Nasimxon Asqarovich Rahmonov bilan har qancha faxrlansak arziydi. Xudoyim unga uzoq umr va barakali ijod namunalari yaratish uchun g'ayrat, kuch-quvvat, ijodiy kayfiyatni mo'l-ko'l qilib beraversin!

³⁷ Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi, – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2009, (14 bosma taboq).

³⁸ N.Rahmonov. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: "Sano standart". 2017. – B. 293; Nasimxon Rahmon. O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). Darslik.Uch jildlik. 1-3-jildlar. – Almaty, 2021. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari 1-jild.

³⁹ Rahmonov N. Abdurahmonov N. Madaniyatshunoslik (o'quv qo'llanmasi). – Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011; qayta nashri 2015 (13.5 bosma taboq)

**PROFESSOR, TURKIYSHUNOS OLIM
NASIMXON ASQAROVICH
RAHMONOV**

BIOBIBLIORGAFIYA¹

(Tavalludining 70 yilligiga)

**Nasimxon Asqarovich Rahmonov
hayoti va ilmiy faoliyatining asosiy sanalari**

1952-yil 16-oktabr – Farg‘ona viloyati Buvayda tumanidagi Jov qishlog‘ida tug‘ilgan.

1969-yil – Nayman qishlog‘idagi 20-o‘rta maktabni bitirgan va shu maktabda yoshlar yetakchisi (pionervojatiy) bo‘lib ishlagan.

1970-1974-yy. – Farg‘ona davlat pedagogika institutining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetida o‘qidi.

1974-1975-yy. – Quvasoy shahridagi 20-o‘rta maktabda o‘zbek tili va adabiyoti fanidan dars berdi.

1975-yil – Toshkentdagi “O‘qituvchi” nashriyotiga korrektor bo‘lib ishga kirdi.

1976-yil – Harbiy xizmatda yigitlik burchini o‘tadi.

1976-77-yy. – Buvayda tumanidagi 8-maktabda o‘qituvchi bo‘lib ishladi.

1977-1979-yy. – “O‘qituvchi” nashriyotida korrektor, o‘zbek tili va adabiyoti bo‘limi muharriri bo‘lib faoliyat yuritdi.

1979-yil – O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qo‘lyozmalar institutiga ishga o‘tdi va u yerda kichik ilmiy xodim, bo‘lim mudiri, katta ilmiy xodim, bosh ilmiy xodim: institut direktorining ilmiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosari, direktor vazifalarida xizmat qildi.

¹ Nasimxon Asqarovich Rahmonov: biobibliografiya: (Tavalludining 70 yilligiga) / So‘z boshi muallifi **B.To‘xlijev**; Mas. muharrir **N.Jo‘raqo‘ziyev**; muharrir-bibliograf Z.Berdiyeva; Tuzuvchi D.Oripov

Ushbu bibliografik ko‘rsatkich ikki qismdan iborat. 1-qismda olim asarlarining bibliografik ma’lumotlari xronologik tartibda joylashirildi, olimning hayoti va ijodi haqidagi asarlar ham xronologik tartibda joylashtirildi.

Ko‘rsatkich turkiyshunos, adabiyotshunos olimlarga, adabiyotshunoslikning turli masalalari va muammolari bilan qiziquvchi ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanuvchi yoshlarimizga ilmiy-tadqiqot ishlarida foydalanish uchun, axborot-kutubxona muassasalari xodimlariga shu yo‘nalishdagi targ‘ibot ishlarida qo‘llash uchun mo‘ljallandi.

1984-yil – “Kul tigin yodnomasi (VIII asr) poetikasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

1991-yil – “O‘rxun-yenisey yozma yodgorliklari va turkiy eposlar munosabati” mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

1993-yil – professor ilmiy unvoni berildi.

1998-2001-yy. – O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ishladi.

2001-yil – Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetiga ishga o‘tdi. Bu yerda professor, jurnalistika fakulteti dekani lavozimlarida xizmat qildi.

2021-yil – O‘zbekiston Milliy universiteti jurnalistika fakulteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasida professori.

PROFESSOR NASIMXON ASQAROVICH RAHMONOV HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI

Professor Nasimxon Asqarovich Rahmonov o‘zbek adabiyoti va turkiyshunoslik, o‘zbek folklorshunosligi rivojiga o‘zining munosib hissasini qo‘shib kelayotgan, qator monografiyalar, darsliklar, qo‘llanmalar, ilmiy-ommabop risolalar, lug‘atlar va ilmiy maqolalar nashr ettirgan taniqli adabiyotshunosdir.

Professor N.A.Rahmonov 1952-yili Buvayda tumanidagi Jov qishlog‘ida tug‘ilgan. 1969-yili Nayman qishlog‘idagi 20-o‘rta maktabni bitirgan va shu maktabda yoshlar yetakchisi (pionervojat) bo‘lib ishlagan.

1970-yili Farg‘ona davlat pedagogika institutining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, 1974-yili tamomlagan. 1974-1975-yili Quvasoy shahridagi 20-o‘rta maktabda o‘zbek tili va adabiyoti fanidan dars bergan.

1975-yili Toshkentga kelib, “O‘qituvchi” nashriyotida korrektor bo‘lib ishga kirdi. 1976-yili Armiya safida xizmat qildi. 1976-77-yili Buvayda tumanidagi 8-maktabda o‘qituvchi bo‘lib ishladi. 1977-1979-yillari “O‘qituvchi” nashriyotida korrektor, o‘zbek tili va adabiyoti bo‘limi muharriri bo‘lib ishladi.

1979-yili O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qo‘lyozmalar institutiga ishga o‘tdi va u yerda kichik ilmiy xodim, bo‘lim mudiri, katta ilmiy xodim, bosh ilmiy xodim: institut direktorining ilmiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosari, direktor vazifalarida xizmat qildi.

1998-2001-yillari O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ishladi. 2001-yildan Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetiga ishga o‘tib, professor, Jurnalistika fakultetining dekani lavozimlarida xizmat qildi. Shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining o‘zbek mumtoz adabiyoti va matnshunoslik tarixi kafedrasida professor lavozimida faoliyat yuritdi.

Hozirda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti jurnalistika fakulteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasida professori.

U 1984-yili “Kul tigin yodnomasi (VIII asr) poetikasi” mavzusida nomzodlik, 1991-yili “O‘rxun-yenisey yozma yodgorliklari va turkiy eposlar munosabati” mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1993-yili professor ilmiy unvonini olgan.

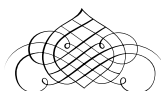
N.Rahmonovning ilmiy faoliyati bevosita qadimgi turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy va etnik tarixi bilan ham bog‘langan. Uning “Toshga bitilgan kitoblar” (1983), “Inson ruhining sadosi”

(1986), “Bitiglar olamida” (1990), “Turk xoqonligi” (1993), “O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari”, “Madaniyatshunoslik” (1-nashri 2011-y, 2-nashri 2015-y; hammuallif tarix fanlari doktori M.Abdurahmonov) o‘quv qo‘llanmasini yaratdi. Hozirgacha 250 dan ortiq ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar muallifi.

N.Rahmonov qadimgi turkiydan hozirgi o‘zbek tiliga tabdil qilib chop ettirgan katta hajmdagi ikki kitobdan iborat “Oltun yorug‘” asari (1-kitob – 2009, “Fan” nashriyoti; 2-kitob – 2013, “MUMTOZ SO‘Z” nashriyoti) nafaqat O‘zbekistonning, balki O‘rta Osiyo va Rossiya ma’naviy hayotida katta voqea bo‘lganini turkiyshunoslar alohida ta’kidlashadi.

Olim ko‘plab xorijiy mamlakatlarda ma’ruzalari bilan ishtirok etib kelmoqda. Uning maqolalari Rossiya, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon kabi bir qator xorijiy mamlakatlarda chop etilgan. Shuningdek, Nasimxon Rahmonov Qozog‘istondagi Lev Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti hamda Qozog‘iston Fanlar Akademiyasi Adabiyot va san’at institutining grantlari loyihasida ham ishtirok etib keladi.

Turkologning Turkologiya sohasidagi xizmatlari xalqaro miqyosda e’tirof etilgan. U Turkiyadagi Yangi Turkiya strategik tadqiqotlar institutining mukofoti (2017), Nursulton shahridagi Xalqaro Turkiy Akademiyaning kumush medali (2018), Qozog‘iston xalqlari Assambleyasining Oltin medali (2020) bilan taqdirlangan.

**PROFESSOR N.A. RAHMONOVNING
ILMIY VA ILMIY-OMMABOP ASARLARI**

Alohida nashrlar

1983

1. Раҳмонов Н.А. Художественные особенности памятника кюлтигину: Дис. ... канд. филолог. наук/ Н.А. Раҳмонов; Институт рукописей им. Х.С. Сулейманова (Ташкент). – Ташкент, 1983. 180 л.. Библиогр.: л. 171-180. (Шифр РД/4461) Экземпляри: всего:1 - ФД(1).
2. Toshga bitilgan kitoblar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1983. 245 b.

1986

3. Inson ruhining sadosi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1986. 24 b.

1987

4. Qadimiy hikmatlar / Tuz. N. Rahmonov, Hammual.: A.Qayumov, Q.Karimov, Q.Mahmudov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987. 432 b.

1989

5. Kultigin yodnomasi poetikasi: (“O‘lmas obidalar” tarkibi – da). – Toshkent: Fan, 1989. 245 b.

1990

6. Bitiglar olamida. – Toshkent: Fan, 1990. 245 b.

1991

7. Rahmonov N.A. Urxun-Yenisey yodnomalari va turkiy eposlar. Filol. fanlari doktori, diss / Alisher Navoiy nomidagi adabiyot instituti. – Toshkent, 1991. 245 b.
8. Ko‘hna bitigtoshlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991. 245 b.

1992

9. Chittigul / to‘plab nashrga tayyorl., so‘z boshi muallifi N.Rahmonov, Y.Sultonov, Sh.Turdimov. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. 98 b.

1993

10. Turk xoqonligi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. 245 b.

2002

11. Turk dunyasi EDEBIYATI, 1-11 cilt. – Ankara: TICA, 2002. 245 b. Hammual.: B.Qosimov va boshq.
12. Ruhiyatdagi nur murodi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002. 245 b.

2003

13. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari: 1-jild. – Toshkent: Fan, 2003. 245 b. Hammual.: H.Boltaboyev.

2005

14. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. – 1 jild. – To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri. – Toshkent: Fan, 2005. 245 b.

2006

15. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. – Toshkent: Fan, 2006. 245 b. Hammual.: B.Matboboyev.

2007

16. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari: II jild. – Toshkent: Fan, 2007. 245 b.

2009

17. Oltun yorug': 1-kitob/ Turkchadan N.Rahmonov tabdili. – Toshkent: Fan, 2009. 245 b.

18. O'zbek tili tarixi: (darslik). – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. 245 b. Hammual.: Q.Sodiqov.

2011

19. Madaniyatshunoslik: o'quv qo'llanmasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011. 245 b.

20. O'zbek jurnalistikasi istiqbollari: Izlanishlar samarasi. – Toshkent: Universitet, 2011. 245 b.

2013

21. Oltun yorug': 2-kitob/ Turkchadan N.Rahmonov tabdili. – Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2013. 245 b.

22. Tarixiy xotira va shaxs ma'naviy kamoloti. – Toshkent: Istiqlof nuri, 2013. 245 b. Hammual.: M.Abdurahmonov va boshq.

2015

23. Madaniyatshunoslik. – Qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2015. 245 b. Hammual.: M.Abdurahmonov va boshq.

2016

24. O'zbek adabiyotini davrlashtirish masalalari. – Toshkent: MUMTOZ SO'Z . 2016. 112 b. Hammual.: Q.Yo'ldosh.

25. O'zbek adabiyoti tarixi: (O'quv qo'llanmasi). – Toshkent: Sano-standart nashriyoti, 2016. 245 b.

26. Туркология: История Всемирной тюркологии: (коллективная монография, на каз. рус. и англ. языках). – Алматы: Раритет, 2016. **245 б.**

2019

27. Tarixdan oziqlanib. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2019. 245 b.

2020

28. Turkiy yozma yodgorliklar va folklor. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. 245 b.

29. Til “men” va olam birlashadigan muhitdir. – Toshkent: Sharq, 2020. 245 b.

2021

30. O‘zbek adabiyoti tarixi: 1 tom. – Almati: SSK, 2021. 245 b.

31. O‘zbek adabiyoti tarixi: 2 tom. – Almati: SSK, 2021. 245 b.

32. O‘zbek adabiyoti tarixi: 3 tom. – Almati: SSK, 2021. 245 b.

Vaqtli matbuot va to‘plamlarda nashr etilgan asarlari

1980

33. Kul tigin yodnomasida alliteratsiya // Adabiy meros. 1980. №1.

1981

34. Kul tigin yodnomasida adabiy etiket // Adabiy meros. 1981. №3.

35. Kul tigin yodnomasida badiiy san’atlar // Adabiy meros. 1981. №3.

1982

36. Kul tigin va Bilga qissasi // Guliston. – 1982. №1. – B 14. Nodir sahifalar.

1983

37. Yozuv – tarix sadosi // Gulxan. 1983. №12.

38. Sovet turkologiyasida dadil qadam // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1983. 19-avg. Hammual.: B.To‘xliyev.

39. Merosda e’zoz // Oydin. 1983. dek.

1985

40. Irq bitigi va skiflar madaniyati // Adabiy meros. 1985. №3. – B.76-80.

41. Lug‘atchilik – mashaqqatli ish // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1985. 11-okt.

42. Ma’naviy yetuklik saboqlari // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1985. 11-apr.

43. Turkiy yozma adabiyot va og‘zaki epik an’analar munosabatiga doir // Adabiy meros. 1985. №1. – B.94-100. Hammualif: X.Egamov.

44. “Qush tili”ning tadqiqi // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1985.

1986

45. Qadimgi turkiy yozuvlar // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1986. apr.

46. Toshga bitilgan yozuvlar // Qishloq haqiqati. 1986. 27-noyabr.

1987

47. Folklorizm va mifologizatsiya – qadimgi turkiy adabiyot asosi // Adabiy manbashunoslik. 1987.
48. Adabiy joylar tadqiqi // O‘qituvchilar gazetasi. 1987. 11-mart.
49. Некоторые суждения о памятнике Суджи // Тезисы докладов научной конференции. – Самарканд, 1987.
50. Marosimlar va odatlar // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1987. 4-sent.
51. Взаимоотношения древнетюркской литературы и фольклора // Сборник научной конференции посв. 90 летию М.Ауэзова. – Алма-ата. 1987. сент.
52. Qadimiyat sadolari /Suhbatdosh B. Valiyev// O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1987. 3-iyul.
53. К вопросу о регионально- генетических и фольклорных связях тюркоязычных народов Советского Востока // Адабиймерос. 1987. №3. Ҳаммуал.: Х.Эгамов.

1988

54. Saboq // Yoshlik. 1988. – №9. – B.76-78. Adabiy tanqid.

1989

55. O‘g‘uznoma yoxud O‘g‘uzxon haqida doston // Yoshlik. 1989. №4.

1990

56. Bemilliy baynalmilal tarbiya bo‘ladimi? // O‘qituvchilar gazetasi. 1990. 13 okt. Hammual.: M.Ahmedov.

1991

57. Bitiglar shahodati // Muloqot. 1991. №5. B.41-50. G‘ Meros.
58. “Men Buddaman, men qutqaruvchiman” // Muloqot. 1991. №12. – B.63-67.
59. Tuhfa //Yosh leninchi. 1991. 9 fevr. Hammual.: M.Ahmedov.
60. Ezgulikning yo‘li // Xalq so‘zi. 1991. 8 avg.
61. Ezgulik nurlari // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1991. 6 sent.

1992

62. Tarixingdir bir jahon // Muloqot. 1992. №1.
63. Merosning ikkinchi umri: Tal’at Tekinning kitobiga taqriz // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1992. Hammual.: N.Mahmudov.
64. Tuganmas dardlar // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. 3 apr. Hammual.: N.Mahmudov.
65. Ma’naviyat va ilm-fan e’tibordan chetda qolmasin // Xalq so‘zi. 1992. 22-okt.
66. Bitiglar madaniyatimiz nishonasi // Toshkent oqshomi. 1992. 4 noyab.
67. “Malik ul-kalom” shoir //Toshkent haqiqati. 1992. 6-iyun.

1993

68. “Noma’lum yozuv” taqdiri //Xalq so‘zi. 1993. 7-avg. Hammual.: E.Rtveladze.
69. Tug‘yon //Ma’rifat. 1993. 20-fevr.

70. Qadimgi turk xoqonligi // Ipak yo'li. 1993. 20-yanv.

1994

71. "Turk" mi yo "o'zbek"? // O'zbekiston ovozi. 1994. 4-yanv.

72. Issiq yozuvi // Muloqot. 1994. № 11-12. – B. 49-51.

73. Mumtoz adabiyot muammolari: (davra suhbat) // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1994. 20-may.

1997

74. Toshga bitilgan qonunlar // Qonun himoyasida. 1997. №5.

75. Xun davlatida qonun, jinoyat va jazo // Qonun himoyasida. 1997. №12.

1998

76. Urxun-yenisey yodgorliklarini nashrga tayyorlash prinsiplari // Adabiy meros. 1998. №1-2.

77. Qonunchiligimiz o'tmishidan ayrim lavhalar // Qonun himoyasida. 1998. №9.

1999

78. Yozuv tarixi – xalqning tarixi demak // O'zbekiston ovozi. 1999. 23-yanv.

79. Ko'hna Quva bitiglari // O'zbekiston ovozi. 1999. 18-mart.

80. Yana bir Quva bitigi haqida // O'zbekiston ovozi. 1999, 10-iyun.

81. Zino va jazo // Qonun himoyasida. 1999. №10.

82. Eski turk obidalarida o'g'uzlar (turk tilida) // "Usmonli dunyosida bilim va ta'lim", 1999, Anqara

2000

83. Farg'onaning turkiy yozuvlari // O'zbekiston ovozi. 2000. 22-yanv.

84. Ma'naviyat va meros // Fidokor. 2000. 16-mart.

85. Popdan topilgan yozuv // O'zbekiston ovozi. 2000. 2-may.

86. Qotillik va jazo // Qonun himoyasida. 2000. №4.

87. Pora va jazo // Qonun himoyasida. 2000. №11-12.

88. Новые находки Ферганы // "Ош-3000": том 3. – Бишкек. 2000.

2001

89. Zardusht va Moniy // O'zbekiston ovozi. 2001. 26-apr.

90. "Avesto"ning paydo bo'lishi // O'zbekiston ovozi. 2001. 2-may.

91. Senga erishgan baxtlidir // Qonun himoyasida. 2001. №7.

92. Haqiqat va erkinlik bayrami // Qonun himoyasida. 2001. №8.

93. "Avesto": zamin vatan demakdir 5555 // O'zbekiston ovozi. 2001. 25-sent.

94. Ruhiyatdagi nur murodi // Sharq yulduzi. 2001. №3. – B. 114-115.

2003

95. Skiflar to'g'risidagi afsonalar // Sharq yulduzi. 2003. №2.

96. Тюркские письма Ферганской долины // Туркология. 2003. №3. – Туркистан (Казахстан).

2004

97. Soxtalikning umri qisqa // Fidokor. 2004. 20-yanv.
98. Некоторые суждения о тюркскорунологии // Туркология. 2004. №1. – Туркистан (Казахстан).
99. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004. №2. – B.84-6. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
100. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004. №3. – B.84-92. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
101. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004. №4. – B.92-98. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
102. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004. №5. – B.90-94. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
103. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004. №6. – B.92-96. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

2005

104. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2005. №1. – B.108-114. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
105. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2005. – №2. – B.111-118. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
106. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2005. №3. – B.132-138. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
107. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2005. №4. – B.97-101. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
108. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2005. №5. – B.98-102. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
109. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2005. №6. – B.115-119. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
110. Muhim qo‘llanma // Ma‘rifat. 2005. dek.

2006

111. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006. №1. – B.85-89. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov va S.Hamroqulova tabdili.
112. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006. №2. – B.94-100. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov va S.Hamroqulova tabdili.
113. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006. – №4. – B.95-102. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov va S.Hamroqulova tabdili.
114. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006. №5. – B.98-106. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov va S.Hamroqulova tabdili.
115. Oltun yorug‘ // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006. №6. – B.87-95. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov va S.Hamroqulova tabdili.
116. Некоторые особенности зачинов орхонских памятников// Туркология, Туркестан (Казахстан). 2006. – С.3-7.

117. Взаимосвязи орхонских памятников и тюркских эпосов // Второй межд.тюрк.конгресс: современная тюркология: теория, практика и перспектива. – Туркестан, 2006.

118. Filologiya fanlari bo'yicha dissertatsiyalarning tahlili // OAK Byulleteni. 2006. №6. – B.18-23 .

119. Turkologiya masalalari. №1.

2007

120. Til taqdiri – millat taqdiri //Tafakkur. 2007. №1. – B.70. 73. Millat va ma'naviyat. Hammuallif: U.Normatov

121. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №1. – B.90-100. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

122. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №2. – B.89-95. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

123. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №3. – B.97-110. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

124. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №4. – B.83-95. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

125. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №5. B.94-108. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

126. Oltun yorug' //O'zbek tili va adabiyoti. 2007. №6. – B.104-117. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

127. Islom va Markaziy Osiyodagi diniy qadriyatlar // “O'zbekistonning islom sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hisssasi” mavzuidagi konferensiya ma'ruzalari tezislari. Toshkent-Samarqand, 2007. – B.158-159.

2008

128. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2008. №1. – B.96-109. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

129. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2008. №2. – B.94-106. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

130. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2008. №3. B.113-127. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

131. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2008. №5. – B.110-124. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

132. Oltun yorug' // O'zbek tili va adabiyoti. 2008. №6. B.114-128. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.

133. Filologiya sohasida ixtisoslashgan kengashlar faoliyatidagi muammolar // OAK Byulleteni. 2008. №1. – B.6-9.

134. Filologiya fanlari bo'yicha himoya qilinayotgan dissertatsiyalarning ayrim muammolari // OAK Byulleteni. 2008. №2.

135. Filologiya fanlari bo'yicha yoqlanayotgan dissertatsiya ishlaridgi kamchiliklar // OAK Byulleteni. 2008. №3. – B.3-6.

2009

136. Ezgulik karvoni (Q.Yoʻldoshevning 60 yilligi munosabati bilan) //Yoshlik. 2009. №2. – B.32-35. Qutlov. Hammual.: I.Yoqubov.
137. Некоторые вопросы жанров древних письменных памятников.// Илмий хабарнома/ Научный вестник. Захириддин Муҳаммад Бобурномидаги Андижон давлат университети. Андижон. 2009. 3. – Б.71-74.
138. “Золотой блеск” и древнетюркский литературный язык. // Третий Международный тюркологический конгресс, Туркестан (Казахстан) 2009. 17-19 мая.
139. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2009. №2. – B.103-119. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
140. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2009. №3. – B.102-118. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
141. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2009. №4. – B.103-115. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
142. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2009. №5. – B.105-123. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
143. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2009. №6. – B.110-117. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
144. Filologiya fanlari boʻyicha oliy malakali ilmiy kadrlar tayyorlash va ularni attestatsiyadan oʻtkazish sifatini oirish masalalari // OAK Byulleteni. 2009. № 2. – B.3-7.

2010

145. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2010. №2. – B.104-117. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
146. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2010. №3. – B.101-112. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
147. Oltun yorugʻ // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2010. №6. – B.131-144. Meros. Qadimgi turkiydan N.Rahmonov tabdili.
148. A.Koʻchimovning “El suv ichgan daryolar” kitobiga taqriz. 2010.
149. Ixtisoslashuvni qachon boshlagan maʼqul? // Huquq va burch. 2010. №6.
150. “Noʻm” bitigi // Huquq va burch. 2010. 11-son. – B.40-42. Adolatnoma
151. “Noʻm” bitigi. // Huquq va burch. 2010. 12 son. – B.35-37. Adolatnoma.
152. Jurnalistik masʼuliyat, isteʼdod va qobiliyat mujassamlashuvidir // Ishonch. 2010. 11-dek.
153. Ilm anglashni talab etadi. // Dunyo va davr. – Namangan. 2010. 30-dek.

2011

154. Tarixiy davr manzarasi. // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2011. 7-yanv.
155. Kamolot daryosining bebaho injusi //Hordiq. 2011. 3-fevr.
156. Oʻzbekistonda axborot va soʻz erkinligini taʼminlashning yorqin yoʻli // OʻzMU xabar-lari. 2011. №1. Hammual.: T.Eshbekov.
157. Teran fikrlar talqini // Mohiyat. 2011. 29-apr.
158. Toʻgʻri matn yaratish masʼuliyati // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2011. 30-apr.
159. Jurnalistika rivoji – zamon talabi //Ishonch. 2011. 2-iyul.
160. Tarix qaʼridan taralgan shuʼla // Ishonch. 2011. 18-avg.
161. “Tovushlarga qoʻshilar mening tovushim” // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2011.

2012

162. Eng buyuk kashfiyot ekan muhabbat // Guliston. 2012. 5-son. – B.36-37. Mutolaa.
163. Topinib yashamoq buyuk saodat // Ishonch . 2012. 25-dek.
164. Н.Ф.Катанов и его роль в изучении древнетюркской литературы//Профессор Н.Катанов жәнетіркi тану мәселелері (халыаралы_ғылыми-теориялы_конференция материалдары), I блім. – Орал. 2012. – С.153-160.
165. Э.Р.Тенишев-исследователь “Золотой блеск”// Академик Э.Р.Тенишев и тюркский мир: сборник. – Казань, 2012. – С.6-12.

2013

166. Tuyg'ular tarovati //O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2013. 20-mart.
167. “Oltun yorug'” shu'lasi // Kitob dunyosi. 2013. 8-may.
168. История тюркских языков – урок для развития национальных языков // Сборник тезисов Международной научно-практической конференции на тему “Государственный язык в эпоху глобализации”. – Чимкент, 2013. – С.9-10.
169. Проблемы взаимоотношения литературного языка и диалектов в “Алтун яруг”. // Международный тюркологический симпозиум, посвященный памяти выдающегося тюрколога академика РАН Э.Р.Тенишева. 16-18 октября 2013 года: Сборник статей. – Казань, 2013. – С. 82-85,
170. Особенности архаического мышления в разных жанров. // Тюркологическое искусствознание: проблемы и перспективы : Тезисы III Международной научной конференции. – Баку. 2013. – С.25-28.

2014

171. Yozma manbalarda Navro'z: (o'zbek, rus, ingliz tillarida) // Moziydan sado. 2014. 1-son. – B.5-8.
172. Следы манихейства в “Алтун яруг. // Материалы международной научной конференции “Актуальные проблемы современного монголоведения и алтаистики” 10-13 ноября 2014 г. – Элиста, 2014. – С. 470-472.

2015

173. Sharqona odob o'g'itlari. // “Qutadg'u bilig”ga so'ngso'z. – Toshkent. Tarjimon F.Ravshanov. 2015.
174. Buyuk zafar qo'shig'i // Sharq yulduzi. 2015. №3. B.38-40.
175. Уллы женгис қосығы. (қорақалпоқ тилида) // Эркин Қарақалпақстан . 2015 . 25-авг.
176. Некоторые вопросы ритмики орхонских памятников // ФарДУ. Илмийхабарлар. 2015. №3. – С.35-39.
177. Ozbekistondaki Cocu koyunlarining bazi ozellikleri // Eskisehir\ Turkiya. 2015. – S.192-193.
178. Некоторые проблемы периодизации истории тюркской литературы. // “Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад”. Материалы Международной научно-практической конференции 14-17 октября 2015 г. – Казань . – С. 429-434.

2016

179. Ajdodlar sabogʻi – avlodlar mulki // Sharq yulduzi. 2016. №3. – B. 16-18.
180. Alisher Navoiy adabiyotni qanday davrlashtirgan edi? // “Alisher Navoiy va XXI asr” respublika ilmiy-nazariy anjumani. – Toshkent, 2016 . 23-may. – B.10-15.
181. Alisher Navoiy adabiyotni qanday davrlashtirgan edi? // “Alisher Navoiy va XXI asr” 1-Respublika ilmiy-nazariy anjumani. Toshkent, 2016. 23-may. – B.10-15.
182. Vatan va komil inson // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. – 2016 . 22-iyul.
183. Adabiyot – davrning aks-sadosi // Sharq yulduzi. 2016. – №6. B.129 135. Adabiyotshunoslik.
184. Ona tilini himoya qilish Vatanni himoya qilish bilan barobardir // Kitob dunyosi. 2016 . 26-okt.
185. Некоторые суждения о “чагатайском языке” и “чагатайской литературе” // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте ВОСТОК-ЗАПАД. Материалы Международной научно-практической конференции 17-18-ноября 2016-года.

2017

186. “Tarixiy shaxslar va davlatchilik gʻoyasi”. – Alisher Navoiy va XXI asr” mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari // Toshkent, 2017. – B.133-137. 8-fevral.
187. Abulgʻozi Bahodurxon – til himoyachisi (turk tilida).
188. Tafakkur ozuqasi – mutolaa: (davra suhbat) // Maʼrifat. 2017. 23-avg. Hammual.: Z. Isomiddinov, R. Jumaniyozov.
189. Turkologiyada dadil qadam // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2017 . 27-sent. №39.
190. N. Rahmanov. Turk-run Abidalari Orneginda Eski Turk Diyalekti ve eski Turk Edebi Dili Meselesi. // ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ АКАДЕМИЯСЫ Ұ 76 “Ұлы Дала” II гуманитарлық ғылыми форумының материалдары (екінші бөлім), Астана: “ҒЫЛЫМ” баспасы, 2017. – Б. 415-420.
191. Abulgazi BaHadur xan turkcaning qoruyucisi // Туркология. – Баку, 2017. №3. – Б.11-13.
192. Turkologiyaga yoʻl koʻrsatgan asar// Filologiya masalalari. 2017. №4. – B. 3-9. Hammual.: N.Qilichov.
193. Қутты сузи манги жасайтын ақын //Егемен Qazaqstan. 2017. 27 апр.
194. Eski türk dili ve altın ordu edebî dili arasındaki ilişkileri // Доклад, прочитанный на 7ом межд.Тюрк.конференции.2017. Г.Туркестан

2018

195. Taqdir bitigi // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 2018. 26-yanv.
196. Ming yillik tuman kunlik yozuvim // Sharq yulduzi. 2018. №2.
197. Жер бетінде желдей ұйтқыған ақын (қозоқча) // Егемен Казахстан . 2018 . 27 апр.
198. Chinor turar gʻolib va magʻrur // Adabiyot gazetasi. 2018. 25-may.
199. Turkiy xalqlar sehrli ertaklarida evrilish (metamorfoza) va uning mifologik syujetlar bilan munosabati” // Oʻzbek folklorshunosligining dolzarb masalalari ” toʻplami. 2018.
200. Ilm odamlari birgalikda ilmiy loyihalar ustida ishlashlari kerak. Zotan maʼnaviy boyliklarsiz xalqning oʻtmishi ham, kelajagi ham gʻarib/ Nasimxon Rahmonov bilan suhbat; Suh-

batdosh J.Tanauova // Turkologiya. 2018. №1. – B.7-34. – Turkistan (Qazag‘iston). Xalqaro qozoq-turk universiteti.

201. История тюркологии в Узбекистане: (на рус. казах., и английском языках) //История мировой тюркологии:Сборник. – Астана, 2018. – С. 296- 340.

202. Роль мифов и легенд в истории тюркской государственности //Алтаистика и тюркология, 2018. №1. – С. 59- 63. – Астана

203. Yerda el bo‘lib guvlagan shoir // Jahon adabiyoti. 2018. № 5. – B.179-187.

204. Turkiy xalqlar sehrli ertaklarida metamorfozaning mifologik asoslari.... // Халықаралық Түркі академиясы. Ұлы дала” iii-шігумани тарлықғылымдар форумының материалдары. – Астана. 2018. июнь. – С.206- 212,

205. “Devonu lug‘atit-turk” – adabiy manba sifatida // “Devonu lug‘atit turk” – turkiy xalqlarining noyob yozma yodgorligi” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent, 2018. 21-dek. – B.63-70.

206. Вдохновляющий источник. “Семь граней великой степи” // “Қазақстанның қазирги даму удерисинтеги туркитану-ғылымы” Немат Келимбетов тинг ғылыми-шығармашылық мурасына арнал-ан халықаралық конференция материалдары. – Астана, 2018. – С. 24-29.

2019

207. Milliy g‘oya: milliy ruh, o‘zlik // Xalq so‘zi. 2019. 1-may. N.Rahmonov va b.

208. Tarixiy qahramonlar va adabiy qahramonlar uyg‘unligi // Chet tillar o‘qitishda innovation texnologiyalar va filologiya masalalari // Namangan davlat universiteti Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2019-yil. 12-aprel.

209. Biz bilgan va bilmagan Ostroumov // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2019 . 14-iyun.

210. Tariximizga, xalqimizga bitilgan qasida // Adabiyot gazetasi. 2019. 24-avg.

211. Turkiy xalqlar ma’naviy merosi taraqqiyotida Buyuk ipak yo‘li madaniyatining roli // Osiyo mamlakatlari tamadduni va ipak yoli August 21, 2019 / Samarkand State Institute of Foreign Languages (Uzbekistan). – Hammual.: N.Qilichov.

212. Великий Шелковый путь и духовное наследие тюркских народов //Международный Казахско-турецкий университети им. Хожа Ахмад Яссави Материалы 1-ой Международной конференции “Великийшелковыйпуть – дорогамира, согласияистабильности – 2019”.

213. Ming yillik, tuman kunlik yozuvim // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2019. 22-okt.

214. Qora kvadratdagi odam // Jahon adabiyoti. 2019. №9. – B.185-192. Adabiyotshunoslik, falsafa.

215. Вклад Н. Остроумова в тюркологию // Великая степ : Материалы IV форума гуманитарных наук. – Нурсултан, 2019. – С.632- 639.

2020

216. Mangu bitigtoshlar ilhomi // uza.uz. 2020. 1-apr.

217. Dunyo tillari orasida eng baxtlisi // uza.uz. 2020. 10-apr.

218. Bertels va Navoiyshunoslik // Alisher Navoiy va XXI asr mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari to‘plami. – Toshkent: Mashhur-press”, 2020. – B. 171-176.

219. Forobiy va Ibn Sinoning poetikaga oid qarashlari // Guliston DU “Erkin Vohidovning” elektron to‘plami. 2020. 21-may. – Hammual.: H.Allambergenov.

220. Bertels – navoiyshunos //Jahon adabiyoti . 2020. № 2. – B. 9-16.

221. O‘zbek romanchiligida jiddiy o‘zgarishlar // Ijod olami. – 2020. №2. – B. 22-27.

222. Til – “men” va olam birlashadigan muhitdir // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2020. 16-okt.

223. Географические названия в “Огузنامه” в контексте культурного наследия великого шелкового пути // Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А. Ясави-материалы II -ой Международной конференции. Сентябрь 2020. “Великий шелковый путь – Дорогамира, согласия и стабильности” . – С. 226-231.

224. “O‘g‘uznoma” dagi geografik nomlar Buyuk ipak yo‘li madaniyati qamrovida // Badiiy adabiyotda nutq va uslub muammolari: Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami, 2020-yil 25-sentabr. – B.216-220.

225. Ежелгі Орталық Азия халықтарындағы рухани үдеріс тамырлары (Қадимгі Ўрта Осиё халқларининг маънавий илдизлари манбалари) // Вестник Филология” Евразийского Национального университета им. Гумилева. (г. Нурсултан, Казахстан) 44-50-бетлар. Вестник Филология”. 2020. №3: Евразийского Национального университета им. Гумилева. (г. Нурсултан, Казахстан). – Б. 44-50.

2021

226. Bartold – Navoiyshunos //Jahon adabiyoti. 2021. №1. – B.186-189. – Adabiyotshunoslik, falsafa.

227. Ankara’dan Taşkent’e gıcnıl kıprğsı ali şor nevvo ve eserleri sempozyumu Ankara-Taşkent bildiriler kitabıankara’dan Taşkent’e gıcnıl kıprğsı ali şor nevvo ve eserleri sempozyumu. – İstanbul, 2021 // Navoiyning adabiyotni davrlashtirishga munosabati / O‘zbekiston Milliy universiteti . – B.71-81.

228. O‘zbek tilining mavqei yanada baland bo‘ladi //Yangi O‘zbekiston. – 2021. 29-okt.

229. A.N.Samoylovich va Navoiyshunoslik // Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o‘rganish masalalari. №67: Xalqaro konferensiya materiallari. – B.308-313.

2022

230. Sukut sadosining jarangi // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2022. 25-fevr.

231. Sukut-shovqinlarga sanchilgan sinon // Yoshlik. 5-son. 2022. – B.48-50.

232. A.N.Samoylovich: Men Majnunman, Turkiston Laylidir // Jahon adabiyoti. 2022. 6-son.

233. Mumtoz asarlarning nasriy bayonlari kerakmi? // Yangi O‘zbekiston. 2022. 27-sent.

Professor N.A. Rahmonovning tarjimalari

1992

234. Mahmud Do‘g‘on. Til inqilobi (turkchadan tarjima) // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1992, iyul.

235. Giyohvandlikka qarshi kurash bo‘yicha albom-sxema. // O‘zb. IIV Oliy militsiya maktabi (ruschadan tarjima), 1992. 5 b.t.

1994

236. Turg‘un Olmos. Xunlarning qisqacha tarixi: “Farg‘onaga yurish” bobi: (Uyg‘urchadan tarjima) //Maktabgacha tarbiya. 1994. № 1,2.

237. Turg‘un Olmos. Xunlar: (uyg‘urchadan tarjima) // Yosh kuch. 1994. №2. – B.26-27.

1996

238. Arapovich B., Mattelmaki V.: Muqaddas kitob suratlarda. – Pagreb, 1996. 542 b.

Nasimxon Rahmonov – mas’ul muharrir, muharrir, to’plovchi

1985

239. Adabiy meros: O‘zbek adabiyoti tarixidan material va tadqiqotlar: ilmiy asarlar to‘plami / Tahrir hay’ati: A.Qayumov, Valixo‘jayev B., Rahmonov N.A. va boshq. – Toshkent, 1985. №1-6.

240. Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma’lumotnoma / Mas.muharrir N.Rahmonov. – Toshkent: Fan, 1990. 56 b.

1995

241. Alp Er To‘nga yoki Afrosiyob jangnomasi / Nashrga tayyorl. A.Abdurahmonov; Mas. muharrirlar N.Rahmon, N.Qobul. – Toshkent: Cho‘lpon, 1995. 32 b.

2011

242. Ta’lim samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy asoslari // Теоритические и практические основы повышения эффективности процесса обучения: oliy o‘quv yurtlararo ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami/ Tahrir hay’ati N.Rahmonov, S.Azizov, N.Erkaboyeva, X.Xonboboyev; Muqimiy nomidagi Qo‘qon davlat pedagogika instituti. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011. 168 b.

243. Sodiq S. Haqiqat va adolat quyoshi / Mas.muharrir N.Rahmon. – Toshkent: Extremum-Press, 2011. 200 b.

244. Qosimov B. Uyg‘ongan millat ma’rifati / Mas.muharrir N.Rahmon. – Toshkent: Extremum-Press, 2011. 320 b.

2015

245. Qutadg‘u bilig / Hozirgi o‘zbek tiliga o‘giruvchi F.Ravshanov; Mas.muharrir N.Rahmonov. – Toshkent: Akademnashr, 2015. 544 b.

2017

246. Alimbekov A. Yulduzning besh qirrasi/ Mas.muharrir N.Rahmonov. – Toshkent, 2017. 245 b.

N.A. Rahmonov hayoti va ijodi haqidagi asarlar

2020

247. Soatova G. O‘zbek tili va adabiyoti// O‘zbekistonda Urxun-Enasoy yodgorliklari tadqiqi: (N.Rahmonov, Q.Sodiqovlarning o‘zbek turkologiyasining shakllanishi varivojlanishidagi xizmatlari xususida: Ilmiy axborot). – Toshkent, 2020. – B.136-138 .

248. Oripov D. Turkiy allomalar davomchisi // Ma’rifat. 2022. 31-avg.

**N.A. Rahmonovning ilmiy rahbarligida himoya etilgan
nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari hamda
avtoreferatlari**

2004

249. Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyotda janrlar taraqqiyoti. Filologiya fanlari nomzodi. 10.00.03 – O‘zbek adabiyoti tarixi, O‘zFA Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti instituti.

2009

250. Shoniyozov M. “Majmuai shoiron”ning matn tayyorlash prinsiplari va matniy tadqiqi. 10.00.11 – Adabiy manbashunoslik va mantshunoslik. O‘zbekiston milliy universiteti.

2018

251. Jo‘raqo‘ziyev N. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar va turkiy folklorda kosmogonik mifologiya: Filol. fanlari falsafa doktori (PhD)... Dissertatsiya: 10.00.08 – Folklorshunoslik/ N. I. Jo‘raqo‘ziyev; O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. – Toshkent, 2018. 162 b. Adabiyotlar: B. 139-157.

2019

252. Allambergenov X. Qadimgi turkiy adabiyotda g‘ayritabiiy timsollar taraqqiyoti: Filol. fanlari falsafa doktori (PhD) ... Dissertatsiya: 10.00.08 – Folklorshunoslik/Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti. – Toshkent, 2019. – 142 b.. – Adabiyotlar: b. 130-137. (Shifr RD-8656).

253. Qurbaniyazov M. XIV asr o‘zbek adabiyotida hikoyat janri taraqqiyoti (“Qissasi Rabg‘uziy” misolida): Filol. fanlari falsafa doktori (PhD) ... Dissertatsiya: 10.00.02 – O‘zbek adabiyoti/Qoraqalpoq davlat universiteti. – Qarshi, 2019. – 154 b.

254. Qilichov N. “Oltun yoruq” leksikasining taraqqiyoti. 10.00.01 – O‘zbek tili. Urganch davlat universiteti.

255. Dadaboev O. G‘arb va sharq adabiy kontekstida Amir Temur shaxsi talqini: Filol. fanlari falsafa doktori (PhD) ... Dissertatsiya: 10.00.06- Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik/ Namangan davlat universiteti. – Toshkent, 2019. – 150 b.

2020

256. G‘ulomova H. Avzaliyning “Majmuaul masoil” asari nusxalarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi. Avtoreferat. B.46. Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti.

2021

257. Abdullayeva M. Adabiy-tarixiy asarlarda kichik janrlar poetikasi: Filol. fanlari doktori (DSc) ... Avtoreferat: 10.00.02. – O‘zbek adabiyoti. – Samarqand, 2021. 82 b.

2022

258. Jumanov E. O‘zbek xalq ertaklarida epik formulalar: Filol. fanlari falsafa doktori (PhD) ... Dissertatsiya: 10.00.08 – Folklorshunoslik. – Toshkent, 2022. 184-b.

259. Mamatqulov M. XVII-XVIII asrlar adabiyotida folklor syujetlari. (DSc) ... Guliston davlat universiteti.

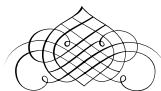
N.A. Rahmonov taqrizi ostidagi nashrlar

1998

260. Нишонова С. Воспитание совершенного человека в развитии педагогической мысли эпохи возрождения востока: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Специальность 13.00.01 – теория и история педагогики. – Ташкент, 1998. 38 с.

2017

249. Beknazar J. Olam mo'jizasi ostonasida inson qanoti haqida ballada / Taqrizchi N.Rahmon. – Hamtaq.: N.Ergashov. Akademnashr, 2017. 368 b.

OTABEK JO'RABOYEV,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari

TEMURIYLAR DAVRI ADABIY JARAYONI VA TURKIY TILGA E'TIBORNING MANBALARDA AKS ETISHI

ANNOTATSIYA

Temuriy hukmdorlarning adabiyotsevarligi va badiiy ijod bilan shug'ullanganligi haqida bir necha manbalar xabar beradi. Jumladan, Navoiyning "Majolis-un-nafois", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat-ush-shuaro", Boburning "Boburnoma", Haydar mirzoning "Tarixi Rashidiy", Faxriy Hiraviyning "Ravzat-us-salotin", Vosifyning "Badoye'-ul-vaqoye'" va Nisoriyning "Muzakkir-ul-ahbob" asarlari. Ushbu manbalarda temuriylarning adabiy ishtiyoqi va adabiyotga qo'shgan hissasi u yoki bu darajada bayon qilingan. Maqolada mazkur ma'lumotlarning ayrimlari tahlil doirasiga tortilgan.

Kalit so'zlar: *temuriylar; adabiy shaxsiyat, manba, matn, devon, tazkira, shoir.*

ABSTRACT

The concept of a literary personality expresses the literary and cultural accumulation of the artist, which differs from the personality unique to each person. In this sense, the Timurids-mirzas, who were outstanding and at the same time rulers of the period in the cultural sphere of the XV century, appeared in the sources as literary people or literary figures. If you count some sources related to the topic: "Majalis-un-nafois" Alisher Nawai, "Tazkirat-ush-shuara" of Devletsah Samarkandi, "Wakaya" (Baburnama) of Zahiriddin Muhammad Bobur, "Habib-us-siyar" of Giyaseddin Khandemir, "Tarikh-i Rashidi" of Muhammed Haider Mirza, "Ravzat-us-Salatin" by Fakhr-i Heravi, "Badee-ul-wakaye" of Zayniddin Vosify, "Muzakkir-ul-ahbab" of Hasanhoja Nisari.

Throughout history, there have been many rulers who wrote poetry or engaged in other arts. However, this is a very rare event in the history of literature, when there are many masters who grew up from the same dynasty. In this respect, it is a fact that the Timurid rulers did not require much evidence that they were interested in and interested in literature, artistic creativity, and ingenuity.

Having stated the value of the Timurid mirzas in reflecting their literary personality in the above-mentioned and related sources, we have defined the purpose and duty to indicate how clear the ideas of the authors of the mentioned works are and what are the principles underlying them.

The article explains the significance of the Timurids for the Turkish language and literature by citing examples from Alisher Navai's book "Majalis-un-nafois", whose works they wrote in Chagatai Turkic and other sources. In fact, the information contained in the sources about Shahrukh mirza, Khalil Sultan, Mohammad Mumin mirza, Shah Garib mirza, and Zahiriddin Mohammad Babur has been identified, described, and analyzed.

Key words: *Timurids, literary personality, source, text, divan, tezkire, poetry.*

Temuriylar davrida, xususan, madaniy aurada mazkur davrning peshqadam va ayni damda mutasaddilari bo'lgan temuriy mirzolar adabiyot kishilari yoki adabiy shaxsiyatlar o'laroq ham manbalardan o'rin olganlar.

Avvalo, mazkur manbalarning eng mashhurlarini sanab o'tsak. Bular:

- 1) Alisher Navoiy "Majolis-un-nafois"
- 2) Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat-ush-shuaro"
- 3) Zahiriddin Muhammad Bobur "Vaqoye'" ("Boburnoma")
- 4) G'iyosiddin Xondamir "Habib-us-siyar"
- 5) Muhammad Haydar mirzo "Tarixi Rashidiy"
- 6) Faxriy Hiraviy "Ravzat-us-salotin"
- 7) Zayniddin Vosifiy "Badoye'-ul-vaqoye'"
- 8) Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkir-ul-ahbob"

Shu o'rinda mavzu doirasida u yoki bu darajada fikrlar bildirgan va o'z tadqiqotlarida to'xtalib o'tgan olimlar Abdurauf Fitrat [Fitrat, 2000: 37-45], Hamid Sulaymon [Sulaymon, 1969: 33-48], Abduqodir Hayitmetov [Hayitmetov, 1996: 3-19], Abdurashid Abdug'afurov [Abdug'afurov, 2000: 39-49], Suyima G'aniyeva [G'aniyeva, 2001: 66-84], Bo'riboy Ahmedov [Ahmedov, 1985] va Ismoil Aka [Aka, 1994] kabi olimlar nomini ta'kidlab o'tish joizdir.

Temuriy hukmdorlar yoki o'zlarining atamasi bilan aytganda "mirzo"larning ijodkorligi va ularning turkiy tilga e'tibori bilan bog'liq o'rinlar aynan zikri kechgan manbalardagina yaqqolroq ko'zga tashlanadi, desak yanglishmaymiz.

Tarixda she'r yozgan yoki boshqa ijod turi bilan shug'ullangan hukmdorlar ko'p o'tgan. Lekin butun boshli bir suloladan ko'p sonli ijodkor-shoirilar sirasi yoki pleyadasi tarix davomida juda kam chiqqan. Hatto, yo'q darajada, deyish mumkin. Lekin temuriy hukmdorlarning adabiyotsevarligi, san'atga oshuftaligi va ilm-fanga muhabbati isbottalab emas.

Biz ushbu masalaga aynan yuqorida sanalgan manbalarning temuriy mirzolar adabiy shaxsiyatini yoritib berishdagi qiymatini ta'kidlash bilan birga ushbu asarlarda yana ularning turli faktlar vositasida turkiy tilga ahamiyat qaratganliklari nuqtayi nazaridan yondashishni maqsad qilib qo'ydik.

Sharqshunos Herman Vamberining ta'biri bilan aytganda: "*O'rta Osiyoda asl turklik davri Amir Temurdan boshlanadi*" [Vamberi, 2019: 1, 267]. Shunisi achchiq haqiqatki, ushbu boshlangan turklik va turkiy tilning siyosiy maqomga chiqmog'i davri temuriylardan so'ngra deyarli so'ndi. Shayboniylarning temuriylar qadar ma'rifat va adabiy shaxsiyatga ega emasliklari bora-bora fors tili mavqeini yana kuchaytirib yubordi.

Temuriylar davrida esa turkiy til va adabiyotga alohida e'tibor berilgan edi. Ma'lumki, Amir Alisher Navoiyning "Majolis-un-nafois" tazkisasi sakkiz majlis (bo'lim)dan iborat bo'lib, uning yettinchi majlisi bevosita mirzolariga, sakkizinchisi esa faqat Sulton Husayn mirzoga bag'ishlangandir. Ushbu asarda 400 dan ortiq shoir haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, yettinchi majlisda birinchi galda Sohibqiron Amir Temur, so'ngra Shohruh mirzo, Abubakr mirzo, Sulton Iskandar, Xalil Sulton, Ulug'bek mirzo, Boysung'ur mirzo, Bobur mirzo (Abulqosim Bobur), Abdulatif mirzo, Jahonshoh mirzo, Ya'qub mirzo, Said Ahmad Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Boyqaro mirzo, Kichik mirzo, Sulton Badiuzzamon mirzo, Shoh G'arib mirzo, Faridun Husayn mirzo, Muhammad Husayn mirzo, Boysung'ir mirzo, Sulton Mas'ud mirzo va Sulton Ali mirzo nomlari hamda she'rilaridan namuna keltiriladi. Shu tariqa 22 ta temuriyzoda borasida to'xtanilgan. Ular dan faqat Amir Temur va Shohruh mirzonigina she'r yozmasligi, qolganlarining esa nazm ahli ekanliklari misollar bilan dalillangan. Navoiy bu ota-bolaning "*nazm aytmoqqa iltifot qilmaydur*" yoki "*nazmg'a mashg'ulluq qilmas erdi*" [Navoiy, 1997: 163-164] deya ta'kidlasada, ularning

soʻz borasida nuqtadonliklari va sheʼriyatni nozik tushunishlari eslatib oʻtgan. Qizigʻi shundaki, Navoiy ularni ketma-ket keltiradi hamda taqdirlari va feʼllaridagi oʻxshashlikni bildirgan holda: *“Aningdek otadin mundoq oʻgʻul hech ajab emas”* deydi [Navoiy, 1997: 164].

Davlatshoh oʻz *“Tazkirat-ush-shuaro”* asarida aynan Shohruh mirzo bilan bogʻliq bir ajib hikoyat beradi: *“Shohruh sulton Samarqand taxtiga oʻtirgach Amir Temurning Koʻksaroy va arki-da saqlanayotgan xazinasiga qadam bosdi. (Lekin) ablahlarning dimogʻi aqldan, johillar qalbi bilimdan holi boʻlganidek (Shohruh ham) oʻsha xazinani ganjdan holi topdi. Tasodifan, mirzo asosining uchi bir dirhamga tegdi va uni mirzo olib hamyoniga soldi. Soʻngra hamrohlariga yuzlanib dediki: Biz, shu dirham haqqi, otamizdan qolgan xazina va merosdan bahramand boʻldik...”* [Samarqandiy, 1981: 144].

Ushbu hikoya asardagi Bisotiy Samarqandiy haqidagi fiqrada keltirilgan boʻlib, bu shoir yana bir temuriyzoda Xalil Sulton davrida mashhur boʻlgan va mirzoning marhamatiga sazovor shoir edi. Davlatshoh aslida Xalil Sulton shoirning bir sheʼri uchun bergan ming dirhami ortida uning saxovatpeshalik boʻlib koʻringan isrofgarchiligi yotganini Shohruh mirzoning boʻm-boʻsh xazinaga kirishi bilan bejiz bogʻlamagan. Negaki, *“Tazkirat-ush-shuaro”*ning aynan shu oʻrnida: *“Sohibqiron oʻz hukmronligi davrida eron-u Turonning xirojidan jam qilgan, oʻtkir qilich bilan bittalab jamlagan xazinani Sulton Xalil qoplab inʼom qilib yubordi”* deyiladi [Samarqandiy, 1981: 144].

Xalil Sultonning bu jihatlari Navoiy *“Majolis-un-nafois”*da tilga olmaydi. Faqat, Amir Temurdan keyin taxtga oʻtirgani va sheʼr aytishi mashhurligini eslatib, Xoja Ismat Buxoriy unga qasida bagʻishlaganini taʼkidlaydi. Biroq uni topilmaganini ham qistirib oʻtadi: *“Hazrat sulton-us-salotinning voqeasidin soʻngra Samarqand taxtida saltanat qildi. Zurafo va shuaro majlisida jamʼ boʻlurlar erdi. Mashhurdurkim, oʻzi sheʼr aytur erdi. Andoqkim, devoni taʼrfida Xoja Ismatulloh qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi, ushbu matlaidin oʻzgakim:*

Yey turki pari paykarimiz, tarki jafo qil,

Komi dilimiz, laʼli ravonbaxsh ravo qil” [Navoiy 1997: 165-166].

Haqiqatan, hanuzga qadar Xalil Sultonning Navoiy eslatgan turkiy devoni topilgan emas. Biroq, keyinchalik maʼlum boʻlishicha, Ismat Buxoriy Xalilga bir emas 40 ta qasida bagʻishlagan ekan.

Shunisi ajibki, aynan Navoiyning *“Majolis-un-nafois”* asarini keyinchalik forschaga tarjima qilgan va yana boshqa tazkiri *“Ravzat-us-salotin”*ni tuzishda ham bu Navoiy yozmalaridan unumli foydalangan Faxriy Hiraviy Xalil Sultonni juda maqtaydi: *“Bagʻoyat xushtabʼ, zarif va nuktaguzor...”* [Hiraviy, 2014: 42]. Hattoki temuriyzolardan tazkirasida birinchi boʻlib uni keltiradi.

Shuningdek, Faxriy Hiraviy Xalil Sultonning sheʼrdagi hozirjavobligi va shu bilan bobosi Amir Temurni xursand qilganligi bilan bogʻliq, Bagʻdodni fath etishdagi Sulton Ahmadning kibrli qitʼasiga hamonoq yozgan javob sheʼri voqeasini ham aynan keltiradi.

Bobur esa oʻz *“Vaqoye”* (*“Boburnoma”*)sida Xalil Sultonga ortiqcha toʻxtalmaydi. Ayrim joylardagina nomini eslaydi, xolos. Zayniddin Vosifiy *“Badoyeʼ-ul-vaqoye”* [Vosifiy, 1983] va Hasanxoʻja Nisoriy *“Muzakkir-ul-ahbob”*da [Nisoriy, 1993] u haqida toʻxtalmaydi ham.

Hasanxoʻja koʻproq va asosan temuriylardan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning oʻgʻillariga toʻxtaladi. Ularni juda maqtaydi, sheʼrlaridan yaxshi namunalar keltiradi. Bu borada Faxriy Hiraviy bilan yondashuvlari juda mos keladi. Nisoriy Bobur mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo, Askariy mirzo va Hindol mirzolar haqida batafsil toʻxtaldi. Ayniqsa, Boburning oʻzi va Humoyun, Komronlar haqida ancha bayonlar bergan, ularning adabiy iqtidoriga tahsinlar oʻqigan.

To'g'ri, bu tafsilotlar orasida boshqa voqealarga ham chalg'ishlar bor. Masalan, Komron podshoh haqida to'xtalar ekan uning irodati Xoja Abdulhaq bin Xojago bin Xoja Nosiriddin Ubaydullohga ekanligini ta'kidlab, o'zining Xoja Abdulhaqqa ot olib borish voqeasini atroflicha aytadi [Nisoriy, 1993: 60-61]. Yoki Komron mirzoning *"bu dunyoning o'tkinchi davlatidan ko'z yumgan va muazzama Ka'ba va mukarram Makka tavofiga yuzlangan"* [Nisoriy, 1993: 61] safarini gapira turib, Makka va Ka'batulloh to'g'risidagi ma'lumotlarga o'tib ketadi. Ammo bu kabi jihatlariga qaramay, Nisoriyning temuriy-boburiyzodalar haqida keltirgan adabiy faktlari g'oyat qiziqarli va asoslidir. Masalan, Abdulazizxon (vafoti 1550-y.) haqida to'xtalganda uning "Aziziy" taxallusi bilan she'rlar ijod qilgani va aynan Komron mirzoning bir necha g'azaliga tatabbu' qilganini eslab, ularning matnini keltiradi [Nisoriy, 1993: 45]. Ushbu dalilning o'ziy o'sha davrda Komron mirzo she'rlari Movarounnahr, xususan, Buxoro saroyida mashhur ekanliga dalolat qiladi.

Faxriy Hiraviy esa tazkirasini o'z nomi bilan ijodkor sultonlarga bag'ishlagan va unda 36 nafar temuriy mirzoning shoirligidan so'z yuritadi. Albatta, avvalo, uning hirotlik bo'lish bilan birga muallif ushbu asarini 1551-1555-yillarda yozganini diqqatga olmoq kerak. Shuning uchun, Navoiy tilga olmagan bir qancha temuriyzodalarni ham yodga keltiradi. Jumladan, Muhammad Mo'min mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Xon mirzo, Bobur mirzo, Nosir mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo kabi. Albatta, Bobur podshohning ijodi va uning o'g'illari haqida ayonki Navoiy bilmagan hamda ular keyinroq yashashgan. Hamda ularning aksari Faxriy bilan zamondosh.

Ma'lumki, nomlari keltirilgan mirzolardan Mo'min mirzo g'oyat iste'dodli va ma'rifatli shahzoda bo'lib, uning ayrim she'rlari, xususan, Abdurahmon Jomiy g'azaliga mahorat bilan bog'lagan muxammasini ayrim manbalar va Faxriy ham keltiradi. U Mo'min mirzoning shaxsiyati va ijodiga juda yaxshi ta'rif beradi. Jumladan, aytadiki: *"Muhammad Mo'min mirzo Badi'uzzamon mirzoning o'g'li edi. Va (Sulton) Husayn mirzoning avlodlarining otasi bilan bu barcha muxolifliklari uning nohaq xuni vositasi sababli bo'ldi... Va Muhammad Mo'min mirzo husnu jamolda Yusufi soniy edi. Va latif tab'i bor edi va nazmi bag'oyat yaxshi edi..."* [Hiraviy, 2014: 65].

Ushbu ma'lumotlar bilan birga Faxriy Hiraviy Mo'min mirzoni nohaq qatl etgan Sulton Husaynga Mavlono Gulxaniy atagan qit'ani eslatadi. So'ngra, Mo'min mirzoning amakisi Muzaffar mirzo bilan jangda mag'lub bo'lgach Mo'minning o'zi aytgan matla'ni keltiradi [Hiraviy, 2014: 65]:

*Manam k-az zarbi tig'am besha xoli g'azafar shud,
Falak yori nakard, ey do'ston, dushman Muzaffar shud.*

(Qilich zarbidan to'qaydagi sherni qochirgan men edim, Taqdir yordam bermadi, do'stlar, dushman Muzaffar bo'ldi.)

Yoxud, Mavlono Jomiy g'azaliga u tomonidan bog'langan taxmis mashhurligi va mazmundorligi tazkirada alohida ta'kidlangan. Haqiqatan ham, Mo'min mirzoning g'oyatda iste'dodli ijodkor bo'lib yetishayotgan mirzolardan biri ekani ma'lum edi. Faxriy Hiraviy ham, albatta, ishonchli manbalar vositasida bu ma'lumotlarni bergan.

Biroq, shunday iste'dod egasi Mo'min mirzoga aynan Alisher Navoiyning o'z tazkirasida bayon bermaganligi esa qiziqdir. Fikrimizcha, bunga sabab, asar yozilgach, albatta, uni Sulton Husayn Boyqaroga taqdim etilmog'idir. Chunki, ushbu asar yuzasidan muallif 1498-yilda ikkinchi tahrirni qilgan. Bu orada esa Mo'min mirzo vafot etgan edi (1497-y.). Ravshanki, bu salohiyatli va umidbaxsh shahzodaning she'r yozishini Navoiy mutlaqo bilgan. Hattoki manbalarga ko'ra u ko'p bora Navoiyning xossuhbatiga sazovor ham bo'lgan. Biroq uning o'z bobosi, ya'ni Sulton Husayn mirzo tomonidan ichkilik ta'sirida "bilib-bilmay" qatlig'a hukm berilib yubo-

rilishi va uning oqibatidagi fojialar dog'i hali-hanuz ketmagan edi. Navoiy xuddi shu jihatlarni ko'zda tutgan holda Mo'min mirzodek iste'dodli yosh shoirni o'z tazkirasiga kiritmaslikka "majbur bo'ladi".

Yoki yana Sulton Mahmud mirzo (Abusaid mirzoning o'g'li, 1453-1495-y.y.) haqida ham Alisher Navoiy o'z tazkirasida eslamaydi. Vaholanki, u Samarqandda bir necha yil hukmdorlik qilgani, she'rlar ijod qilib, ulardan devon tartib bergani ma'lum. Bu haqda Bobur ham "Vaqoye"da eslaydi [Bobur, 2002: 48]. Faxriy ham o'z tazkirasida bu temuriyzodani yaxshi keltiradi va she'rlarini maqtaydi [Hiraviy, 2014: 55].

Ammo Bobur o'z amakisi bo'lgan bu ijodkor temuriy mirzoning she'rlarini tanqid qiladi: *"Tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqandin aytmag'an yaxshiroqdur"* [Bobur, 2002: 48].

Nazarimizda, Alisher Navoiy ham aynan shu – Bobur ko'zda tutgan jihatlarni bilgan va shuning uchun o'z asariga Sulton Mahmud mirzoni kiritmay qo'yaqolgan.

Sulton Husaynning yana bir o'g'li Shoh G'arib mirzo haqida esa deyarli barcha mualliflar birvarakayiga faqat ijobiy jihatlarni ko'rsatganlar. Aslida, Shoh G'arib mirzo (1470-1496) jismonan nosog'lom kishi bo'lgan. Lekin uning bu jihatini Navoiy va Faxriy tilga olmaydi. Bobur esa aytadi: *"Shoh G'arib mirzo... bukri edi. Agarchi hay'ati yomon erdi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. G'aribiy taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi..."* [Bobur, 2002: 129].

Bu o'rinda, Bobur o'ziga xos ochiqlik bilan Shoh G'aribning jismoniy qusurini aytyapti, lekin uning ijodiy shaxsiyatiga hamda insoniyligiga katta baho bermoqda. Har uch muallif ham uning devoni ma'qul ekanini ta'kidlashadi. Ya'ni G'aribiy shoir o'laroq e'tirofga sazovor temuriyzoda.

Yana mualliflarning maqtovda fikrlari bir joydan chiqqan mirzo bu Boysunqur edi (1397-1433-y.y.). Uning yaxshi ishlari, san'at va adabiyotga homiyligi, xattotlik ilmi va boshqa jihatlarni barcha mualliflar alqagan. Masalan, Navoiy uni *"xushtab", saxiy, hunarparvar podshoh... xattot, naqqosh, sozanda, go'yandadin benazir...* desa [Navoiy, 1997: 166], Faxriy Hiraviy ham aynan shu sifatlarni keltiradi va Bobo Savdoyi bilan bog'liq voqeani qo'shimcha qiladi [Hiraviy, 2014: 46-47].

Ko'p yodga olingan Bobur mirzoning o'zi haqida Muhammad Haydar mirzo yozadi: *"... Hutba va yorliqlarda uni "Zahiriddin Muhammad Bobur" deb aytishdi va yozishdi. Ammo u ko'proq Bobur podshoh nomi bilan mashhurdir... U turli go'zal fazilatlar, maqtovga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelardi. Turkiy she'riyatda Mir Alisherdan keyin hech kim uningchalik ko'p yozmagan. U turkiyda ajoyib totli devon tartib bergan..."* [Haydar, 2010: 250].

Nisoriy tazkirasida shunday keltiradi: *"Bobur podshohning fazilatlarini bisyor va kamolotlari beshumordir. Aruz bo'yicha yozgan risolasi bir dengizdurkim, ichi to'la javohir-u durdona, fiqh masalalarini dag'i bir risolada mubayyan qilgankim, yozg'uvchisi donishmandligidin bir nishona. Turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bor..."* [Nisoriy, 1993: 53].

Faxriy esa shunday yozadi: *"Umarshayx mirzo farzandi edi va Amir Temur Sohibqironning majid avlodi sultonlaridandir. Undan keyin fahmu farosat va shamshir zarbida Sulton Husayn mirzoga teng podshoh yo'q edi... Va musiqa ilmida benazir edi. Va turkiy va forsiy ash'orda va aruz va qofiyada yuksak mahorati bor edi..."* [Hiraviy, 2014: 65].

Demakki, mana shunday o'rinlarda turli ijodkorlarning shaxsiyatiga munaqqidlarning turlicha munosabatlarini ham ko'rish mumkin. Albatta, har bir muallif o'z mavqei darajasi va tafakkur doirasidan kelib chiqib baho beradi. Masalan, Navoiy, Davlatshoh va Bobur temuriylarni ichdan

yaxshi bilishgan. O'zlari yozayotgan mirzolar bilan ko'rishgan, muloqotda bo'lgan, insoniy sifatlarini ham sinovdan o'tkazishgan. Biroq ularning jamiyatdagi mavqei vasf etilayotgan mirzolarga turlicha munosabatda bo'lishni ham taqozo qiladi.

Aytaylik, Navoiy Sulton Husaynga har qancha yaqin bo'lib, arbob sifatidagi o'rni yuqori bo'lsa ham, ayrim masalalarda mirzolar haqida jim bo'lishni yoki bor narsani ham e'tirof etmaslikni afzal biladi.

Davlatshohning esa mansabi ham, mavqei ham Navoiydan ancha past edi. Shuning uchun u deyarli tanqidiy mulohazani tilga olmaydi. Faqat Sulton Xalilning xazinani sarf qilishdagi tiyiqsizligi kabi o'rinlarni hikoyatlar yordamida ishoralarda berib ketadi.

Zahiriddin Bobur esa o'zi ham temuriyzoda va hukmdor. Asar yozishda, ayniqsa, kishilar yoki ijodkorlarga baho berishda faqat o'z bilimi, tajribasi va dunyoqarashidan kelib chiqibgina baho beradi. O'zgalar fikri bilan bo'lishish yoki kimgadir qaramlik tuyg'ulari undan butkul begona. Shuning uchun u uslubda ham, bayonda ham mutlaq erkin yo'l tutadi.

Shu bilan birga, ta'kidlangan mualliflardan Navoiy va Bobur temuriy ijodkorlarning turkiy tilda yozib yozib-yozmasligiga alohida e'tiborni qaratishgan. Aytish zarurki, bu jihat ular uchun juda muhim faktor edi.

Alisher Navoiy mazkur tazkirasida 459 ta shoir haqida ma'lumot bergan bo'lsa, ulardan atigi 41 nafari zullisonayn (ikki tilda yozuvchi) ijodkorlar bo'lib, ularning 12 tasi temuriy mirzolardir. (Ta'kidlash kerakki, bu sanoq nomlari keltirilgan 22 nafar mirzodan 12 tasini, ya'ni yarmidan ortig'i 60% ini tashkil qiladi.) Misol uchun, Navoiy Shohruh mirzodan keyinoq Abubakr va Sulton Iskandar mirzolarining ijodkorligini baholayotib, ularning tuyuqlaridan namuna keltiradi va "turkonaroq" deya ta'riflaydi. Boshqa mirzolarining ham turkiy tilda ijod qilganiga alohida urg'u bergani holda, samimiy izhorini bayon qilib ketadi. Bobur ham "Vaqoye" sahifalaridagi temuriy qarindoshlarining turkiy tilga rag'bat bilan yondashganini alohida yozib o'tadi (Shoh G'arib, Sulton Mas'ud kabi).

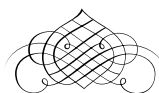
Bundan tashqari, Navoiy "Muhokamat-ul-lug'atayn" asarida o'zining til siyosatini aniq va ravshan bayon etgan. Bu borada amalga oshirgan zahmatli ishlarini ham alohida ta'kidlagan. U kuyinib shunday ta'kidlaydi: "...bu xalq orasidan paydo bo'lgan tab' ahli salohiyat va tab'larini o'zga til bilan zohir qilmasalar erdi va agar ikkala til birla aytur qobiliyatlari bo'lsa, o'z tillari bila ko'prak aytisalar erdi..." [Navoiy, 2000: 23].

Xulosa qilib aytish mumkinki, temuriylar davri va xususan, temuriy mirzolarining adabiy shaxsiyatini o'rganishda yuqoridagi kabi kabi manbalarning o'rni beqiyosdir. Oradan uch asr o'tib vengriyalik olim H.Vamberi ta'kidlagan edi: "Mir Alisher... o'zining turk tilidagi bitmas-tuganmas asarlari bilan, eron adiblarining kamsitish va kulishlariga qarshi turk millati vakillarini chin qalbidan mudofaa etish bilan barhayotligida ham, vafotidan so'ng ham vatandoshlarining buyuk hurmatiga sazovor bo'ldi" [Vamberi, 2019: 2, 33-34].

Aytish mumkinki, o'z tili turkiy bilan ko'prak aytib o'zgalarga namuna bo'lish va bu bora-da ko'p yutuqlarga erishish Navoiy davrida ro'yobga chiqqan edi. Boburning o'zi ham davlatida bunga amal qildi. Aslan salohiyatli temuriy mirzolarining ko'p qismi Navoiy o'gitlariga amal qilishar, turkiy tilga rag'bat ko'rsatishar, davlat miqyosida ish yuritishda turkiyga katta e'tibor berishar, ularga taqdim etilayotgan asarlarning aksari ham turkiy tilda edi (masalan, Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan Sakkokiy qasidalar va Shayx Ahmad Taroziyning "Funun-ul-balog'a" asari).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdugʻafurov, Abdurashid (2000). *Temuriylar va oʻzbek adabiyoti ravnaqi*, Adabiyot koʻzgusi 6, Toshkent, 39-49.
2. Ahmedov, Boʻriboy (1985). *Navoiy zamondoshlari xotirasida*, Adabiyot va sanʼat, Toshkent.
3. Aka, İsmail (1994). *Mirza Şahruh ve zamanı (1405-1447)*, TTK Yay., Ankara.
4. Bobur, Zahiriddin Muhammad (2002). *Boburnoma (Vaqoye)*, Nashrga tayyorlovchi: S.Hasanov. SHARQ, Toshkent.
5. Fitrat, Abdurauf (2000). *Tanlangan asarlar*, 2, Nashrga tayyorlovchi: H.Boltaboyev. Maʼnaviyat, Toshkent.
6. Gʻaniyeva, Suyima (2001). *Alisher Navoiy va ijodkor temuriy shahzodalar. Navoiyning ijod olami*, Fan, Toshkent, 66-84.
7. Haydar, Muhammad mirzo (2010). *Tarihi-Rashidiy, Tarjimonlar: V.Rahmonov va Ya. Egamova*. SHARQ, Toshkent.
8. Hayitmetov, Abduqodir (1996). *Temuriylar davri oʻzbek adabiyoti*, Adabiyot va sanʼat, Toshkent.
9. Hiraviy, Faxriy (2014). *Ravzat-us-salotin, Tarjimon: J.Joʻrayev. Mumtoz soʻz*, Toshkent.
10. Navoiy, Alisher (1997). *Majolis-un-nafois, Mukammal asarlar toʻplami*, 13. Fan, Toshkent.
11. Navoiy, Alisher (2000). *Muhokamat-ul-lugʻatayn, Mukammal asarlar toʻplami*, 16. Fan, Toshkent.
12. Nisoriy, Hasanxoʻja (1993). *Muzakkir-ul-ahbob, Tarjimon: I.Bekjonov. Meros*, Toshkent.
13. Samarqandiy, Davlatshoh (1981). *Tazkirat-ush-shuaro, Tarjimon: B.Ahmedov. Adabiyot va sanʼat*, Toshkent.
14. Sulaymon, Hamid (1969). *The problems of studying artistic manuscripts and the art of calligraphy of the age of Timurides*, Tashkent.
15. Vamberi, Herman (2019). *Buhoro yohud Movarounnahr tarihi, 1-kitob, Tarjimon: S.Ahmad. Info capital grup*, Toshkent.
16. Vamberi, Herman (2019). *Buhoro yohud Movarounnahr tarihi, 2-kitob, Tarjimon: S.Ahmad. Info capital group*, Toshkent.
17. Vosifiy, Zayniddin (1979). *Badoyeʻ-ul-vaqoyeʻ, Tarjimon: N.Norqulov. Adabiyot va sanʼat*, Toshkent.

MA'MURA RASHIDOVA,
*filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi*

ALISHER NAVOIYNING “NAZM-UL-JAVOHIR” ASARI MUQADDIMASIDA ILGARI SURILGAN G'OYALAR

ANNOTATSIYA

Ulug' mutafakkir shoir va olim Alisher Navoiyning adabiy-badiiy merosini har tomonlama va yanada chuqurroq o'rganish adabiyotshunoslikning doimiy vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. Navoiy ijodi va faoliyatiga doir ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay, uning serqirra va chuqur mazmunli ijod samaralarini yanada mukammalroq tadqiq etish uchun yana bajarilishi lozim bo'lgan ishlar mavjud. Navoiy ijodini o'rganishda muallif matnini tiklashning ahamiyati kattadir. Bu ish asarlarning ijodkor qalamiga mansub nusxalari mavjud bo'lmagan taqdirda muallif yashagan davrda yoki shunga yaqinroq vaqtda ko'chirilgan nusxalar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Muallif matniga yaqin nusxa ana shunday qadimiy qo'lyozmalararo sodir bo'lgan farqlarni ilmiy asosda tekshirib, qo'shimcha va o'zgartishlar aniqlanib, xatolar, kamchiliklar bartaraf qilingan taqdirdagina vujudga keladi.

Kalit so'zlar: *Matn, muqaddima, hikmatli so'zlar, na't, oliy xilqat, nasriy mushohadalar, haqiqat majozi.*

АННОТАЦИЯ

Всестороннее и более глубокое изучение литературно-художественного наследия великого поэта-мыслителя и ученого Алишера Навои было одной из постоянных задач литературоведения. Несмотря на то, что о творчестве и творчестве Навои проведено множество исследований, еще многое предстоит сделать, чтобы более тщательно исследовать результаты его блестящего и глубокого творчества. Восстановление авторского текста имеет большое значение в изучении творчества Навои. Это произведение должно быть выполнено на основании копий, скопированных при жизни автора или ближе к ней, если отсутствуют экземпляры произведений, принадлежащих автору. Копия, близкая к авторскому тексту, будет создана только в том случае, если различия между такими древними рукописями будут проверены на научной основе, выявлены дополнения и изменения, устранены ошибки и недостатки.

Ключевые слова: *Текст, введение, слова мудрости, пословица, высокое качество, прозаические наблюдения, метафора истины.*

ABSTRACT

A comprehensive and deeper study of the literary and artistic heritage of the great thinker poet and scientist Alisher Navoi has been one of the constant tasks of literary studies. Despite the fact that many studies have been carried out on Navoi's creativity and work, there are still things that

need to be done in order to more thoroughly research the results of his brilliant and profound creative work. Restoring the author's text is of great importance in studying Navoi's work. This work should be done on the basis of copies copied during the author's lifetime or closer to it, if there are no copies of the works belonging to the author. A copy that is close to the author's text will be created only if the differences between such ancient manuscripts are checked on a scientific basis, additions and changes are identified, and errors and shortcomings are eliminated.

Key words: *Text, introduction, words of wisdom, proverb, high quality, prose observations, metaphor of truth.*

Alisher Navoiyning “Nazm-ul-javohir” asari dastlab Alisher Navoiy tavalludining 525-yilligi munosabati bilan chop etilgan shoir asarlarining 15-jildida qisqargan holda bosilgan. Tekstni matnshunos olim Porso Shamsiyev nashrga tayyorlagan. Asar haqida bir necha ilmiy maqolalar e’lon qilingan. Jumladan, yuqorida tilga olingan nashr uchun akademik Aziz Qayumov so’zboshi yozib, unda “Nazm-ul-javohir” asari haqida qimmatli fikrlar bildiradi¹. Asardan namunalar keltirilib, tahlil etiladi.

“O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligining II jildida ham “Nazm-ul-javohir” asari haqida maqola mavjud. Unda maqola muallifi filologiya fanlari nomzoda Suyima G‘aniyeva asarning ahamiyati to‘g‘risida, uning yozilish sabablari haqida to‘xtab o‘tadi². Shuningdek, olim tomonidan “O‘zbek tili va adabiyoti” (1991-y., № 1) ilmiy to‘plamida “Nazm-ul-javohir” asari muqaddimasi e’lon qilindi. Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan chop etilgan 20 tomlik asarlar to‘plamining 15 tomida berilgan “Nazm-ul-javohir” asari ham muqaddima, to‘rtliklarga asos bo‘lgan arabcha hikmatli so‘zlar va ularning izohi bilan muhtarama olim S.G‘aniyeva tomonidan nashrga tayyorlangan.

Alisher Navoiy “Nazm-ul-javohir” asariga kattagina muqaddima yozib, unda bu asarni yozishdan ko‘zda tutgan maqsadi, vaqti va uning kimga bag‘ishlanganligi haqida mufassal ma’lumotlar beradi. Unda shoirning diniy, falsafiy va ma’naviy dunyoqarashi yaqqol aks etgan. Har bir nasriy falsafiy mushohada bir to‘rtlik bilan mustahkamlanadi.

Muqaddima an’anaviy na’t, tangri madhiyasi bilan boshlanadi. So‘ng shoir bu asarni bituvchi kishining kimligini juda kamtarlik bilan ma’lum qiladi. “Ul sahifa nuktaoroylarining gadoyi va bu hadiqa chamanpiroylarining daryuzanamoyi faqiri haqir, ya’ni Navoiy” bayon etadiki, to uning aytganlari badanlarga jon bag‘ishlasin, jondek kishining qalbiga joylansin.

Navoiy so‘z madhiga alohida o‘rin ajratadi. U insonning mahluqotdan ajralishiga, odamzodning hamma hayvonotdan ustun, ulug‘vor bo‘lishiga nutqu maqol, ya’ni so‘z sababdir, deb yozadi: *“Insonni soyir mahluqotdin mumtoz va majmu’ ofarinishqa sarvaru sarafroz qildikim... munga jihati sharaf nutqu maqol erdi va mujibi lutf kalomi farxunda maol, har oina bu javhari jonbaxsh bashar xilqati konidin va lulo’i ravonbaxsh inson vujudi ummonidin zohir bo’lmasa erdi Iso bila markabi arosida ne tafovut va Soleh bila noqasi o’rtasida ne mug’oyarat bo’lg’ay erdi”*.

Agar go‘zal mazmunli lutf-u kalom – bu qimmatbaho, jon bag‘ishlovchi javharlar odamdek qadrlı zot qalbidan, jonbaxsh durlar inson vujudi qa’ridan yuzaga chiqmaganda Iso bilan ulovi orasida ne farq va Soleh bila tuyasi o’rtasida qanday tafovut bo‘lar edi.

Haqiqatan, inson mavjud hayvonot orasida ongilliligi bilan, fikrini so‘z atalmish bebaho gavharlar orqali namoyish qila olish qobiliyati bilan eng oliy xilqat hisoblanadi. So‘zning qudrati, uning gohida idrok chegarasidan chiqib ketajak quvvati beqiyosdir.

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, 15 tomlik, 15-tom.

² O‘zbek adabiyoti tarixi, 5 tomlik, II tom. O‘z. “FAN” nashriyoti. Toshkent, 1977 y., 195-201-betlar.

Navoiyning soʻz haqidagi nasriy mushohadalari ushbu ruboiy bilan mustahkamlanadi:

*Soʻz durki nishon berur oʻlukka jondin,
Soʻz durki berur jongʻa xabar jonondin,
Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,
Bilkim guhari sharifroq yoʻq ondin.*

Jami Sharq mutafakkirlari singari Alisher Navoiy ham Insonni ilohiyotning eng soʻnggi kashfiyoti deb biladi. U ustoz salafarlari – Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va boshqa klassik shoirlar talqiniga hamohang fikr yuritadi: Olloh olamni yaratdi, lekin uni qanday tajhizot (stanok) ila yaratdi, yolgʻiz oʻzigagina maʼlum. Ana shu yaratilgan borliqni, jamʼi mavjudotlar ustidan hukmronlik qilish uchun katta mazmundagi Odamni yaratdi va unga aql-u farosat, til berdi. Demak, barcha oriflar singari Navoiy ham “Insonni soʻz ayladi judo hayvondin” deb haqiqat majozini eʼtirof etadi. Kishining tirikligidan nishon beruvchi ham soʻz, jonondan jonga xabar yetkazuvchi ham soʻz, insonni hayvondan ajratgan ham soʻz, xullas, soʻzdan ulugʻroq, qadrliroq gavharning oʻzi yoʻq.

Navoiy soʻzni uch qismga ajratadi: yuqori (aʼlo), oʻrta (avsat) va past (adno) darajalarda qoʻllaniladigan soʻzlar. “*Soʻzga marotib bor va har martabada hunar-u maoyib va ul marotib ijmol yuzidin idrok diqqatoyinlari va uqul xurdabinlari qoshida uch qism bila minqismdur va lekin tafsil hisobida koʻprak mutafarriʼ boʻlur. Chun bu muxtasar maqolotda soʻz martabasi basitining kunjoyishi yoʻq erdi va bu muhaqqar kalimotda soʻz madoriji rifʼatining oroyishi sigʻmas erdi. Har oyinakim, ijmol tariqi bila ixtisor qilildikim, aʼlo va avsat va adno boʻlgʻay*”.

Agar soʻz haqida yanada chuqurroq, kengaytirib soʻzlansa, uning tarmoqlari juda koʻpdir. Lekin shoir bu qisqacha maqolotda soʻz darajalarining barchasini tahlil etish imkoniga ega emasligini bildirib, qisqacha boʻlsa-da, uch toifa soʻzga taʼrif beradi. Soʻz darajalari xususidagi fikrini yakunlar ekan, shoir xulosa sifatida ushbu toʻrtlikni keltiradi:

*Rifʼat aro favq arshi aʼzam soʻz emish,
Jonbaxsh dam masihi Maryam soʻz emish.
Maʼni duri anda barcha mudgʻam soʻz emish,
Ulkim anga maʼni oʻlmagʻay ham soʻz emish.*

Navoiy soʻz bogʻi shunday bir gulistondirki, unda jon bagʻishlovchi, yoqimli hidli chiroyli daraxtlar va rohat, orom beruvchi rang-barang xushboʻy oʻsimliklar juda koʻpdir, shu bilan birga foydasiz xas-u xashagi, hatto zararli tikanlari ham bordir, deydi.

Shoirning “bulbul tabʼi” soʻz gulistonini oʻziga manzil qildi, gul isi dimogʻiga gʻulgʻula, gul butogʻining yoqimli shabadasi jonigʻa figʻon soldi. U xas-u xashakka qaramay, tikan ozorlariga parvo qilmay soʻz jamolini maʼqul koʻrdi va ajoyib, maʼnoli soʻzlar goʻzalligi bilan mashgʻul boʻldi.

Navoiy shundan soʻng “Nazm-ul-javohir” asarining yozilish sabablari va yozilgan vaqtini mufassal bayon qiladi: “*Lojaramkim, koʻprak avqotim Kalomulloh ishtigʻoli va oning tafsiri qiyilu goli bila oʻtar erdi. Yo ahodis daryosigʻa gʻavvosliq qilur erdim va ondin garonmoya gavharlar ilikka kivurur erdim, yo hazrat Amir soʻzlari ravzalari tamoshosigʻa qadam qoʻyor erdim. Har ravzada... visollaridin bahra topar erdim, bataxisis “Nasr-ul-laoliy”kim, ul hazratning viloyati daryosidin chiqqan samin luloʻlardur*”.

Shubhasizki, ko'proq vaqtim Kalomullohni mutolaa qilish va uning so'zlari mag'zini chaqish bilan o'tar edi. Yoki hadislar daryosida g'avvoslik qilar edim, undan qimmatbaho gavharlar qo'lga kiritar edim. Yoki hazrat Amir so'zlari bog'i tamoshosiga qadam qo'yar edim. Ayniqsa, "Nasr-ul-laoliy" asari ul hazratning viloyati daryosidan chiqqan qimmatbaho bir javhar edi, deb yozadi Navoiy. *"...Bu lulo 'larnikim, Arab shoh viloyatining bahri kafi sohibdur, forsi uslub bila nazm silkiga tortadur va ul injularnikim, Mag'rib daryosi yoqosig'a to 'kulubtur, intizom rishtasiga chekadur. Parishon xotirg'a va oshufta zamirg'a bu savdo ko'p dag'dag'a solur erdikim, turkiy til bila men ham ul laolini orasta qilg'aymen va bu muddao ko'p taraddud yetkurur erdikim, mo'g'ul uslubi bila men ham ul javohirni pirosta etgaymen"*.

Anglashilishicha, bu har biri bir gavharga teng, qimmatbaho so'zlar arab tilida bitilgandir. Ularning har biri asosida fors tilida bir to'rtlik yaratilgan. Mag'rib daryosi bo'ylariga to'kilgan injularni, ya'ni arab tilidagi hikmatli so'zni tartib bilan nazm ipiga (fors tilida) terilgan. Demak, hazrat Amir yaratgan "Nasr-ul-laoliy" o'z nomi bilan nasriy gavharlar (hikmatli so'zlar) arab tilida bo'lib, fors tilida har bir hikmatli so'z bir to'rtlik she'r hajmida o'z badiiy ifodasini topgandir. Navoiy ko'nglida endi ana shunday nazmiy javohirlarni turkiy tilda yaratish muddaosi tug'iladi: *"To'ndin turk ulusig'a ham xatti shofi va bahrai vofi muyassar bo'lg'ay. Ammo mashaqqatu mehnat kasratidin, balki bizoatu farog'at qillatidin bu murod etagiga va bu maqsud zaylig'a iligim ura olmas erdim"*. Ammo ishlarim ko'pligidan va bo'sh vaqtning kamligidan maqsadimni amalga oshirishga qo'l ura olmas edim, – deb yozadi Navoiy. Ana shunday bir vaqtda tarix 890-yil (1585) edi, Sulton Abulg'azi Husayn Bahodirxon bir risola yaratib, unda ko'p e'tiborni Navoiyga qaratladi. Bundan hayratlangan shoir o'z hayajonini mana bunday ifodalaydi:

*Ne safhai iqbol saodatdur bu,
Alfozi aro ne zebu ziynatdur bu.
Ma'nisida har sari ne diqqatdur bu,
Olam eliga mujibi hayratdur bu.*

Navoiy ijodiy faoliyatining ravnaqi yo'lida Husayn Boyqaroning ta'siri va e'tibori benihoyadir. Husayn Boyqaro Navoiyga do'st sifatida ham, buyuk olim va faylasuf shoir sifatida ham shunday yuksak bir e'tiqod bilan qarar ediki, o'z navbatida Navoiy ham unga nisbatan mehr va hurmat-e'zozini kam qilmadi. Bu do'stlik, mehr-u oqibat Navoiyning deyarli barcha asarlarida tilga olinadi, shoir Husayn Boyqaroga chuqur minnatdorchiligini va u tufayli erishgan yutuqlarini doimo yod etadi.

Jumladan, "Nazm-ul-javohir" muqaddimasida ham Navoiy Husayn Boyqaro vasfiga munosib o'rin beradi:

*Jism o'ldi jahon, bu jismning joni ham ul,
Taxt o'ldi falak, bu taxt sultoni ham ul.
Bahr o'ldi maoniy, guharafshoni ham ul,
Olam elining shohi suhandoni ham ul.*

Shu bilan birga, Husayn Boyqaro "Risola"sga o'zining munosabatini, undagi o'ziga bag'ishlangan satrlarga nisbatan minnatdorlik hissini juda kamtarona o'xshatmalar orqali bildiradi: *"...fazlu kamol va husni maqol ahlig'a marqum erdikim, ilmlari daryosidin sipehrning gunbad obguni*

hubob va anjumning qatarot siymobguni durri nob bo'la olg'ay va fazllari gulistonidin har haqir gulbunni gunbad nilufari, har kamina sorig' gulni xurshid xovari desa bo'lg'ay va nazmlarining jonbaxsh va ravonlig'idin chashmai hayot og'zida suv va nasrlarining tafrih va nashotangizlig'idin subhi sodiq labida kulgu va bu jam' arjumand zumrasida va bu xil bemonand orasida javohir silkida chashmi zaxm daf'i uchun shabani tortqondek va bu tiyra ro'zgorni ham sig'urub va rayohin dastasida aynul kamol gazandi man'i uchun xoshokni chekkandek bu xoksorni ham ki-yurub erdilar... xoshoki xoksor ta'rifida bayzoravash safha bayozida axtar monand javohir to'kub-tur", – deb yozadi Navoiy. Bu fikrlarining barchasini xulosalab ushbu to'rtlikni bitadi:

*Bir zarrani mehri zarfishon vasf etmish,
Bir qatrani bahri begaron vasf etmish,
Bir xastani Isoe zamon vasf etmish,
Bir bandasini shohi jahon vasf etmish.*

Basirat ahli taammul qilsunlar va hamiyyat xayli tafakkur aylasunlarki, bu peshayi zaif yuz pil bolo mavhibat muqobalasida ne qila olg'aymen va bu gadoyi nahif ming ganj sipehroso saxovati uzrin yetib qo'la olg'ay, agar duog'a iktifo qilsam, farzanki, hayotim ming yil bo'lsa va har sari mo'yum o'rnig'a ming til va ul tillar barcha duog'a joriy va ul duolar o'qi istijobat hadafig'a koriy, yuz mingdin birining muqobalasida bo'lmag'ay...

Navoiy Husayn Boyqaroning unga ko'rsatgan buyuk e'tiqodi hamda e'tibori qarshisida lol bo'lib, o'zining faqirona ahvolini shunday bayon qiladi: Men bir hunari zaif yuz fil yanglig' baland ehson qarshisida ne qila olaman, agar hayotim ming yil bo'lsa-yu, har soch tolalarim o'rnida ming til va bu tillar faqat duo qilsalar, bu duolar esa faqat kor qilgan taqdirda ham (Husayn Boyqaro e'tirofining) yuz mingdan biriga teng kelmas.

Qo'limdan kelsaydiki, to'qqiz osmonning yulduz javohirlarini va marvarid yulduzlarini ul hazratning oyog'i ostiga sochar edim, bular ul hazrat sochgan durlar oldida hech narsa emas, deb yozadi Navoiy.

Shoh e'tiboriga munosib javob berish haqida Navoiy ko'p mulohaza yuritadi:

*Bu fikr g'am o'tig'a kabob etti meni,
Bu dag'dag'a betoqatu tob etti meni,
Bu qayg'u asiru iztirob etti meni,
Hosilki bu andisha xarob etti meni.*

U ... boqib turay desam hamiyat ruxsat bermas va boqib turmasam hech ish oning chorasini bermas, deb hayron turganda, g'oyibdan bir nido keladi: "*Bu nav' lulo'larkim, shoh boshining nisorig'a loyiq bo'lg'ay tilarsen va andoq injularkim, shahonshoh farqining isorig'a muvofiq istarsen*".

Shundan so'ng Navoiy hazrat Amir "Nasr-ul-laoliy"ni turkiy til bilan nazm etishga kirishadi va buni shohga bag'ishlashni lozim topadi.

Bizgacha bu asarni o'rgangan navoiyshunos olimlar o'z tadqiqotlarida Navoiy to'rtliklariga asos qilib olingan arabiy hikmatlar majmui "Nasr-ul-laoliy"ni hazrati imom Aliga nisbat beradilar. Ular bu borada fransuz sharqshunosi Belen fikriga suyanadilar. Bu hikmatlar haqiqatan Aliga tegishlimi? Biz bu savolga javobni Navoiyning o'z so'zlaridan topamiz. "Nazm-ul-javohir" muqad-

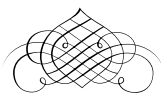
dimasida Navoiy “Nasrul-laoliy” asari haqida gapirganda ikki martaba hazrat Amir nomini tilga oladi. Shu o‘rinlarni keltiramiz: “...Hazrat Amir so‘zlari ravzalari tamoshosig‘a qadam qo‘yor erdim... “Nasr-ul-laoliy” kim ul hazratning viloyati daryosidin chiqqan samin lulo‘lardur... Hazrat Amir “Nasr-ul-laoliy” si tarjimasi azimatin qildim”. Ochiq ko‘rinib turibdiki, “Nasr-ul-laoliy” hazrat Amir qalamiga mansubdir.

Alisher Navoiy hazrat Amir “Nasr-ul-laoliy” si tarjimasi azimatin qildim, deb yozsa-da, uning “... burung‘i nozim tarjima qilg‘andek va avvalg‘i mutarjim nazm etgandek (afsuski, biz avvalgi nazmga solingan tarjima va tarjimon haqida bundan ortiq ma‘lumotga ega emasmiz. – M.R.) har nuktani bir ruboiy bila ado qilildi”, “ul viloyat daryosining g‘avvosi (hazrat Amir – M.R.) har laolikim, durfishon xomasidin nasr qilibdur... Ul sochilg‘an durarni ... vazn kaffasig‘a qo‘ydum” kabi so‘zlaridan muallifning asarga qanchalik ijodiy yondoshganligi ma‘lum bo‘ladi. Shuning uchun ham shoirning o‘z asarini tarjima deb ataganidan qati nazar biz uni asl nusxa deb hisoblaymiz. Chunki, “в средние века переводные произведения вполне можно было отнести к оригинальным, ввиду наличия общих тем, интересующих многих поэтов”³.

Alisher Navoiy “Nazm-ul-javohir” asariga yozgan muqaddimasida juda ko‘p asosli ma‘lumotlarni keltiradi. Asarning yozilish sabablari, qo‘yilgan maqsad, so‘z injulari tizimi vositasida juda katta madaniy-ma‘rifiy, axloqiy-tarbiyaviy g‘oyalarni aniq ifodalab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Asarlar, 15 tomlik, 15-tom.
2. O‘zbek adabiyoti tarixi, 5 tomlik, II tom. O‘z. “FAN” nashriyoti. Toshkent, 1977 y., 195-201-betlar.
3. Нагиева Дж. “Бакинские рукописи Алишера Навои”. Баку-Элм, 1973 г. С.100.

³ Нагиева Дж. “Бакинские рукописи Алишера Навои”. Баку-Элм, 1973 г. – С.100.

NASIMXON RAHMONOV,
*O'zbekiston Milliy universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

O'ZBEK ADABIY MANBASHUNOSLIGI RIVOJIDA A.N.SAMOYLOVICHNING ROLI

ANNOTASIYA

Maqolada jahon turkologiyasida munosib o'ringa ega bo'lgan olim A.N.Samoylovich haqida so'z boradi. Uning o'zbek mumtoz adabiyoti manbalarini o'rganishdagi ulkan xizmati asarlari, ilmiy maqolalari va maktublari orqali asoslab beriladi. A.N.Samoylovichning boshqa turkolog va sharqshunos olimlari bilan yozishmalaridan uning sharqshunoslik ilmiga cheksiz muhabbati borligiga guvoh bo'lamiz.

Kalit so'zlar: sharqshunoslik, turkologiya maktabi, Samoylovich maktublari, qadimgi turkiy yodgorliklar, qo'lyozmalar, turkiy xalqlar folklori, chig'atoy tili.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об А. Н. Самойловиче, ученом, занявшем достойное место в мировой тюркологии. Его большой вклад в изучение источников узбекской классической литературы подтверждается его работами, научными статьями и письмами. Из переписки А.Н.Самойловича с другими тюркологами и востоковедами мы видим, что он питает бесконечную любовь к науке востоковедения.

Ключевые слова: востоковедение, школа тюркологии, письма Самойловича, древнетюркские памятники, рукописи, фольклор тюркских народов, чигатайский язык.

ABSTRACT

The article talks about A.N.Samoylovich, a scientist who has a worthy place in world Turkology. His great contribution to the study of the sources of Uzbek classical literature is justified through his works, scientific articles and letters. From A.N.Samoylovich's correspondence with other Turkologists and Orientalists, we can see that he has an endless love for the science of Orientalism.

Key words: oriental studies, school of Turkology, Samoylovich's letters, ancient Turkic monuments, manuscripts, folklore of Turkic peoples, Chigatai language.

XX asrning birinchi choragida jahon turkologiya fani o'zbek adabiyoti tarixiga oid birlamchi manbalarni tayyorlash, chop etish kabi sermehnat ishga boshchilik qildi. Bu borada manbalarni o'zbek tilining ravnaqiga xizmat qildirish vazifasi bosh o'rinda turar edi. Bir qator rus va Yevropa turkolog olimlari ayni shu rejalarini amalga oshirish uchun xizmat qildilar. O'zbek mumtoz adabiyotining tolmas tadqiqotchisi,

olamshumul turkolog, o'zbek adabiy manbashunosligiga asos solgan olim A.N. Samoylovichning ilmiy va ijtimoiy hayotdagi o'rni ham o'ziga xosligi bilan ko'pchilikning diqqatini tortgan edi. Ayniqsa, Samoylovich va u singari zaxmatkash olimlarning xizmatlarini baholashda ehtiroslardan ko'ra, yozma ma'lumotlar ishonchli ekanligi bilan e'tiborni tortadi. Zotan, yozma hujjatlar oldida hech kim e'tiroz bildira olmaydi yoki yolg'onni qo'sha olmaydi. Biz Rossiya sharqshunosligi va turkologiyasining shakllanish tarixi haqida turli ma'lumotlarni to'plaganimizda ayni shu fikrni ilgari surishga haqli ekanimizni anglab yetdik.

A.N.Samoylovich "xalq dushmani" degan tamg'a bilan NKVD tomonidan qamoqqa olingan va 1938-yili otuvga hukm qilingan. A.N.Samoylovichning boshqa turkolog va sharqshunos olimlari bilan yozishmalaridan uning sharqshunoslik ilmiga cheksiz muhabbati borligiga guvoh bo'lamiz. Birgina misol: olimning 1906 – 1929-yillar oralig'ida V.V.Bartold bilan 87 ta yozishmasi saqlanib qolgan bo'lib, (*Александр Николаевич Самойлович. Научная переписка. М.: Изд. "Восточная литература" РАН, 2008*) har bir maktubda jiddiy bir ilmiy muammo o'rta tashlangan. Bundan tashqari, P.M.Melioranskiy, I.Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov kabi qator sharqshunos olimlar bilan yozishmalarida ham A.Samoylovich katta ilmiy muammolarni ilgari suradi.

XX asrning birinchi choragi Rossiya turkologiyasi rivoj topgan, dunyo turkologlarining boshini qovushtirgan o'lka, ilmiy markaz bo'lgani sir emas. Garchi bizning bu gapimiz shu o'rinda go'yo Rossiyaga sajda qilayotganday bo'lib tuyulsa-da, ammo o'zbek filologiyasi ilmiga, xususan, turkologiyaga tamal toshini qo'ygan olimlar ana shu yerdan yetishib chiqqanini e'tirof etishimiz adolatdan bo'lardi. Zotan, turkologiyaning asosiy obyekti sifatida o'zbek xalqi tarixida yaratilgan yozma manbalar, og'zaki ijod namunalari e'tirof etilgan. V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, P.M.Melioranskiy, M.F.Ko'purilizoda, S.Y.Malov kabi qator olimlarning fidoyilik bilan olib borgan izlanishlari, mashaqqatli mehnatlari natijasida O'zbekistonda tarixiy va adabiy manbashunoslik ilmi shakllandi, o'zbek tili tarixiga, qadimgi turkiy yodgorliklarga bag'ishlangan ishlar yuzaga keldi, o'zbek mumtoz adabiyotining noma'lum yoki bahstlab qirralari o'z yechimini topdi, o'zbek filologiyasi jahon turkologiyasi qatoridan munosib o'rin oldi. Yuqorida nomlari qayd etib o'tilgan olimlar orasida ko'plab bahsli masalalarni hal qilishda A.N.Samoylovichning o'rni alohida ahamiyatga ega ekanini ta'kidlashimiz darkor.

A.N.Samoylovich 1880-yili Nijniy Novgorodda tug'ilgan. Nijniy Novgoroddagi dvoryanlar institutida, Sankt Peterburg universitetining Sharq tillari fakultetining arab-fors, turk-tatar tillari bo'limlarida tahsil oldi.

1920-yildan Ishchi-dehqon qizil armiyasi Bosh Shtabi Akademiyasining sharq bo'limida o'qituvchi, 1922-25-yillarda shu muassasaning rektori, 1929-1933-yillarda SSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining direktori lavozimlarida xizmat qildi.

1932-yili SSSR Fanlar Akademiyasining Qozog'iston bo'limi tashkil etiladi. A.N.Samoylovich mazkur bo'linmaning birinchi raisi etib tayinlanadi va Fanlar Akademiyasi tizimida dastlab insitutlarning tashkilotchisi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ayni paytda u ishlab chiqaruvchi kuchlarni o'rganuvchi Kengashning qozoq, qirg'iz va o'zbek sho'basiga boshchilik qiladi.

A.N.Samoylovichning ilm-fandagi o'rnini belgilab bergan asosiy dalil u qoldirgan ilmiy meros bo'ldi. U Qrim, Volga bo'ylari, Shimoliy Kavkaz, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Oltoy o'lkalaridagi turkiy xalqlarning tili, folklori va turmushi haqida dala tadqiqotlari olib bordi. A.Y.Samoylovichning o'z davridagi sharqshunos va turkolog olimlar bilan ilmiy yozishmalari 2008-yili Moskvada "Восточная литература" nashriyotida chop etilgan. Ana shu yozishmalar A.N.Samoylovich shaxsiyatining hali yoritilmagan qirralarini, salohiyatini yoritishda ishonchli manba vazifasini bajara-

di. Jumladan, uning I.Y.Krachkovskiyga yozgan bir maktubida Samoylovich Turkiston o'lkasiga, Toshkentga bo'lgan cheksiz muhabbatini quyidagicha izhor qilgan edi: *"Aziz Ignatiy Yulianovich! Men Majnunman, Turkiston esa Laylidir. Turkiston – Layli, Toshkent – go'zalning jingalak zulfida nur taratib turgan katta brilliant. G'oyatda baxtliman!... Turkiston shiddat bilan olg'a bormoqda. Yerli aholi dadil odimlab olg'a bormoqda. Mahalliy adabiyot hayratlanarli darajada o'zgarmoqda Sharqshunoslar kuzatuvlar olib borishi, solishtirishi va fikr yuritishi uchun boy manba!"* (204-b.) Samoylovichning I.Krachkovskiyga yozgan bu maktubi 1916-yil iyun oyida yozilgan. O'sha davrdagi Turkistonning va Toshkentning qiyofasini tasavvur qilishimiz uchun bu maktub ham katta imkoniyat. Toshkentning ta'rif-tavsifi bitilgan maktubdan so'ng 16-iyulda yana Krachkovskiyga yozgan maktubida Kavkazga qilgan safari haqida yozib, *"Tiflis meni lol qoldirolmadi, maftun qilolmadi"* degan edi. Turkistonning va Toshkentning XX asr boshlaridayoq har tomonlama rivoj topayotganini ana shu ma'lumotlar to'ldiradi.

Samoylovichning bilim doirasi kengligi filologiya va ijtimoiy fanlarning bir qator sohalari-da baravar tadqiqotlar olib borganida ham ko'rinib turadi. Sobiq Sho'ro xalqlarining yozuvini yaratishda A.N.Samoylovich ishtirok etdi. Asosiy ishlari turkiy xalqlarning tili, adabiyoti va folklori hamda etnografiyasi, turkologiyaning umumiy va juz'iy masalalariga tegishli edi. Ayniqsa, o'zbek tili, o'zbek adabiyoti tarixi yuzasidan yozgan maqolalari, asliyat manbalar bilan ish olib borganligi, asarlar nashrlari jahonshumul mavqe egallagani bilan ahamiyatli bo'lib, bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Xususan, u tomonidan amalga oshirilgan "Navoiyning tuyuqlari"dan 12 tasi nashri va rus tiliga tarjimasi (Petrograd, 1917), A.N.Samoylovichning manbashunoslik sohasidagi dastlabki ishlaridan biri bo'ldi. Samoylovich faqat tuyuqlarni tarjima qilish bilan cheklanib qolmadi, balki Yevropa sharqshunoslaridan M.Katrmmer, Y.Senker, M.Belen kabilarning Navoiy asarlari qo'lyozmalariga, xususan, "Muhokamat ul-lug'atayn"ga murojaat etganlari va tuyuq janrining etimologiyasi, vazniga oid qarashlarini ham o'rganganlariga to'xtalib o'tadi. Yoki Boburning Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan devonining o'zbekcha nashri va uning she'riy merosining rus tiliga tarjimasini keltiradi. Tarjimadagi aniqliklar va qo'pol xatolarning yo'qligidan ma'lum bo'ladiki, Samoylovich chig'atoy tilini juda yaxshi o'zlashtirgan. A.N.Samoylovich chig'atoy tilida yozilgan Bobur asarlarining ilgarigi, jumladan, 1904-yili chop etilgan Bobur she'riyatining S.I.Polyakov tomonidan qilingan tarjimasi qoniqarsiz ekanini ta'kidlagan holda o'z tarjimasini o'rta tashlaydi. Bu o'rinda biz Samoylovich tarjimalaridagi yutuqlar va kamchiliklar haqida to'xtalmaymiz. Bu borada tarjimashunoslar kelgusida o'z fikrlarini bildiradilar, degan umiddamiz.

Bobur devonining Rampur qo'lyozma nusxasi va "Boburnoma"ning Haydarobod nusxasidan ayrim parchalarni, ba'zi so'zlarning izohini keltiradi. Amiriyning va Lutfiy tuyuqlaridan ayrim namunalar nashri va ularning har biri ijodiga kirish maqolasidan ma'lum bo'ladiki, bu olim kelgusida o'zbek mumtoz adabiyotining namoyandalari haqida ko'p ishlarni rejalashtirgan. Xususan, birlamchi manbalar ustida ishlab alohida monografiyalar yozishga reja qilgan ko'rinadi. U mazkur turkumdagi maqolalarini "Turkiy etyudlar", "O'rta Osiyo turkiy adabiyoti bo'yicha materiallar" deb nomlaganidan ham kelgusida amalga oshiradigan ishlariga zamin hozirlab borganini ko'rsatadi. Jumladan, Atoyi devoni yuzasidan tadqiqotlari, Navoiyning u haqda "Majolis un-nafois" va "Muhokamat-ul-lug'atayn"da bergan ma'lumotlari ham bu fikrimizni tasdiqlaydi. Atoyi devoni nashriga kirish maqolada, shoirning tuyuqlari haqidagi tadqiqoti va nashri (1926-yil), Atoyi qo'lyozmalari yuzasidan ishlar olib borgan Yevropa sharqshunoslarining mehnatlari, qo'lyozmaning izchil va to'liq tavsifi ham o'rin olgan. Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma"sidan chop et-

tirgan ikkinchi noma va uning qofiyasi tajnis asosiga qurilgani haqidagi kuzatuvlari, qofiyadosh soʻzlarning maʼnolari izohlari Samoylovichning sinchkov olim ekanligini koʻrsatadi. Uning 1926-yili Bokuda chop etilgan Husayn Boyqaro devoniga yozgan taqrizi, Turkiston oʻlkasidagi tarixiy hujjatlar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari va boshqa qator ishlari bu olimni oʻzbek adabiyot-shunosligining zabardast tadqiqotchisi, oʻzbek mumtoz adabiyotining bilimdon mutaxassisi, manbashunos va matnshunos deb baho berishimiz uchun asos boʻla oladi. A.Samoylovichning mazkur sohalarga oid ishlarini oʻqiganimizda, garchi shaxsidan yaxshi xabardor boʻlmasak-da, koʻz oldimizda, goʻyo bir umr Turkistonda yashagan, shu oʻlkaning suvini ichib, havosidan nafas olgan inson gavdalanadi. Xullas, A.N.Samoylovich mumtoz adabiyot mutaxassisi, birinchi navbatda, manbashunoslik va tilshunoslik ilmi bilan yaxshi qurollanishi lozimligini amalda koʻrsatib berdi.

Ayniqsa, Alisher Navoiyning tuyuqlari va “Mezon-ul-avzon”ning bir parchasi nashri va ularning rus tiliga tarjimasi koʻrsatadiki, A.Y.Samoylovich buyuk shoirning merosini atroflicha tadqiq etishni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻygan. Navoiy tuyuqlariga yozgan soʻz boshida ham, “Mezon-ul-avzon”ning parchasiga yozgan kirish maqolada ham Samoylovich oʻzbek mumtoz adabiyotining cheksiz bilimdoni, zaxmatkash manbashunos, oʻzbek adabiyoti tarixining sinchkov tadqiqotchisi ekanini koʻrsata oldi. Mana, u “Mezon ul-avzon” asarining qoʻlyozmasi va uning tarixi haqida nimalarni yozgan edi: *“1917-yilning mart oyida Mir Alisher Navoiyning sheʼrshunoslikka oid “Mezon ul-avzon” asari qoʻlyozmasi oxiridan nusxa oldim. Bu mashhur chigʻatoy shoirining qoʻlyozmasini Xalq kutubxonasining Kaufman kolleksiyasidan oldim. Menga shunisi maʼlumki, Leningrad kutubxonalarida mazkur asar qoʻlyozmasining boshqa nusxasi yoʻq. Mazkur nusxaning oxirida 1220-hijriy deb belgi qoʻyilgan. Qoʻlyozma chiroyli va donador qilib yozilgan. Ayrim oʻrinlari zararlangan. Shu bois matnning baʼzi qismlarini oʻqib boʻlmaydi yoki qiyinchilik bilan oʻqiladi. Oʻshanday oʻrinlarni men koʻp nuqta bilan belgilab qoʻyishga yoki qavs ichida oʻz taxminlarimni berishga majbur boʻldim. “Mezon-ul-avzon”ning qoʻlyozma nusxalari koʻp emas. Men nashr qilgan parchaga Sharq mamlakatlaridagi turkiy xalqlarga mansub boʻlgan turkiy adabiyot mutaxassislari qiziqish bildirdilar. Shu sabablarga koʻra men chop ettirgan parcha keyingi davr qoʻlyozma nusxalaridan olingan va Leningraddan uzoqda saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari bilan qiyoslab tekshirilmagan boʻlsa ham, men mazkur parchani nashr qilishga qaror qildim”*. A.N.Samoylovichning kirish maqolasidan shu narsa maʼlum boʻladiki, u aynan “Mezon-ul-avzon”ning qoʻlyozma nusxalarini qidirgan, u aruz ilmini juda yaxshi bilgan, Alisher Navoiy mazkur asarida tilga olgan janrlarni jiddiy oʻrgangan.

Shoir Choʻlponning “Звезда Востока” jurnalining 1924-yil 1-sonida Moskvada chop etilgan sheʼrlari tarjimasi, shuningdek, uning turkiy tilshunoslikka oid nazariy ishlari, jumladan, “Musulmon turkiylarning adabiy tillari kelib chiqishi va taraqqiyotiga hamda ularning shevalar bilan aloqalariga oid umumiy qarash”, “Joʻji ulusining yoki Oltin Oʻrdaning adabiy tili”, “Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili tarixiga doir”, “Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili va uning boshqa turkiy tillarga munosabati haqida”, “Chigʻatoy adabiy tilida “j”lovchi” dialekt elementlari” kabi tadqiqotlari oʻzbek tilshunosligining va adabiyot tarixining dolzarb masalalariga bagʻishlanganligi bilan oʻz davridayoq turkolog olimlarning eʼtiborini tortgan edi. Jumladan, Oltin Oʻrda adabiy tili va adabiyotiga oid kuzatuvlari bilan A.N.Samoylovich oʻz davrida koʻp yangiliklar qilgani ayon boʻladi. Jumladan, biz Oltin Oʻrda adabiyotiga mansub “Nahj-ul-farodis” asarini venger olimi Yanosh Ekmann nashr qilgan bir nusxasini bilar edik. Hozirda Oltin Oʻrda adabiyoti yuzasidan turli yoʻnalishda tadqiqotlar olib borayotgan turkologlarning deyarli hammasi bu asarning bir nusxasini – Y.Ekmann tabdil qilib chop ettirgan nusxani biladi. Samoylovich esa bu yozma yodgorlikning besh

nusxasi borligi haqida xabar beradi. Shundan bittasi Turkiyada, to'rttasi Sankt-Peterburgda. "Nahjul-farodis" asarining Xorazmda yaratilgani haqida uning qarashlari ham diqqatga sazovordir. Bu asar qo'lyozmasiga Samoylovichning alohida e'tibor berganining sababi bor. U islom tarixiga va ilmiga oid manbalarni ham maxsus o'rganishni rejalashtirgani yaratgan ishlaridan ma'lum bo'ladi. Samoylovichning izlanishlari jahon turkologiyasiga ko'p yangiliklar olib kringanni o'z davrida rus turkologlarigina emas, turk, tatar olimlari ham e'tirof etgan edilar. A.Samoylovich faqat o'zbek adabiyoti tarixi va turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlardan tashqari, qardosh xalqlar adabiyotiga oid manbalarni ham nashr qilishda fidoyiligini ko'rsatdi. Xususan, bu sohada XVI – XIX asrlardagi tarixiy dostonlar rukni ostida berilgan Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostoni nashri va bu asar tarixiga oid kuzatuvlari e'tiborga molikdir. Bu o'zbekcha dostonni A.Samoylovich G.Vamberi chop ettirgan nashrga tayangan holda tadqiq etgan va Vamberining mazkur asar qo'lyozmasi fotonusxasi tavsifi bilan o'z tadqiqotini boshlaydi. Alisher Navoiyning "Majolis-un-nafois" takirasidan Muhammad Solih haqida berilgan ma'lumotlarni keltirib sharhlaydi Samoylovichning mazkur asar yuzasidan olib borgan tadqiqotining ahamiyati shundaki, uning nashri tom ma'nodagi akademik nashrdir, deb baholashga arziydi. Xususan, atoqli otlar ro'yxati, shu jumladan, geografik nomlar, qabilalar va kishi ismlar ro'yxati nashrda o'z aksini topgani fikrimizga dalildir.

Samoylovich nashr qilgan yana bir asar "*Takalarning urush qissa kitobi. Jangnomai Abdul Sattor qozi*" asari bo'lib, bu asarning kirish qismida V.V.Radlov, P.Melioranskiy, N.Ilminskiy kabi jahonshumul olimlarning turkiy tilshunoslikka, umuman turkologiyaga oid fikrlari beriladi. Jumladan, N.Ilminskiyning quyidagi so'zlari yuqoridagiday birlamchi manbalarning jahon ilmidagi o'rni yuksak ekanligiga ishora qiladi: "...Rossiyaning geografik holatiga ko'ra vatan faniga nasiba qilib berilgan turkiy filologiya nihoyatda keng va kam ishlov berilgan daladir". Ilminskiyning bu gaplari turkiy filologiyaning asosi o'zbek xalqiga tegishli bo'lgan qo'lyozma manbalar ekani mana shu birgina jumlada o'zini namoyon qilib turibdi. Tan olib aytish kerakki, Ilminskiyning yuqoridagiday qarashi haqiqat ekanini Samoylovich isbotladi. Uning Navoiyga, turkiy filologiyaning manbai bo'lgan o'zbek tilidagi qo'lyozmalarga, Navoiyga aloqador har bir nashr yoki ulug' shoirning suratiga bo'lgan muhabbati o'zbek tiliga, o'zbek xalqining buyuk ajdodlariga bo'lgan muhabbatini ko'rsatib turadi. Samoylovichning I.Y.Krachkovskiyga 1921-yili yozgan xatida Navoiyga bo'lgan muhabbatini, Navoiyga oid har bir narsa Samoylovichga qadrli ekanini shunday ifodalagan edi: "*Osiyo muzeyi uchun nashrdan chiqqan bir qancha materiallar to'plandi., ammo kimdan berib yuborishni bilmayapman. A.A.Ivanov Navoiyning portretini yo'qotib qo'ygandan keyin uni qiyin ahvolga solib qo'yishni istamayman.*" (208-b).

Shuningdek, A.N.Samoylovich Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – Feruz davrida ijod qilgan 30 ta Xiva shoiri haqidagi majmuaga oid kuzatuvlari va talqinlari, Xorazm adabiy va madaniy muhitiga oid hujjatlarga asoslangan va fanning manbashunoslik, tarix, etnografiyaga oid turli mavzudagi ishlari uning qiziqish doirasi nihoyatda kengligidan dalolat beradi.

Samoylovich qo'li yetgan mamlakatlardagi va Sankt-Peterburgdagi qo'lyozma fondlaridan yangi qo'lyozmalarni va ularning nusxalarini ilmiy istifodaga kiritdi. Ayniqsa, Toshkentdagi qo'lyozma fondlari, O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida, odamlarning qo'llarida saqlanayotgan qo'lyozmalardan unumli foydalandi. Abulg'ozil Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" asari haqidagi kichik tadqiqoti ham shular jumlasidandir.

Yoki N. P.Ostroumov arab yozuvida chop ettirgan va rus tiliga tarjima qildirgan "Ravnaq-ul-islom"ga yozgan taqrizi ham bevosita Turkiston bilan bog'liqdir. Bu asar haqida Samoylovich yozar ekan, bu kitobni "Zakaspiy viloyatidagi turkman maktablari uchun o'quv qo'llanmasi" sifatida

N.P.Ostroumov nashrga tayyorlaganini alohida ta'kidlaydi va asarning birinchi baytida "Ravnaq ul-islom" deb nomlanganini va asar muallifini ham aytadi:

*Ravnaq ul-islom berildi munga ot,
O'granib yodingda tutg'il jumla yod.*

Shayx Sharaf degan bu vali olloh qadim zamonda bo'lubdur Xivada... Samoylovich "Sharayi tarokima"ning beshta qo'lyozma nusxasi bilan tanishgan va tanqidiy matnini tuzgan edi. Oltinchi nusxani Toshkentdan shu asarni rus tiliga tarjima qilgan A.G.Tumanskiy Samoylovichga yuborgan ekan.

A.N.Samoylovichning Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asari qo'lyozmasiga qiziqishi ham o'ziga xos tarixdir. Bu tarix sharqshunos A.A.Semyonov bilan yozishmasida ayon bo'ladi. "Shayboniynoma" asarining faksimil nusxasini P.M.Melioranskiy nashr qilgan edi. Samoylovich va A.A.Semyonovning suhbatida o'sha nashr bor bo'lsa, Samoylovich foydalanish uchun berib turishini iltimos qiladi. Ammo A.Semyonov bu nashr yo'qdigini aytadi. A.A.Semyonov O'rta Osiyo davlat universiteti (*hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti – N.R.*)dagi bu asarning yagona nusxasi Samarqandga olib ketilganini, shu bois bu asar qo'lyozmasidan foydalana olmayotganini afsus bilan yozadi.

A.N.Samoylovichga alohida e'tibor qaratishimizga yana bir sabab o'zi yashagan davrdagi yirik olimlar – V.V.Bartold, P.M.Melioranskiy, I. Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov, S.Y.Malov, V.A.Gordlevskiy kabi bir qator sharqshunos va turkolog olimlar bilan yozishmalari va o'sha yozishmalarda yuqoridagi olimlarning intellektual salohiyati, Samoylovichning iqtidori va mehnatlarini qanchalik e'tirof etganlari ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Odatda, katta olimlar qilgan ishlari bilangina emas, balki o'z davri ijtimoiy, madaniy va ilmiy hayotini tashkil qilishdagi roli bilan ham alohida ajralib turadi. Ularning hayotidagi har bir lavha o'z davrini o'zgartirishga qaratilgan. Bundan tashqari, P.M.Melioranskiy, I.Y.Krachkovskiy, B.Y.Vladimirsov kabi qator sharqshunos olimlar bilan yozishmalarida ham A.Samoylovich katta ilmiy muammolarni ilgari suradi.

Zotan, V.V.Bartold Samoylovichning ustози bo'lgan edi. Ularning bir-birlariga yo'llagan maktublari qisqa, qo'yilgan masalalar esa keng qamrovli. Yozishmalardan ma'lum bo'ladiki, XX asrning birinchi choragida turkologiyaning yangi maktabi shakllanib rivoj topgan va bu maktabning e'tirof etilgan rahnamosi A.N.Samoylovich edi. Samoylovichning barcha olimlar bilan yozishmalariga sinchiklab e'tibor bersak, ularda turkologiya tarixining izchil rivojlanib borishi yoritiladi. A.N.Samoylovich turkologiyaning rahnamalaridan biri bo'lgani ayonlashadi.

Buning dalili sifatida A.N.Samoylovichning yuqorida chop etilgan asaridagi V.V.Bartoldga yozgan bir maktubiga (60 raqamli maktub) nazar tashlash kifoya. Samoylovich bilim doirasining kengligidan tashqari, nihoyatda g'ayratli bo'lgani bilan ham ajralib turgan: quyidagi maktubga e'tibor beraylik:

A.N. Samoylovich – V.V. Bartoldga

1925-yil 27-sentabr

Istanbul

Hurmatli va qadrli Vasiliy Vladimirovich.

Gazetadan va maorif vaziri Xamdullo Subxidan bilishimcha, siz Turkiyaga kelasi yil aprel oyida borishga qaror qilibsiz, shuning uchun Siz hozir Leningradda ekaningizda maktub qo'lingizga yetib boradi, degan umidda yozyapman. Men hozir Turkiyada ekanman, vaqtimni uch qismga taq-

simlaganman: 1) 2 hafta Istanbulda bo'ldim: 2) 2 hafta Anqarada bo'ldim: 3) Ortga qaytishimni kutib, ya'ni 8 oktabrda, yana Istanbulga kelaman. Birinchi davrda Ko'prilizoda bilan tanishdim, u menga Istanbul universitetining filologiya fakultetini, Turkologiya institutini va kutubxonani ko'rsatdi. U yana meni universitet rektori Nuriddinbey bilan va Istanbuldagi qadimgi davr muzeyi direktori Xalilbey bilan tanishtirdi va muzey bo'ylab menga hamroh bo'ldi.

Ta'til payti bo'lgani sabablimi yoki boshqa biron sababi bormidi, safarimning birinchi davrida jahonshumul olimlar bilan tanishuvga imkon bo'lmadi. Men vaqtimni turkcha kitoblar, jurnallar va broshyuralarni o'qishga bag'ishladim. Bularni men Iqbol nomli kitob savdosidan arzonga sotib olgan edim. Bularning orasida meni turk adabiyoti tarixi, tiliga, shuningdek, iqtisodiyot va siyosat masalalariga bag'ishlangan maqolalar qiziqtirardi. Mening e'tiborimni quyidagilar alohida jalb qildi: marhum Ziyo Ko'k Asenning "Turchizm asoslari", Ko'prilizodaning "Bugungi adabiyotimiz", Oqchurinning "Siyosat va iqtisodga oid maqolalar" kitoblari, "Xalq maorifi vazirligi jurnali" (JMNP), "O'qituvchilar uyushmasi" jurnali va boshqalar. Atrof faqat turkiy xalqlar bo'lgani holda, "turchizm"ning chegaralangani va turk xalqining mo'g'ul irqiga emas, balki oq irqqa mansub ekanligi haqidagi nazariyaning ommalashgani men uchun yangilik edi. Chamasi, ayrim turchistlarning xayolparast idealizmdan real materializmga ruslarning ta'siri ostida (Akchurin) og'ib ketishi sezilayotgani shu bilan izohlansa kerak. Bu ahvol xalqlarning taqdirida iqtisodiy omilning ulkan rolini e'tirof etishga olib boradi. Ko'prilizoda g'oyat sermahsul tadqiqotchi va buyuk tashkilotchi sifatida o'zini namoyish qildi.

Professor Mesarosh "Xalq maorifi vazirligi jurnali"da Anqarada etnografik muzey ochish loyihasini e'lon qildi, Mesarosh o'sha muzeyning direktori, ammo muzey hali yo'q. Bu loyihaning tushuntirish qismida Mesarosh SSSRdagi ilmiy ishlarning ahvolidan tamomila bexabar ekanini namoyish qilgan. Mesarosh men bilan suhbatlashdi, endi u bizga tomon intiladi. Bu haqda men N.Y.Marrga batafsil yozaman, chunki Mesarosh "o'ziga yarasha" yafeditologga o'xshaydi.

Qozonliklar bilan qizg'in suhbat natijasida men Qozonda o'zim to'plagan bir yashik kitob bilan tanishishga imkon topmagan edim, Leningradga qaytganimdan keyin kitoblarni qo'limga ushlashga ham vaqt topmadim. Qozondagi ahvolga zid ravishda Istanbuldagi ahvolim dastlabki paytda yangi turkcha kitoblar tanishuvimga nisbatan ko'ngildagiday ekanini tan olmasligim mumkin emas.

Anqarada jazirama issiq tufayli ko'p vaqtimni behuda o'tkazdim, chunki menga kerakli va foydali odamlar xizmat bilan band. Shuning uchun men chang va dim shaharda emas, Qachivar degan tog'li joydagi dala hovlida yashab turdim. Bu yerda ish vaqtlarimni turklar va Turkiya bilan qiziquvchan Sho'ro odamlari bilan muloqot qilib o'tkazdim. Mashhur Ahmad Zaki Validov bilan suhbatlarim juda foydali bo'ldi. U har joylarda sargardon bo'lib yurib, endi astoydil jiddiy ilmiy ishlar bilan band edi.

Xamdullo Subxi turk o'choqlari Markaziy Qo'mitasining raisi sifatida mening sharafimga kichkina ziyofat uyushtirdi. Ziyofatda bizning muxtor vakolatxona ham qabul marosimi bilan javob berdi. Bu yerda Oqchurin (Istanbulda meni kutib olgan va Anqarada men kutib olgan Og'ayev ham shu yerda ekan, Anqaradan keyin biz ayrilishib ketgan edik) boshchiligidagi men uchun ko'p e'tiborga molik odamlar ham ishtirok etdilar. Anqarada nima ishlar qilganimni sizga qisqacha aytib beraman. Maorif vazirligi qoshidagi Ta'lif va tarjima hay'ati Radlovning lug'atini turk tiliga tarjima qilishni rejalashtirgan ekan. Ammo men Radlovning lug'atiga bunday yondashuv maqsadga muvofiq emas, deb aytdim. Zaki Validiy bilan suhbatlashganimizda u ham Hay'atning rejasi-ga qo'shilmasligini aytdi. U ham Oqchurin orqali maorif vaziriga taklif kiritdi: turk va sho'ro

turkologlarining hamkorligining real asosini yaratish maqsadida (ikkala tomon ham shu istakni bildirdilar), boshqa mamlakatlar turkologlarini jalb qilgan holda Radlovning lug'atini qayta ishlab, tuzatishlar kiritish va yig'ilib qolgan yangi materiallar bilan to'ldirib jamoaviy ish yaratish lozim, Ahmad Zakining taklificha, Radlovning qayta ishlanib tuzatiladigan lug'ati turk tilida, G'arbiy Yevropa tillaridan birida va rus tilida chop etilishi kerak...

A.Samoylovichning o'zbek xalqiga va adabiyotiga muhabbati nihoyatda yuksak edi. U faqat Navoiy, Bobur va Lutfiy, Atoyi va boshqa shoirlarga muhabbat qo'yib qolmadi, balki Navoiygacha yashagan va Navoiyning nazari tushgan bir qator shoirlar ijodini o'rganishga ham ko'p vaqtini sarfladi. U 1916-yili Toshkentda bo'lgan vaqtda "Kolizey" teatrida Avloniy Jalil Mamatqulizodaning ozarbayjonchadan tarjima qilib sahnalashtirgan "O'liklar" pesasini ko'rib, o'z taassurotlarini shunday yozgan edi: *"Toshkentning ulkan "Kolizey" teatrida ozarbayjonchadan sart tiliga tarjima qilingan "O'liklar" pesasi qo'yildi. Ijro juda zo'r edi"*.

Mana shu qisqa parchadan ham ma'lum bo'ladiki, Samoylovich o'zbek madaniyatiga diqqat-e'tiborli bo'lgan.

Uning O'rta Osiyo turkiy tili va uning boshqa turkiy tillarga munosabati yuzasidan olib borgan tadqiqotlari keyingi davrlarda amalga oshirilishi rejalashtirilgan o'zbek tilshunosligining rivojiga tomon dadil qadam edi. Samoylovich mazkur maqolasini 1917-yili Petrogradga yozgan edi. U o'zbek tili tarixini davrlashtirar ekan, ***birinchi bosqich sifatida qadimgi turkiy tilni*** ko'rsatadi. Shu o'rinda bir gapni aytib o'tishimiz kerak. A.N.Samoylovich O'rta Osiyodagi qadimgi turkiy tilning manbai sifatida Avliyootadan topilgan turkiy-run yozma yodgorligini asos qilib oladi. Lekin hozirgi O'zbekiston hududida Avliyootadan topilgan turkiy run-yozma yodgorligiga o'xshash yozuvlar XX asrning ikkinchi yarmidan keyin va XX asrning oxirlarida topila boshlandi, ya'ni aytmoqchimizki, A.Samoylovich bu yodgorliklardan o'z vaqtida xabardor bo'lganda edi, qadimgi turk davridagi o'zbek tili tarixiga, albatta, shu yodgorliklarni asos qilib olgan va o'z davrlashtirishga ko'plab manbalarni asos qilib olgan bo'lardi.

Samoylovichning davrlashtirishi bo'yicha, ikkinchi bosqichni qadimgi uyg'ur davri tashkil qiladi. Yozma yodgorliklarni bu tarzda davrlashtirish bevosita har bir davrning til xususiyatlarini qamrab oladi.

Uchinchi bosqichni u Musulmon davri deb nomlaydi. Samoylovich bu bosqichga oldingi ikkitasiga qaraganda batafsilroq to'xtaladi. Buning sabablarini u quyidagicha izohlaydi. "Musulmon davri" O'rta Osiyoda turkiy adabiyot, adabiy tillarning turli-tumanligi bilan farqlanadi.

I. Quyidagi yozma yodgorliklar alohida guruhni tashkil qiladi:

- 1) Ahmad Yassaviy.
- 2) Sulaymon Boqirg'oniy.
- 3) Hakim ota haqidagi rivoyat.
- 4) 12 yil turkumiga oid bashoralar.

II) Bu guruh quyidagicha tashkil topadi:

"Ravnaq-ul-islom"

III) Bu guruhga quyidagilar kiradi:

1. "Tafsir"

2. "Yusuf va Zulayho" (Samoylovich qo'lyozmada shu dostonni ko'chirish uchun 3 sahifa bo'sh joy qoldirgan) Bu guruhda Samoylovich "Men musulmon davridagi O'rta Osiyo o'g'uz adabiyotini XII asrning avliyo shoiri Xoja Ahmad Yassaviyning hikmatlaridan boshlayman. — Ammo uning o'g'uz musulmonlari orasida izdoshlari bo'lgani noma'lum", deb izoh berib keta-

di. Shu davrda Xorazmda yashagan “Qissayi Yusuf”ning muallifi Qul Ali Yassaviyning izdoshi bo‘lgani ehtimoldan xoli emas. Samoylovich Qul Alining yuqoridagi asarini o‘g‘uz adabiyoti yodgorliklariga kiritadi. Ammo u asar tilini hali jiddiy o‘rganmagani sababli “Qissayi Yusuf”ni til jihatidan o‘g‘uz tillarining qaysi guruhiga kiritishni savol tarzida ochiq qoldiradi va umumo‘g‘uz guruhida qoldiradi. Samoylovich Qul Alining mazkur asari haqida alohida maqola e‘lon qilib, “Alining adabiy tili musulmonlikkach turkiy adabiy tillarga aloqadordir”, deb hukm qiladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, hozirgacha tatar shoiri deb aytib kelinayotgan Qul Alining va uning “Qissayi Yusuf” asarining vatani Xorazm ekani to‘g‘risida XX asr boshlarida turk olimi Ko‘purilizoda, rus turkologi A.K.Borovkov, tatar olimlari G.Rahim va G.Gaziz kabi olimlar o‘z qarashlarini ilgari surgan edilar. Biz ham Oliy ta‘limning bakalavriat bosqichi talabalari uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” qo‘llanmamizni yozish jarayonida Qul Ali asarining til xususiyatlari o‘g‘uz tiliga mansubligi haqida o‘z qarashlarimizni ilgari surgan edik. Samoylovichning qarashlari keyingi davrlardagi turkologlarning nuqtayi nazari bilan mos keladi. Hali kelgusida Samoylovich o‘rtaga qo‘ygan masalalar hal qilinishi kerakligi o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda. A.N.Samoylovichning quvvayi hofizasi, bilim doirasi kengligini o‘zbek adabiyot tarixiga va turkiy tillarga oid qator manbalar, tadqiqotlaridan tashqari, O‘rta Osiyo turkiy xalqlarining etnografiyasi, folklori yuzasidan olib borgan tadqiqotlari, darsliklari, tarixga oid tadqiqotlari ham tasdiqlaydi.

Samoylovich yozishmalarining har birida bizga hanuzgacha yangilik bo‘lib tuyuladigan yangi g‘oyalar o‘rtaga tashlanadi. Jumladan, 1927-yilning 14-iyulida Samoylovich V.V.Bartoldga yozgan maktubida Biyskdan Novosibirskka kemada safar qilib, “pirimizning turkologik vatanini ziyorat qildim”, deb yozadi. “Pir” V.V.Radlovdir. Zotan, V.V.Radlov turkologiyaga oid faoliyatini aynan Barnaulda boshlagan edi. Yoki o‘sha yilning 14-iyunida yana V.V.Bartoldga yozgan maktubida “ayollar tili” haqida so‘z yuritib, bu tilga oid ko‘p material to‘plaganini yozadi. Samoylovich “ayollar tili”ning oltoy tillarida muhim rol o‘ynaganini aytar ekan, bu til lozim darajada yoritilmagan, bu masala tildagi ta‘qiqlar, ya‘ni tabu bilan bog‘liq (ko‘rsatilgan asar, 164-b.), deydi. XX asrning boshlarida Samoylovich qozoq, oltoy tillari va dialektlarida ayrim so‘zlarni ayollar aytishi ta‘qiqlangani to‘g‘risida so‘z yuritib Peterburgga qaytgandan keyin maqolalar yozdi. Masalan, oltoylarda **bo‘ri** o‘rnida **uluvchi**, **tovuq** yoki **qush** so‘zlari o‘rnida **uchuvchi** kabi. Turkiy tillarda tildagi bu jarayon hanuzgacha bor. “*Moddiy madaniyat sohasida chorvadorlar turmushida kigizdan qilingan o‘tovning yo‘qolib borayotgani va buning o‘rniga konus shaklidagi chaylaning barpo bo‘layotgani diqqatni tortadi*”, deya turmush madaniyatining o‘zgarishi tilga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazgani haqida o‘z qarashlarini bayon qiladi.

O‘zbek adabiy tili, dialektologiyasi bo‘yicha yirik mutaxassis Yeyu D.Polivanovning A.N.Samoylovichga 1919-yili yozgan ikki maktubi bor. Maktublarda asosan o‘zbek tili va dialektologiyasi bo‘yicha amalga oshirilajak ishlar to‘g‘risida so‘z ketadi. Y.Polivanov Xorazm o‘zbek shevalari ocherklari bo‘yicha Fanlar Akademiyasi ma‘ruzasiga kiritishni Samoylovichdan iltimos qilib yozgan edi. Shuningdek, o‘zbek tilining dialektologik lug‘ati tuzilgani va lug‘atni u to‘ldirib borganini, taxminan 15-17 bosma taboqli dug‘atni o‘sha holatida chop ettirish taklifini Samoylovichga yozgan.

Samoylovich o‘zbek tilining ravnaqi uchun jonkuyar rahbar ekani ushbu maktublarda ayon bo‘ladi.

Umuman, A.N.Samoylovichning manbashunoslik, adabiyotshunoslik va turkiy tilshunoslikka oid ishlari aynan O‘zbekistonda o‘rganilishi kerakligini yuqorida aytilgan dalillar ko‘rsatib turibdi.

SHAFOAT HASANOVA,
filologiya fanlari doktori,
O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi

“MANTIQ-UT-TAYR” TURIDAGI ASARLARNING O‘RGANILISH TARIXIGA BIR NAZAR

ANNOTATSIYA

O'zbek adabiyotshunosligida “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. Maqolada “Mantiq-ut-tayr” mavzusidagi asarlarning o'rganilishi, qush obrazining mazmun-mohiyati, kelib chiqishi haqida so'z boradi.

Tayanch so'z va iboralar: “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiy, “Lison-ut-tayr”, qush, ko'ngil, doston, hikoya, g'oya, mazmun.

АННОТАЦИЯ

Изучение произведений типа “Мантик ут-тайр” в узбекской литературе связано с изучением произведения Алишера Навои “Лисон ут-тайр” и всегда находилось в центре внимания специалистов. В статье рассматривается изучение произведений на тему “Мантик ут-тайр”, значение и происхождение образа птицы.

Опорные слова и выражения: “Мантик ут-тайр”, Алишер Навои, “Лисон ут-тайр”, птица, сердце, эпос, рассказ, идея, содержание.

ABSTRACT

In Uzbek literature, the study of epics of the type “Mantiq-ut-tayr” is associated with the study of Alisher Navoi's epic “Lison-ut-tayr” and has always been in the spotlight of experts. The article discusses the study of works on the topic of “Logic ut-Tair”, the meaning and origin of the image of a bird.

Keywords and expressions: “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoi, “Lison-ut-tayr”, bird, heart, epic, story, idea, content

Adabiyotshunosligimizda “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish muammolarini hal qilish masalalari bilan chambarchas bog'lanib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan ilmiy muammo sanalib kelingan. Shu bois ham, adabiyotshunos olimlar bu muammoni hal qilishda qator samarali natijalarga erishishgan.

Bu boradagi tadqiqotlarda, xususan, Y.E.Bertelsning “Navoiy va Attor” (Bertels 1965, 377-420) V.Y.Zohidovning “Navoiyning “Lison-ut-tayr” asari” (Zohidov 1961,16-46), A.H. Hayitmetovning “Navoiyning ijodiy metod masalalari” (Hayitmetov 1963,65-66), S. G'aniyevaning

“Lison-ut-tayr”, “Alisher Navoiy” (G‘aniyeva 1977, 323-336; G‘aniyeva 1968, 108-111; G‘aniyeva 1984), I. Sultonning “Navoiyning qalb daftari” (Sulton 1963, 61-70), A. Abdug‘ofurovning “Navoiy ijodida satira” (Abdug‘ofurov 1972, 87-90), M. Oripovning “Alisher Navoiyning falsafiy va etik qarashlari” (Oripov 1972, 8-10), A. Qayumovning “Alisher Navoiy” (Qayumov 1976, 118-135) nomli kitob va maqolalarida dastlab Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asari garchi Alisher Navoiy uni Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asarining tarjimai deb atasa-da, bu asar Navoiy ijodining mahsuli bo‘lgan o‘ziga xos mustaqil asar ekanligi yakdillik bilan qayd etilgan va ilmiy dalillar asosida o‘z aksini topgan.

Bu tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostoni Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asariga javob tarzida yozilganligi va o‘z falsafiy mohiyati jihatidan o‘ziga xos asar bo‘lib, unda qushlarning Hudhud boshchiligida Semurg‘ tomon qilgan safari ramziy uslubda, Hudhudning hikoyatlari esa romantik uslubda bayon qilingan real voqealarning hayotdagi aksi ekanligi qayd etiladi.

Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostoni matni 1965-yilda (Ishanxo‘jaev 1966) Sh. Eshonxo‘jaev tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tanqidiy matn sifatida nashr qilindi. Bu matnshunoslikdagi katta yutuq kelgusidagi ilmiy izlanishlarning yanada samarali bo‘lishida katta ahamiyat kasb etdi.

Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asarini o‘rganishning keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan tadqiqotlarda dostonning kompozitsiyasi va obrazlar dunyosi, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, asarning genetik kurtaklari tadqiq qilinib muhim ilmiy natijalarga erishildi. Bunga Sankt-Peterburglik olim A. Malexova (Malexova 1978), o‘zbek adabiyotshunoslaridan Sh. Sharipovlarning (Sharipov 1980) “Lison-ut-tayr” asarini qiyosiy jihatdan o‘rganishga qaratilgan nomzodlik dissertatsiyalarini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Iste’dodli navoiyshunos olim Sh. Sharipovning Alisher Navoiy “Lison-ut-tayr” dostoni bo‘yicha olib borgan mehnati natijalari 1982-yil kitob-monografiya (Sharipov, 1982) holida nashrdan chiqdi va bu kitob hanuz “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o‘rganish bo‘yicha tadqiqotchilar uchun muhim manba vazifasini o‘tamoqda.

Olim o‘zining bu tadqiqotida Sharq adabiyotida “Lison-ut-tayr” turkumidagi asarlarning kelib chiqishi va rivojlanish tarixini tafsiloti bilan bayon qiladi.

Sharq xalqlari adabiyotini o‘rganishda, eng avvalo, milliy adabiyotlarning o‘zaro hamkorligi va ular mushtarak bo‘lgan an‘analari tarixini ilmiy jihatdan o‘rganmoq, bu sohada mavjud bo‘lgan qo‘lyozma manbalardan unumli foydalanmoq zarur. Shuning uchun Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr”, Gulshahriyning “Mantiq-ut-tayr” va Rizoyniing “Qush tili” kabi asarlarining vujudga kelishida adabiy an‘analari jarayoni qay tarzda o‘z ta’sirini ko‘rsatganligini aniqlash uchun tadrijiy ravishda milliy adabiy manbalarga murojaat etmog‘imiz kerak. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “Mantiq-ut-tayr” kabi asarlar syujet asoslarining ilk kurtaklari xalq og‘zaki ijodi va ilk yozma adabiyotga borib taqaladi. Ma’lumki, qadim o‘tmishdagi hikoyat va ertaklarda inson ruhi qush sifatida tasavvur etib kelingan. Bu o‘rinda qadimdan hozirgacha og‘zaki va badiiy adabiyotimizda keng qo‘llanib kelinayotgan “jon qushi”, “ko‘ngil qushi” iboralari jonni qush shaklida tasavvur qilishganligidan dalolatdir. Masalan, tadqiqotchi M. Saidov qadimgi davrlarda inson ruhi, asosan, qush, kapalak va boshqa shaklda tasavvur qilinganligini yozadi (Bozorova, 2002, 9). Yoki Muzayana Alaviya o‘zining “Xalq marosim qo‘shiqlari” kitobida “ko‘ngil” so‘zi nafaqat qush, balki kengroq ma’nolarda qo‘llanilganligini alohida qayd etadi. Demak,

ko'ngilning qush obrazi sifatida shakllanishi dastlab xalq og'zaki ijodida shakllanib, so'ngra yozma adabiyotga ko'chgan.

Qadimgi turkiy adabiy manbalarda, xususan O'rxun-Yenisey bitiklarida qush obrazi ko'ngil holatlarini belgilaydi (Abdurahmonov, Rustamov, 1982, 73,76,91,112).

Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik", Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" asarlarida (Koshg'ariy, 1961, 337; Yusuf Xos Hojib, 1971, 322; Yugnakiy, 1971, 59) ham, "qush" so'zi ko'ngil ruhining ramziy ma'nosini anglatib, unda inson dardi, orzu istaklari, ishonch va umidining ifodasi sifatida talqin qilingan.

Mutasavvif olimlarning fikrlariga qaraganda, inson ma'naviyati nafs, qalb va ruhdan iborat ekan (Bozorova, 2002, 10). Qalb, ya'ni ko'ngilning sir-asrori, fazilat va imkoniyatlarining chuqur ekanligi uni puxta o'rganish uchun zamin yaratib beradi.

Qadimgi turkiy xalqlarning inson ruhining qush shaklidagi tasavvuriga asoslangan fikrlarning ifodasini Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asaridagi quyidagi baytdan ham ko'rish mumkin:

*Ko'ngul qushi shavq qanotin tutib uchsa,
Jumla vujud yozin sayrar bulbul bo'lur. (Yassaviy, 1992, 91)*

Bu o'rinda Ahmad Yassaviy "Ko'ngul qushi" iboralari orqali insonning vujudiy olamiga zavqu shavq bilan parvoz qilishini ramziy ifoda etadi.

Demak, mutasavvif olimlarning asarlaridagi ko'ngil, ko'ngil qushi to'g'risidagi dunyoqarashlari asosida Qur'on va hadis g'oyalari yotadi. Shu bois Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr", Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" va Payvandiy Rizoyniing "Qush tili" dostonlarining aksariyat sarlavhalarida Qur'oni Karimdan iqtiboslar keltirilib, so'ngra asar syujetini bayon etishga o'tilishi, qushlarning ramziy kechinmalari orqali insonning komillik vodiylarini kezib o'tib, Haq vasli sari intilishlari tasvirlangani bejiz emas.

O'zbek adabiyoti tarixida qush timsolida ruh va ko'ngilning ramziy ma'nolari Atoiy, Sakkoikiy, Lutfiy, Gadoiy, Alisher Navoiy va boshqa shoirlarning ijodidan ham keng o'rin olgan. N.Bozorovanning ta'kidlashicha, bu so'z orqali ijodkorlar bevosita inson taqdiri va qismatini, uning muqaddas yuksak maqomini, ruhiyatini, his-tuyg'usi, ma'naviy olami, botiniy sir-asrorini yoritishda faol she'riy obraz darajasiga ko'targanlar. Alisher Navoiy esa bu ramziy obrazni yuksak g'oyaviy-badiiy darajaga ko'tardi. Navoiy bu timsol inson ko'nglini yuksak tuyg'ular, umum-bashariy va ilohiy haqiqatlar manzili deb talqin qiladi (Bozorova, 2002, 18).

Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" asari qushlar timsolidagi an'anaviy syujet asosida qurilgan asar bo'lganligi tufayli yaqingacha G'arbiy Yevropa adabiyotshunosligi Navoiy ijodiga befarq qarab, uning asarlarini, xususan, "Lison-ut-tayr" asarini Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" asari tarjimasi deb, yanglish tasavvurda bo'lib keldi. Lekin rus va o'zbek navoiyshunoslari Alisher Navoiyning bu asarini chuqur o'rganib, bu turdagi asarlar syujetlarining kelib chiqish manbalari va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etib, Navoiyning bu asari buyuk shoirning o'ziga xos tutgan o'rnini belgilab beruvchi badiiy ijodining yuksak mahsuli ekanligini dalillab berdi.

Alisher Navoiy "Xamsa"ga kirgan dostonlarni yozishda o'zidan ilgari yaratilgan shu turdagi salafining ijod mahsullariga an'anaga binoan qanday yondashgan bo'lsa, "Lison-ut-tayr" asarini yaratishda ham shunday yo'lni tutgan. Aksariyat olimlarning ta'kidlashicha, bu mavzudagi allegorik-falsafiy asarlarning kelib chiqish va taraqqiyot bosqichlari o'z tarixiga ega. Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" va Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" dostonlarining vujudga kel-

ishida Abu Ali ibn Sinoning “Risolat-ut-tayr”, Shahobiddin Suhravardiyning “Risolayi musammo ba safari Semurg”, Ahmad G‘azzoliyning “Risolat-ut-tayr” asarlari, xususan, xalq og‘zaki ijodining ta’siri katta bo‘lgan.

Olimlardan A.M.Bahouddinov va A.Irisovlarning fikrlariga ko‘ra Fariduddin Attor va Alisher Navoiyning bu mavzuga qo‘l urishlarida Ibn Sinoning qush tili haqida yaratgan asari turtki bo‘lganligi alohida qayd qilib o‘tiladi (Abu Ali ibn Sino 1963, 14-21).

Y.N.Zavodovskiy, V.N.Ternovskiy va U.Sultonovlar Ibn Sino bu asarini Farajon qal’asida hibsdalik davridagi ahvolini qushlarning ramziy timsollari orqali ifodalanganligini ta’kidlasa, S.N.Grigoryan bu asarni ijtimoiy-siyosiy mazmundagi asar sifatida talqin qiladi (Sharipov, 1982, 11-13).

Sh.Sharipovning fikriga ko‘ra, “mazkur asar Ibn Sinoning “Salomon va Ibsol” va “Hayy ibn Yaqzon” (“Uyg‘oq o‘g‘li Tirik”) risolalari kabi chuqur falsafiy mazmundagi badiiy asar bo‘lib, unda muallif o‘sha davr falsafasining ayrim muhim nazariy masalalariga oid o‘z qarashlarini allegorik shaklda ifoda etadi” (Sharipov, 1982, 12).

Professor M.Imomnazarov o‘zining monografik tadqiqotlarida bu turkumdagi syujetlarning kelib chiqish ildizlari va bu mavzuda qalam tebratgan Ibn Sino, Ahmad G‘azzoliy, Shahobiddin Suhravardiy, Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning asarlarini sinchiklab o‘rgangan. Bu asarlarning yozilish tarixi, ularda ko‘tarilgan asosiy g‘oyalar tafsiloti yangi ilmiy kuzatishlar asosida bayon qilingan (Imomnazarov, 2016, 112-117).

“Qush tili” turkumidagi ramziy-majoziy ruhdagi asarlarni tadqiq qilayotgan adabiyotshunos olim Rashid Jumayev “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2002 yil 1-sonida chop etilgan “An’ana va izdoshlik” sarlavhali maqolasida (Jumayev 2002, 30-33) Alisher Navoiy asarini Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asari bilan qiyosiy o‘rganar ekan, bu mavzuning adabiyotshunoslik fanida muhim mavzu bo‘lib kelganligini alohida ta’kidlaydi. Muallif Eron olimi A.Zarrinkubning ilmiy mulohazalariga tayanib, bu mavzuning kurtaklari avvalambor Qur’oni Karim, hadis, xalq og‘zaki ijodi, anbiyolar qissasi, qolaversa, Jaloliddin Rumiy, Sanoiy asarlari va keyinchalik Fariduddin Attor asarlarida o‘zining badiiy ifodasini topganligi va ularning har biri o‘z ilhom manbaiga ega bo‘lishi bilan birga, mustaqil asar sifatida har bir ijodkorning falsafiy-e’tiqodiy va badiiy-estetik qarashlarini ifodalovchi badiiy ijodning mahsuli ekanligini ilmiy dalillar asosida isbotlab beradi.

Olim Alisher Navoiy bu asarni yozishdan avval G‘azzoliyning “Risolat-ut-tayr” asari bilan chuqur tanishib chiqqanligi va ushbu asar Ibn Sino asari qarashlariga zid, unda Ibn Sino asaridagi allegoriyalar o‘z falsafiy mazmuniga ko‘ra ham bir-birlariga zid turishini isbotlab berishga harakat qilgan.

Ma’lumki, Fariduddin Attor G‘azzoliy asaridagi majoziy mazmunni rivojlantirib, qushlar obrazlarini aniqlashtiradi va ularning majoziy obrazlari orqali insonlarning hayotdagi mavqei va tutgan o‘rnini belgilab beradi. Muhimi, Fariduddin Attor o‘z asariga G‘azzoliy asarida mavjud bo‘lmagan bosh qahramonlardan biri Hudhud obrazini kiritadi.

Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asaridan ilhomlanib birinchi bo‘lib turkiy tilida doston yaratgan shoir Gulshahriydir. Uning “Mantiq-ut-tayr” dostonida (1317-yilda yozilgan) an’anaviy syujet bayon qilinishi bilan birga, bir qator yangi g‘oya va epizodlar ham kiritilganki, bu uning original asarligidan dalolat beradi.

Ozərbayjonlik olimi No’shoba Arasli o‘zining “Gulshahriy va Navoiy” nomli maqolasida Navoiy va Gulshahriy asarlarining bir-biriga yaqin jihatlari haqida to‘xtab o‘tadi va Navoiyning

“Lison-ut-tayr”i o‘zidan bir asr ilgari yaratilgan Gulshahriy asaridangina emas, balki bu mavzu asosida yaratilgan boshqa dostonlardan ham farqlanib turishini ta’kidlaydi (Arasli 1980, 17-21).

Va nihoyat, bu mavzuda turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri bu Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy bo‘lib, u yaratgan “Qush tili” dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo‘lyozmasini o‘zbek sharqshunos olimi M.Imomnazarov birinchi bor o‘rganib, bu to‘g‘rida maxsus ilmiy maqola e‘lon qilgan (Imomnazarov, 1998, 13-20).

Maqola muallifi Hamid Sulaymon nomidagi Qo‘lyozmalar institutida qadimgi qo‘lyozmalarni o‘rganish asnosida o‘zbek tasavvuf adabiyotining vakillaridan biri bo‘lgan Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy qalamiga mansub 127-raqam ostida saqlanayotgan “Qush tili” asari qo‘lyozmasi bilan tanishib chiqqanligi, shoir hamda uning asari o‘zbek adabiyoti tarixida umuman noma’lum ekanligini alohida qayd etadi.

“Asar muallifi haqida hanuz qoniqarli manbalar topmadik. “O‘zbek adabiyoti tarixi” 3-jildida (T., 1978) XIX asrda Xorazmda yashab o‘tgan shoir Rizoiy haqida eslab o‘tiladi va uning “Xurshid va Malikayi Dilorom” va “Gulfarax” nomli dostonlar yozganligi qayd etiladi... Bundan tashqari yarim yil (qo‘lyozmalarni M.I.) tavsiflash davomida yana uch-to‘rt qo‘shimcha nusxalarga duch keldik. Bu asarga turkiy tilda ilgari Gulshahriy (XVI asr) va Alisher Navoiy tatabulari shuhrat topgan bo‘lsa, endi ular qatoriga yana bir doston, ushbu Rizoiy asari qo‘shiladi. Bu asarlarni bir-biri bilan jiddiy muqoyasa va har birining o‘ziga xos tomonlarini batafsil yoritib berish kelgusidagi vazifalardandir”.

M.Imomnazarov qo‘lyozma haqida dastlabki ma’lumotlarni berish bilan birga, Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” va Rizoiyning “Qush tili” dostonlarining syujeti, kompozitsion tuzilishi va qo‘lyozma matnlarini qiyosiy o‘rganib, ular o‘rtasidagi farqlarni birma-bir ko‘rsatib o‘tadi va: “har uch asar o‘z mustaqil mazmuniy va hissiy yo‘nalishiga ega, ularni hech bir shaklda bir-birining tarjimai yoki taqlidi deb bo‘lmaydi”, – degan fikrlarni bildiradi. Shuningdek, Payvandiy Rizoiy asarining dastlabki tadqiqi natijasida “mo‘tadil: ammo o‘zi tanlagan yo‘nalishni izchil tutadigan, ko‘proq irfoniy tushunchalarning badiiy ommabop bayoniga urg‘u beradigan adabiyot yaratildiki, bu ham sof tasavvuf she’riyatiga mansubdir”, – degan xulosaga keladi (Imomnazarov, 1998, 13-20).

Sharq-u G‘arbda mashhur bo‘lgan Ziyovuddin Naxshabiyning “To‘tinoma” va qator ijodkorlarning “Qush tili” mavzusidagi asarlarining yaratilishidan asosiy maqsad, qiziqarli va ibratomuz hikoyatlar orqali insonlarni diniy-axloqiy va tasavvufiy-g‘oyaviy ruhda tarbiyalashdan iborat.

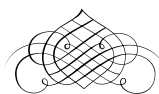
Qur‘onning ko‘plab suralaridan oyatlar va juda ko‘p hadislar keltirilganligining o‘ziyoq hikmatli so‘zlar, matal va masallarni o‘z ichiga olgan asarlardan ko‘zlangan asosiy maqsad har bir o‘quvchi diqqat e’tiborini allegorik didaktik hikoyatlar orqali diniy-axloqiy tarbiyaning muhimligini ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan.

“Mantiq-ut-tayr” turkumidagi asarlar tarkibiga kirgan deyarli barcha hikoyatlar ham aynan shu maqsadga, ya’ni insonni Haq visoliga yetaklovchi kamolot bosqichlarini egallash orqali maqsadga erishishi mumkinligiga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Abdug‘ofurov A. Navoiyning ijodida satira. – Toshkent: 1972.*
2. *Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: 1982.*
3. *Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar. – Toshkent: Fan, 1963.*

4. *Arasli No'shoba. Gulshahriy va Navoi //Adabiy meros. – Toshkent, 1980. № 13. – B.17-22.*
5. *Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука, 1965. –524 с.*
6. *Bozorova N.P. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. – Toshkent: 2002. – 25 b.*
7. *Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari. – Toshkent: Fan, 1963. – 173 b.*
8. *Jumayev N. Ijodiy jarayon va lirik kompozitsiya.//Adabiy meros. –Toshkent, 1988. № 2. (44). – B. 38-43.*
9. *Imomnazarov M. Hoja Qozi Payvandiy Rizoii // Adabiyot ko'zgusi. –Toshkent, 1998. № 1. – B. 76-81.*
1. *Шарипов Ш.У. Генезис, идейно-художественные и жанровые особенности поэмы Алишера Навои “Лусан ат-тайр”: Автореф. дис... кан. филол. наук. –Т.: 1980.*
10. *Koshg'ariy 1961 – Koshg'ariy M. Devoni lug'atit turk. T. 3. – Toshkent: 1961.*
11. *Малехова 1978 – Малехова А. Поэма Алишера Навои “Лусан ат-тайр”. Поэтика композиционных и образных средств: Автореф. дис. ... кан.филол.наук. – Т.: Институт Языка и Литературы, 1978. – 25 с.*
12. *Орипов М. Философские и этические воззрения Алишера Навои: Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Л.: ЛГУ, 1972. – 25 б.*
13. *Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1976. – 158 b.*
14. *Sulton I. Navoiyning qalb daftari. –Toshkent: Adabiyot va san'at, 1963. – 253 b.*
15. *Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. – Toshkent: Fan, 1961. – B. 85-97.*
16. *Шарипов Ш.У. Генезис, идейно-художественные и жанровые особенности поэмы Алишера Навои “Лусан-ат-тайр”: Автореф. дис... кан. филол. наук. – Т.: 1980.*
17. *Sharipov Sh.U. Alisher Navoiy. “Lison-ut-tayr” dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1982. –93b.*
18. *Yassaviy A. Devoni hikmat. – Toshkent.: 1992.*
19. *G'aniyeva S. Alisher Navoiy. –Toshkent: 1968.*
20. *G'aniyeva S. Lison-ut-tayr/ O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. 2-tom, – Toshkent, 1977.*
21. *G'aniyeva S. Qush tili ishorati bilan: so'zboshi – Alisher Navoiy. Lison-ut-tayr. / Tabdil matni / – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1984. – B. 5-10.*

SAIDBEK BOLTABAYEV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd),
Karabuk Universiteti
(Turkiya)

O'ZBEK MATNSHUNOSLIGIDA TRANSKRIPSIYA MASALASI

ANNOTATSIYA

Dunyo adabiyoti tarixida mumtoz turkiy adabiyotning o'ziga xos o'rni bor. Ayniqsa, Husayn Boyqaro-Alisher Navoiy davri turkiy adabiyot tarixining zarhal sahifalari edi. U davrning ijod namunalari Hirotidan tashqariga chiqib, nafaqat turkiy adabiyotda, balki forsiy adabiyotda ham keyingi shoirlarga o'rnak bo'lib kelgan. Natijada mumtoz turkiy adabiy asarlarni o'rganish o'sha davrning o'zidayoq boshlangan edi. Zamonamiz o'zbek matnshunosligida bir qator dolzarb masalalar bor. Bu masalalardan biri mumtoz adabiy asarlarning matn nashrlaridir. Kunimizgacha Navoiy va boshqa mumtoz adiblarning asarlari matn sifatida turli uslublar bilan nashr qilinib kelmoqda. Faksimil nashrlardan tashqari, ba'zi tadqiqotlarda arab harflari bilan nashr qilingan bo'lsa, ba'zilarida lotin yoki krill yozuvidan foydalanilgan. Bunda nashrlarning qaysi mamlakatda amalga oshirilgani, o'sha mamlakatda an'anaga aylangan matnshunoslik uslublari belgilovchi omil bo'lib xizmat qiladi. Matn nashrlari sohaning boshqa yo'nalishlari uchun ham muhim hisoblanadi. Maqolada mumtoz adabiy asarlar matnining nashr qilinishida transkripsiyadan foydalanishning ahamiyati haqida to'xtalgan holda matn transkripsiyasida mavjud bo'lgan ba'zi masalalar va yechimi bo'yicha mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: matn, matnshunoslik, arab yozuvi, transkripsiya, fonetika, tilshunoslik, turkiy til

ABSTACT

Classical Turkic literature has a special place in the history of world literature. Especially the period of Husayn Bayqara-Ali Shir Navai was a golden age in the history of Turkic literature. The works of this period went outside of Herat and became a model for later poets not only in Turkic but also in Persian literature. As a result, the study of classical Turkic literature began at that time. There are a number of current issues in modern Uzbek textology. One of these issues is the textual editions of classical literary works. To this day, the works of Navai and other classical writers are published as texts in various styles. In addition to facsimile editions, some studies were published in Arabic script, while others used Latin or Krill script. In this case, the determining factor is the country in which the publication took place, as well as the traditional style of writing in that country. Text publishing is also important for other areas of the field. In the article, the importance of using transcription in the publication of classical literary works was emphasized, and some ideas were expressed about some problems and solution suggestions in text transcription.

Keywords: text, textology, Arabic script, transcription, phonetics, linguistics, Turkic.

Yozuv insoniyat tarixining eng muhim kashfiyotlaridan biridir. Tildagi soʻzlarni bir necha belgilar yordamida ifodalash miloddan oldingi davrlarga borib taqaladi. 1300 yildan ziyod yozma adabiy til boʻlish tarixiga ega boʻlgan turkiy tilning kuni-mizgacha turli alifbolarda yozilgan matnlari yetib kelgan. Ular orasida braxmi, soʻgʻd, tibet, suryoniy, ibroniy, yunon va moniy yozuviga asoslangan matnlar kam sonda uchrasa, keng miqyosda qoʻllanilgan yozuvlar orasida koʻkturk, uygʻur, arab keyingi davrlarda esa krill va lotin alifbolarini koʻrsatish mumkin. Ayniqsa, oʻtmishda bu miqdordagi koʻp yozuv tizimining qabul qilingani asosan diniy eʼtiqod bilan izohlanadi. Turkologiyada esa bu oʻziga yarasha bir muncha qiyinchiliklarni barobarida keltirib chiqaradi.

Ajdodlar qoldirgan yozma meroslarni oʻqib-oʻrganish uchun tabiiy ravishda bu alifbolarda yozilgan matnlarni hozirda qoʻllanilayotgan yozuvga oʻgirish ehtiyoji tugʻiladi. Maʼlumki, fanda matn yozuvini boshqa yozuvga oʻgirish (*conversion*) uchun ikki xil usuldan foydalaniladi: *transkripsiya* va *transliteratsiya*.

Transkripsiya soʻzi lotin tilidagi “nusxa koʻchirmoq, boshqa joyga qaytadan yozmoq” maʼnosidagi *transcribere* soʻzidan yasalgan ot ekani ingliz tilining izohli lugʻatida keltirib oʻtilgan. Tilshunoslikka oid turli tillarda *transkripsiya* istilohi haqida yozilgan izohlarni quyidagicha yaxlitlash mumkin: bir yozuv tizimida yozilgan matnni tilning fonetik xususiyatlarni, talaffuzlarini maxsus belgilar bilan koʻrsatgan holda boshqa yozuv tizimiga oʻgirish ishi *transkripsiya* deb ataladi.

Transliteratsiya soʻzi ham lotincha boʻlib, *trans* “u/narigi tomonga” *litera* “harf” maʼnolariga keladi. Yana tilshunoslikka oid turli tillarda yozilgan manbalardagi taʼrif-tavsiflarni quyidagicha yaxlitlashimiz mumkin: bir yozuv tizimida yozilgan matnni boshqa yozuv tizimiga harfma-harf oʻgirish *transliteratsiya*dir. Boshqacha qilib aytganda transliteratsiyada soʻzning oʻqilishi emas, bir belgiga bir belgi toʻgʻri keladigan shaklda matn oʻgiriladi.

Transkripsiyada soʻzning talaffuzi asos olinadi, transliteratsiyada soʻzning matndagi yozilishi asos olinadi. Misol uchun arab harfli matndagi مکتب soʻzining transliteratsiyasi *mktb*, transkripsiyasi esa *māktāb* boʻladi. Transliteratsiyada asos olingan matnda soʻz qanday yozilsa, boshqa yozuv tizimiga aynan koʻchiriladi. Koʻrib turganimiz deb transliteratsiya asosan mexanik ish boʻlib, matnni tushunish, tilini bilish, uni anglab talqin qilishni talab qilmaydi. Qolaversa, hozirga texnik taraqqiyot natijasida buni bir necha soniyada elektron dasturlarning oʻzi bajarib beraveradi. Fonetikasi nomaʼlum boʻlgan oʻlik til va soʻzlarni tadqiq qilish jarayonida asosan transliteratsiyadan foydalaniladi. Shu bois turkologiyada bu usuldan foydalanish keng tarqalmagan. Odatda, koʻkturk va uygʻur harfli matn tadqiqotlarida transkripsiya va transliteratsiya aniqlikni koʻrsatish maqsadida yonma-yon qoʻllaniladi.

Transkripsiya ishi esa tilni bilishni, fonetikasi, morfologiyasiga voqif boʻlishni, matnni talqin qila olishni talab etadi. Transkripsiyaning eng koʻp yoyilgan turi fonetik transkripsiyada tildagi tovushlar, talaffuzlarning har bir qirradi koʻrsatiladi. Buning uchun zamonaviy tilshunoslikda Xalqaro fonetika uyushmasi (IPA) tomonidan tayyorlangan xalqaro fonetik alifbo belgilaridan foydalaniladi.

Fan taraqqiyoti, fanning turli yoʻnalishlardagi tadqiqotlariga foydali boʻlishi nazarda tutilgan holda zamonaviy matnshunoslikda koʻp hollarda *transkripsiya* ishidan keng foydalaniladi. Dunyo turkologiya maktablarida asosan lotin, baʼzan esa krill harflariga oʻgiran holda matn transkripsiyasi amalga oshiriladi. Barcha maktablarda amalga oshirilayotgan tadqiqotlardagi transkripsiya anʼanalari oʻziga xos. Har birida kamchiliklar, hanuz oʻz maromiga tushib olmagan holatlar topiladi.

Ma'lumki, transkripsiya to'g'ridan-to'g'ri tilning fonetikasiga bog'liq ish bo'lgani bois transkripsiya an'analari matnning tili, til fonetikasi haqidagi tadqiqotlarni ham shakllantiradi. Turkiy adabiy asarlarining turli turkologiya maktablarida qilingan nashrlarida shu holatni ko'rish mumkin. Ayniqsa, mumtoz adabiy asarlardagi matn tadqiqotlarida transkripsiya masalasi dolzarbligini saqlab qolmoqda. Biz buni turkiy so'zlar va o'zlashgan so'zlarning transkripsiyasi sifatida ikki qismga ajratgan holda ko'rib chiqamiz.

I. Turkiy so'zlarning transkripsiyasi

1) Unli tovushlar

Mumtoz adabiy asarlar asosan arab yozuvida ko'chirilgani bois old qator va orqa qator unlilar uchun alohida belgiga ega emas. Ma'lumki, mumtoz adiblarimizning tilida unli tovushlarning nechta ekani, tovushlar uyg'unligi bor-yo'qligi munozaralari mavjud. K.K.Yudaxin tomonidan boshlab berilgan singarmonizm yo'q bo'lib, unlilar soni 6 ta ekani borasidagi qarash bilim dunyosida tor doirada qabul qilingan. A.K.Borovkov, Y.Ekmann, X.Doniyorov, Q.Sodiqov kabi olimlar esa bunga qarshi ravishda tovushlar uyg'unligi mavjud ekanini ilgari suradi. Xo'sh biz, mumtoz adabiy asarlarning matn nashrlarida qay biriga asoslanishimiz mumkin? Buni avvalo matn imlosini o'rganib, bilib olsak bo'ladimi?

Arab harfli mumtoz asarlarda so'zdagi unlilarning old yoki orqa qatorligini imlo nuqtayi nazaridan payqash imkonini uch undosh beradi. ق va غ harflari orqa qator unli ishtirok etgan so'zlarda, ك harfi esa (η tovushi uchun qo'llanilgan holatlardan tashqari) ingichka o'zakli so'zlarda qo'llaniladi. Misol uchun Navoiy asarlarini o'rnak sifatida olaylik. Shunisi e'tiborliki, asarlarning Navoiyning o'zi tirikligida ko'chirilgan nusxalarida, xususan, To'pqopi saroyida saqlanayotgan Navoiy kulliyotida bu qoida deyarli buzilmagan, temir qonundek ishlagan. Ingichka o'zakli so'zlarga faqat ingichka undosh (yoki *chuqur til orqa bo'lmagan undosh*) harf, ya'ni ك bilan yozilgan qo'shimchalar kelgan. So'z yasovchi bo'lmagan qo'shimchalardan ot va sifatlardan keyin keluvchi +gä, +rāk; fe'llardan keyin keluvchi -gän, -gil, -gäç, -gäy, -gü, -māk kabi qo'shimchalar ك bilan yozilganda faqat ingichka o'zakli so'zlarga qo'shiladi. Yo'g'on o'zakli so'zlarda esa bu qo'shimchalarning chuqur til orqa undoshi bilan yozilgan varianti kelgan: +ğa/qa, +rağ/raq, -ğan/qan, -ğil/qil, -ğaç/qaç, -ğay/qay, -ğu/qu, -maq/mağ.

Demak, Navoiy tilida, mumtoz adabiy asarlarimiz tilida old qator unli va orqa qator unlilarning mavjud bo'lganini inkor etib bo'lmaydi. Aslida, Navoiyning o'zi buni "Muhokamat ul-lug'atayn"-da bir necha o'rinda aytib o'tadi. Misol uchun birgina و harfi ham orqa qator o va u unlilari, ham old qator ö va ü unlilarini ifoda eta olishini yozadi:

"Va türki alfāzda bu ma'ruf (va) majhul harakat tört nav' tapılır, ham vāvîsi va ham yāyîsi. Vāvîsi andaq-ki, اوت ot-ki, "şay'-i muhriq" dur va öt – "murur" ma'nāsī bilä va ut – "muqammirğa burd jihatidîn amr" va üt-ki, barîdîn arîq harakatdur, "kallanî otqa tutup tükîn arîtur" ma'nādatur. Yana bir misāl: تور tor-ki, "dām" dur, yana tur-ki, andîn daqiqraqdur-ki, "quş olturur yığaç" dur va tör-ki, andîn daqiqradur, "üyniñ töri" dür va tür-ki, barçadîn arîqdur "torluğnî yā eşikni türmək üy" dür..."

Ma'nosi: "Turkiy tilda bu ma'ruf va majhul belgining ham vāvîsidan, ham yāyîsidan to'rt xili topiladi. Vāvîsi shundayki, اوت ot – "yondiruvchi narsa" dir va öt – "o'tish" ma'nosidadir va ut – "qimorvozga yutish jihatidan buyruq" dir va üt-ki, hammasidan ingichka harakat bilan aytiladi, "kallani o'tga tutib tukini aritish" ma'nosidadir. Yana bir misol: تور tor "ovchilar to'ri" dir, yana undan ingichkaroq aytiladigan tur "qush o'tiradigan yog'och" dir, undan nozikroq bo'lgan tör

“uyning to‘ri”dir. Va yuqoridagilarning barchasidan nozik aytiladigan **tür** “to‘rlug‘ni va eshikni turmak uy”dir...”¹

Darhaqiqat, agar Alisher Navoiy til oldi unlilari va til orqa unlilarining farqini bilmaganda na bu so‘zlarni aytar, na omograf so‘zlardan mohirona san‘at bilan foydalangan bo‘lardi. O‘rnak sifatida ikki g‘azalning maqtasida kelgan matnda اولسا shaklida yozilgan ikki alohida fe’lni olaylik.

1) *Demang, Navoiy, agar yoring o‘lsa qatling etar,
Nekim murodidurur uyla qilsa, kosh o‘lsa.*

2) *Navoiy o‘lsa, yodin qilmag‘ilkim,
O‘lar el ham, desang andin fasona.*

Bu ikki baytda qay birini *öl-*, qay birini *bol-* fe’lining o‘g‘uzcha shakli deb tushunamiz? Birinchi baytda “o‘lsa”lar *olsa* shaklida orqa qator unli bilan, ikkinchi baytdagi “o‘lsa” va “o‘lar” *ölsä / ölä*r shaklida old qator unli bilan talaffuz qilinadi. Bu baytlarda fe’l to‘g‘ri transkripsiya qilinmasa, to‘g‘ri talaffuz qilinmaydi. Oqibatda butun g‘azaldagi ma’no butunlay buzilib ketishi mumkin. Yoki *öltür-* va *oltur-* fe’llarining III. shaxs birlik o‘tgan zamonda tuslangan o‘rnaklarini olaylik:

1) *Qoshig‘a qilg‘ach sujud, o‘lturdi ul kofir meni,
Hech musulmon yori, yo rab, nomusulmon bo‘lmasun.*

2) *Xanjaring jonimg‘a yetti ko‘kragimga sanchilib,
Novaking yonimg‘a o‘lturdi iyodatg‘a kelib.*

Birinchi baytda “o‘ldirmoq” ma’nosini bildiruvchi fe’l *öltürdi* shaklida transkripsiya qilinib, old qator unli bilan o‘qilishi kerak. Ikkinchi baytda esa “o‘tirmoq” ma’nosidagi fe’l *olturdi* shaklida yo‘g‘on o‘zaklidir. Bu ikki fe’lni ayni shaklda transkripsiya qilib, ayni talaffuz qilish Navoiy tilini aslidan uzoqlashtirishga olib keladi. Baytlar quyida berilganidek transkripsiya qilinsa, masalaga oydinlik kiritiladi:

1) *Qaşığa qilğaç sujud, öltürdi ul kāfir meni,
Hech musulmān yāri, yā rab, nā-musulmān bolmasun.*

2) *Xanjariñ jānimg‘a yetti kökrägingä sançilib,
Nāvākiñ yanimg‘a olturdi iyādatğa kelib.*

Yana bir o‘rnak keltirsak. “Ayirmoq” ma’nosidagi *böl-* fe’lini, *bol-* fe’li bilan chalkashtirib yuborish ham quyidagi baytda ma’noni nihoyatda o‘zgartirib yuboradi:

*Bo‘lub qursi mahi tobonni ikki,
Kishi andoqki bo‘lgay nonni ikki.*

Bayt to‘g‘ri shaklda shunday transkripsiya qilinishi kerak:

*Bölüp qurs-i mahi tābānni ikki,
Kişi andaqqi bölgäy nānni ikki.*

Yoki shakarning antonimi sifatida baytlarda ishlatilgan *tuz* bilan Navoiy tilida tez-tez uchraydigan “to‘g‘ri” ma’nosidagi *tüz* so‘zini o‘zaro qorishtirib yuborish ham matn ma’nosini tubdan o‘zgartirib yuboradi:

¹ Q. Sodiqov. “Muhokamat ul-lug‘atayn”ni o‘qib o‘rganish. – Toshkent. 2011. 34, 67-b.

1) *Zaxmim achitqan dam-badam ul la'li shakkarxand erur;*
Vah-vah, tuz ermish ulki, men qildim gumonkim qand erur.

2) *Qading tuz, naxli gulzori Eram tuz.*
Ki, tuz ashyog'a bo'lmish soya ham tuz.

Birinchi baytdagi *tuz* yo'g'on o'zakli bo'lib, osh tuzi degani. Ikkinchi baytdagi *tüz*lar esa ingichka o'zakli bo'lib, "to'g'ri, rost" ma'nosiga keladi. Transkripsiya ham shu hisobga olingan holda qilinishi kerak:

1) *Zaxmim açitqan dam-badam ul la'li şakkär-xand erür;*
Vah-vah, tuz ermiş ulki, men qıldım gumānkim qand erür.

2) *Qadīñ tüz, naxli gulzāri Erām tüz.*
Ki, tüz aşyāğa bolmış sāya ham tüz.

2) Undosh harflar

Turkiy so'zlarning transkripsiyasida undoshlarda unlilarchalik chalkashlik bor deb bo'lmaydi. Eng ko'p duch kelinadigan chalkashlik *k-g* masalasidir. Ya'ni *ölüg~ölük, tirig~tirik, bilig~bilik, köprüg~köprük, sevüg~sevük, yitig~yitik, bitig~bitik, çüçüg~çüçük* kabi fe'ldan yasalgan ot va sifatlar, *içgü~içkü, yetgen~yetken* kabi sifatdoshlar, *közlüg~közlük, küçlüg~küçlük, türlüg~türlük* kabi sifatlarning ك harfi bilan yozilgan undoshlarini qanday transkripsiya qilish kerak? Navoiy tilida bular *k* sifatida jarangsiz talaffuz qilinganmi yoki O'rxun yodgorliklari va "Qutadg'u bilig"-da bo'lganidek jarangli undosh *g* bilan talaffuz qilinganmi? Boz ustiga tarixiy lug'atlarda ham bu masalada izchillik yo'q. Tirik va o'lik so'zlari uchun oladigan bo'lsak, "Abushqa"da *tirik* va *ölük*, "Sanglox"da *tirik* va *ölüg*, "Badoyeu'l-lug'at"da *tirik* va *ölük*, Fathali Qochorning lug'atida esa *tirig* va *ölüg* shaklida kelgan. Lug'atlarning eng eskisi XVI asrga oid bo'lgani, asosan Navoiydan keyingi davrlarda yozilgani ham so'zlarning keyinchalik *g>k* o'zgarishiga uchragan bo'lishi mumkin ekanini o'ylantirmay qolmaydi.

Aslida, *g~k* masalasiga butun arab harfli turkiy matnlarda duch kelamiz. "Qutadg'u bilig"-da bunday holatlarda jaranglilashishga moyillik "Devonu lug'atit-turk"dan ham anglashiladi. Qolaversa, "Qutadg'u bilig" tilida yo'g'on o'zakli so'zlarning oxirida asosan *ğ* jarangli undoshi uchraydi. Bu orqali ham yuqorida keltirilgan so'zlarga o'xshash holatlarda *g* undoshi bilan talaffuz qilinganini aniqlab olish mumkin. Navoiy tilida "Qutadg'u bilig"da bo'lganidek izchillik mavjud bo'lmasa ham, yo'g'on o'zakli so'zlarda *oxşağ, uluğ, qattiğ, aççığ, sorağ, quruğ, qutluğ, munluğ* kabi so'zlardagi qo'shimchalarning jarangli variantlari jarangsizlariga qaraganda ko'proq uchraydi. Shularni hisobga olgan holda *g~k* masalasida ko'pincha jarangli undosh bilan transkripsiya qilish maqsadga muvofiqroq bo'lsa kerak.

II. O'zlashgan so'zlarning transkripsiyasi

Mumtoz adabiy asarlar islomiy davrda yaratilgani bois asar leksikasida arabiy va forsiy o'zlashmalar ham salmoqli o'rin tutadi. Bu so'zlarning transkripsiyasida ham turkshunoslikda turli usullar qo'llaniladi. Ko'plab tadqiqotlarda, ayniqsa turk matnshunosligida arabiy va forsiy so'zlarni matnda yozilganiga asoslangan holda transkripsiyalash an'anaga aylangan. Masalan عذر so'zini 'öžr, فرض so'zini farž, معلوم ni ma'lūm singari o'zlashmalardagi itboq harflar, bo'g'iz harflari max-

sus belgilar bilan ko'rsatiladi. Biroq yuqorida aytganimizdek transkripsiya imloga asoslanmaydi, aksincha tilning fonetikasi, matndagi so'zning talaffuzi asos olingan holda tayyorlanadi. Turkiy xalqlarning Navoiy davrida ham arabiy va forsiy o'zlashmalarni aynan arab va forslar singari talaffuz qilganiga ishonish qiyin. Har qanday o'zlashma kirgan tilida asl tildagi holatidan boshqacha talaffuz qilinadi, kirib kelgan tilning fonetikasiga moslanadi. Shu bois ث va ص ni s, ط ni t, ذ, ض, ظ harflarini z, o va ح ni esa h bilan transkripsiyalash to'g'riroq bo'ladi. Yo'qsa tayyorlangan matn transkripsiya emas, transliteratsiyali transkripsiya bo'lib qoladi.

Xulosa

Hech qanday alifbo tizimi biror tilning barcha talaffuz xususiyatini qamrab oluvchi fonetik alifbo bo'la olmasligi fanda qabul qilingan haqiqat. Chunki til jonli hodisa bo'lsa, yozuv esa tilning ma'lum vaqtda olingan surati, rasmdir. Bu surat tilning imlo normalari tuzilgan eski holatini ko'rsatib turaveradi. Tilning o'zi esa o'sha holatda qolmaydi, turli sabablar bilan o'zgarib boradi.

Turkiy xalqlar ilk bor qo'llangan ko'kturk yozuvi unli harflar bilan emas, asosan undosh harflar bilan tovushlar uyg'unligini imloda aks ettirganidek arab alifbosida ham ba'zi undosh harflar orqali (ك, غ, ق) tilda singarmonizm mavjudligi ko'rsatilgan. Yurtimizda mutaxassis bo'lmaganlar ham tushinishi, keng o'quvchilarga yetib borishi maqsadida Navoiy asarlari ko'pincha transkripsiya qilinmay, hozirgi alifbomizdan joy olgan harflarga *tabdil* qilinadi. Bu esa Navoiy tilining matnda fonetik jihatdan to'liq aks etmasligiga olib keladi. Shu bilan bir qatorda davr tili, fonetikasi, leksikasi, semantikasidan tashqari tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik kabi tadqiqotlarda bir muncha to'siqlar yaratadi.

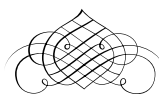
Mumtoz adabiy asarlarda fonetik transkripsiya hech bo'lmaganda ilmiy nashrlarda shu qadar kerakliki, kontekst yaxshi tushinilmaganda bir joydan qo'nim topib *oltirganni* yo'q qilib, *oltirib* qo'yish yoki *olib* yo'q bo'lganni bor qilib, *oltiribdi* deb yuborish; uying *toridagini* ovchining *toriga* ilintirib, to'g'ri-yu rost bo'lgan *tuzga* ko'rnamaklik qilib, osh *tuziga* aylantirib qo'yish hech gap emas.

Tadqiqotlarda toki Navoiy yoki boshqa mumtoz adiblarning asarlarini hozirgi alifbomizga tabdil qilish bilan cheklanib qolar ekanmiz, bir tomondan o'zbek tilshunosligi, matnshunosligining xalqarolashuvini to'sib qo'yamiz. Transkripsiya esa o'zbek tilini yaxshi bilmagan mutaxassis tomonidan ham o'qib tushinishi, O'zbekistonda qilingan ushbu tadqiqotdan o'z ishlarida foydalanilishini ta'minlaydi. Bularning natijasida o'zbek tilshunosligi, matnshunosligining ilm dunyosida mavqeyi, tanilganligi ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев Ф. «Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир». «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 5- сон.
2. Алибек. «XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми», «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1962, 6- сон, 66-68- бетлар.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. IV tomlik. E. Fozilov tahriri ostida. – Toshkent. 1983-1985.
4. Боровков А. Алишер Навои как осново-положник узбекского литературного языка. Сборник «Алишер Навои», М.-Л., 1946, стр. 92-120.
5. Doniyorov X. Alisher Navoiy va o'zbek adabiy tili. – Toshkent. 1972.

-
6. Eckmann J. *Chagatay Manual*. – Bloomington, 1960.
 7. Ercilasun A. “*Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında*”, *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 2013, s. 235-244.
 8. Merriam-Webster; <https://www.merriam-webster.com>
 9. Sodiqov Q. “*Muhokamatu-l-lug‘atayn*”ni o‘qib o‘rganish. – Toshkent 2011.
 10. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig (Saodatga yo‘llovchi bilim)*. Nashrga tayyorlovchi: Qayyum Karimov. – Toshkent 1971.
 11. Юдахин. К. *Материалы к звуковому составу чагатайского языка. “Культура и письменность Востока”*. – 1929. № 5.
 12. Öztekten Ö. “*Türkiye Türkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu*”. *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*. – Ankara, Bengü 2018. s. 600-613.

BAHROM IRZAYEV,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori,

O'z VM huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi bosh ilmiy xodimi

MASHRIQ YUNUSOV ELBEK HAYOTI VA FAOLIYATI MANBALAR TALQINIDA

ANNOTATSIYA

Maqolada jadid adabiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Elbek hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar berilgan. Uning 1917-yildan boshlangan adabiy faoliyati dastlab she'rlar yozish bilan boshlangan bo'lsa, keyinchalik hikoyanavis sifatida ijodini davom ettiradi, pedagog sifatida ta'lim-tarbiya ishlarida, tilshunoslik sohasida lug'atlar tuzishda va publisistik maqolalari bilan davr muammolarini ko'tarib chiqishda faol qatnashadi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyoti, "usuli savtiya", masal, bolalar adabiyoti, gazeta, hikoyanavis, doston, lug'at.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о жизни и творчестве Эльбека, которому в современной литературе принадлежит особое место. Его литературная карьера, начавшаяся в 1917 году, началась сначала с написания стихов, а позже он продолжил деятельность как рассказчика, как педагога по воспитательной работе, составлению словарей в области языкознания, поднимая проблемы времени со своей публицистикой. статьи активно участвует.

Ключевые слова: современная литература, пословица "Усули Савтия", детская литература, газета, сказитель, эпос, словарь.

ABSTRACT

The article provides information on the life and work of Elbek, who has a special place in modern literature. His literary career, which began in 1917, first began with writing poems, and later he continued his work as a story writer, as a pedagogue in educational work, compiling dictionaries in the field of linguistics, and raising issues of the time with his journalistic articles. actively participates.

Key words: modern literature, proverb "Usuli Savtiya", children's literature, newspaper, story writer, epic, dictionary.

Mirmashriq Miryunus o'g'li 1898-yil Bo'stonliqning so'lim Xumson qishlog'ida oddiy dehqon xonadonida dunyoga kelgan. Mirmashriq oilasi 1911-yil muhtojlik tufayli Toshkent shahriga ko'chib kelib, ota-bola mardikorlik bilan shug'ullana boshlagan. Mirmashriq ishdan bo'sh vaqtlarida "Xoniy" maktabida o'qiydi. 1914-yildan Avloniy-

ning “usuli savtiya” maktabida o‘qib, bosmaxonada ishladi, gazeta sotdi. 1919-yil Mirmashriq Miryunus o‘g‘li Fitratning “Chig‘atoy gurungi” to‘garagiga kirib, uning faol a‘zolaridan biri bo‘ldi. Unga Elbek nomini ham Fitrat bergandi.

Elbek adabiyotga jadid sifatida kirib keldi. Uning dastlabki she‘rlari 1917-yildan “El bayrog‘i”, “Turon”, “Turk so‘zi”, “Ulug‘ Turkiston” gazetalari sahifalarida bosildi. Uning nazmiy va nasriy asarlarida o‘zbek xalqining uzoq va yaqin tarixi, shuningdek, shoirning kechmish-kechirmishlari bilan bog‘liq voqealar tasviri muhim o‘rin egallaydi. Elbek o‘tmishga murojaat etganida ham, zamonaviy mavzularda qalam tebratganida ham ibratli voqealarni tasvirlashga, zamondoshlarining, ayniqsa, yoshlarning dunyoqarashi va axloq-odobini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan masalalarni ko‘tarishga intiladi. U hamma uchun tushunarli, ommabop til va uslubda, masal, rivoyat, qo‘shiq singari xalqchil janrlarda asarlar yozishga alohida e‘tibor qaratadi. Elbek Gulxaniyning masalnavislik an‘analarini davom ettirib, Avloniy, Hamza qatori masal janrida bolalarga bag‘ishlab qator asarlar bitdi. U o‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shdi.

1922 yil bosilgan “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamida Elbek shoir sifatida ko‘zga tashlanadi. Uning “Armug‘on” (1921, 1923), “Yolqinlar” (1925), “Ko‘zgu” (1926), “Sezgilar” (1927), “Bahor” (1929), “Mehnat kuylari”, “G‘unchalar”, “Chirchiq bo‘ylarida” (1935), “Bolalar qo‘shig‘i”, “She‘rlar to‘plami” (1936), “Sevgi tarixi” (1936), “She‘rlar” (1937) singari she‘riy to‘plamlari, “Anorgul” (1926), “Go‘zal qiz” (1927), “Turkiston” (1928), “Bizniki”, “Paxta”, “O‘tmishim”, “Chirchiq” (1929), “Batrak kolxozi” (1930), “O‘zbekiston” (1934), “Bog‘bon”, “Etik”, “Mergan” (1935) singari dostonlari, “Qo‘shchi Turg‘un” (1925), “Dadamat” (1936) kabi asarlari chop etilgan. Elbek 1934-yil “Tozagul” asari bilan o‘zbek adabiyotida birinchi bo‘lib she‘riy roman janrini boshlab berdi.

O‘tgan asrning 20-30-yillaridagi o‘zbek gazeta va jurnallari Elbekning she‘rlari va hikoyalari bilan to‘lgan. Fitrat “O‘lkada qora kunlar boshlandi”, Botu “Turonda qora bulutlar”, Cho‘lpon “Buzilgan o‘lkaga” deb yozsa, Elbek “Sevimli Vatan” she‘rida “O‘, jannat o‘lka olov va alamda, tanang vayron sevimli Vatan” deb hayqiradi. U “Chingiz bobo” she‘rida sovetga qarshi kurashda undan madad tilaydi, “Ulardan kim bo‘ri” masalida bolsheviklarni mustamlakachi chor hukumati bilan qiyoslaydi. Elbek zamon bilan hamqadam shoir, u 1924-yil sovetlarning milliy chegaralanish siyosatiga qarshi chiqdi. “Qo‘shchi Turg‘un”da yer islohotiga qarshi “bechora xalq rusdan emas, uning shapkasidan ham qo‘rqib qolgan” deydi. 1929-30-yillar Elbek she‘riyatida pessimizm kuchayib bordi. “Toza gul”da 1917-yil fojialarini qalamga oladi.

Elbek yirik pedagog. U, dastlab Munavvar qori Abdurashidxonovga shogird bo‘lib, uning “Namuna” maktabida dars berdi. 1920-yildan 1924-yilgacha Narimonov nomidagi ta‘lim-tarbiya texnikumida o‘qituvchilik qildi va o‘zi ham ko‘plab shogirdlar yetishtirdi. Elbek pedagog sifatida 2-, 4-sinf o‘quvchilari uchun “Yozuv yo‘llari” (1921), “O‘rnak”, “Boshlang‘ich maktabda ona tili” (1923), “Go‘zal yozg‘ichlar” (1925) kabi qator darslik va o‘quv qo‘llanmalarini, majmualarini yaratdi. Folklorshunos olim sifatida xalq og‘zaki ijodi materiallarini to‘plash va o‘rganish maqsadida 1921-22-yillarda Bo‘stonliq tumaniga, 1932-yilda esa Ohangaron va Chirchiq tumanlariga hamda Farg‘ona vodiysiga ekspeditsiyalar uyushtirdi. Elbek ilmiy safarlari natijasida to‘plangan materiallaridan 1- va 3-sinflar uchun “Bilim” to‘plamida keng foydalangan. U 1931-34-yillarda madaniy qurilish ilmiy tadqiqot institutida ilmiy xodim bo‘ldi. 1934-35-yillarda “Ashulalar to‘plami” 2 marta nashr etildi, 1935-yil “Laparlar” va “Ertaklar” to‘plamlari e‘lon qilingan.

Elbekning publitsistik merosi ham ulkan. Jumladan, “Bilimsizlik qo‘shini yengilish oldida” maqolasida “Xorij ta’lim muassasalarida tahsil olish uchun Moskva, Leningrad, Boku shaharlari-ga, Germaniyaga yo‘l olgan yuzlab yoshlarimiz bu bizning ertagi qudratimiz bo‘ladi deb umidla-nadi¹. “Armug‘on” jurnalida bosilgan “Ikki oqim” maqolasida esa “...Yuksaklik va tubanlik oqim-lari bor. Bu to‘lqin hayot to‘lqinidir. Unga bas kelish uchun ulg‘aymoq kerak. Bu ilm va tajriba bilandir. To‘lqin kuchsizlar va pastdagilarni oqizadi. O‘qib, ilm olib hunar bilan yuksalib borish lozim. Yana eng muhimi inson o‘z aqliga ega bo‘lishi kerak. Bizning fojialarimizning asosi iya-ruvchilikdir. Odamlarga ishonib ne ne zodlar xalqqa tashvishlar keltirgani sir emas. Ishondilarda aldandilar. “Yashasin o‘zboshli va erkin miyali yigitlar! Yo‘q bo‘lsin o‘z miyasini yo‘qotib, bosh-qaning miyasi bilan ishlaguvchilar!”² deb hayqiradi.

“Qishloqqa sayohat” maqolasida Elbek tug‘ilgan qishlog‘i “X” (Xumson)ga boradi, o‘quvchi-ni sehrlaydigan og‘ir va yengil kechinmalarga boy sochmasida: “...men qishloq ichiga tomon ki-rarkan, bir binolarga, bir kishilarga qaradimda o‘z o‘zimga: - ey, boyaqish el, ey, yemirik qishloq, sening bu holingga kim sababchi, suv, havomi – yo‘q, tole’ va ko‘rgulikmi – yo‘q, boshqa belgisiz kuchmi – yo‘q! Yolg‘izgina bunga sabab yolqovliq, bilimsizliq, yashamoq yo‘llarini o‘rganma-ganliq va buni o‘rgatmaganliq, dedimda qishloqning buzuq, qorong‘u tomonig‘a qarab yurib ket-dim”³ deb yakunlaydi. Elbek “Kuzatishda” hikoyasida ham o‘zbekning sodda samimiy hayotini tasvirlab, Toshbobo tilidan gapiradi, uning so‘zlaridagi sirlilik jurnalxonni mahzun bir holga so-ladi⁴. “Yangi turmush muammosi”da yosh oilalar tashvishlarini qalamga olsa, “Kelgusining quy-oshi” hikoyachasida chiroq yog‘dusida o‘qiyotgan bolakayni tasvirlaydi⁵.

“Yer yuzi”dagi “Jadid qoravoy” hikoyasida jadid qiyofasini yaratsa, “Yer quyoshi”da o‘qituv-chilarning zahmatli mehnatini ta’riflaydi⁶.

“Sirdaryo” she’rida daryoga xitob qilib, uning Farg‘onaning dard va sirlarini yashirganiga to‘xtalib...

“Sir” bunga sira bir buzmas yurishin,

O‘zgartmas o‘zining oqib turishin...”⁷, dedi.

“Kuyganlar yoki turmush muammosi” she’rida esa o‘zbek oilasi masalasini ko‘taradi:

...To‘ldirdi yoshlarning qo‘ynini “ko‘k ko‘z”lar,

Bezirdi yoshlarning ko‘nglini “o‘z”lar...

...

“Yevropes”dan xotin olish uy tuzish,

O‘zbek elin oilasindir buzish.

Kelishmaydir hech yoshlarga bu yurish,

Kerak o‘zbek xotin qizin qutqazish!

...Tortishlar tugadi, og‘izlar toldi,

*Turmush muammosi yeshilmay qoldi...*⁸

¹ Elbek. Bilimsizlik qo‘shini yengilish oldida // Turkiston. 1922-yil 22-oktabr.

² Elbek. Ikki oqim // Armug‘on. 1922-yil 8-aprel. №1. – B. 2.

³ Elbek. Qishloqqa sayohat // Maorif va o‘qituvchi. 1925-yil. №1.

⁴ Elbek. Kuzatishda (hikoya) // Maorif va o‘qituvchi. 1925-yil.

⁵ Elbek. Yangi turmush muammosi. // Maorif va o‘qituvchi. 1926-yil. № 7-8.; Elbek. Kelgusining quyoshi // Maorif va o‘qituvchi. 1925-yil. № 9-10.

⁶ Elbek. Jadid qoravoy // Yer yuzi. 1926-yil. №4.; Elbek. Yer quyoshi // Yer yuzi. 1926-yil. № 5.

⁷ Elbek. Sirdaryo // Maorif va o‘qituvchi. 1925-yil. №3.

⁸ Elbek. Kuygan // Maorif va o‘qituvchi. 1926-yil. №7-8.

Elbek tilshunos sifatida o'zbek tilining sofligi uchun tirishdi. U "Ishtirokiyun", "Turkiston" gazetolari, "Inqilob", "Maorif va o'qituvchi" jurnallarida "terminlar lug'ati" ruknini ochdi. Bilim jamiyati tavsiyasi bilan Elbek tayyorlagan "Ta'rifot" (tanitish) maqolasida o'zbek milliy matbuotda yillarlab yotgan ayrim notanish so'zlarning lug'atini bergan. Unda ko'plab yangi-yangi so'zlar kashf etilib muomalaga kiritilganining ham guvohi bo'lishimiz mumkin. Bu hol o'z davri uchun o'ta muhim ahamiyatga molik ish edi. Jumladan, unda:

Хозяйство – ro'zgor;

Нородное хозяйство - xalq ro'zgori;

Класс – sinf;

Промышленность – sanoat;

Природа – tabiat;

Теория – nazariya;

Практика – amaliyot;

Логика – mantiq;

Капитал – sarmoya;

Фактор – omil;

Консерватизм – muhofazakorlik;

Эволюция – takomil;

Култура – madaniyat kabi ko'plab so'zlarning o'zbekcha muqobili taqdim etilgan edi⁹. Avval "Turkiston" gazetasi, so'ng "Inqilob", "Maorif va o'qituvchi" jurnallarida bosilgan Elbekning "Lug'at va atamalar" lug'ati hali hamon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas¹⁰. Uning "O'zbekcha shakldosh so'zlar" lug'ati (1934) o'zbek tilidagi dastlabki omonimlar lug'atidir.

1923-yil Elbek Munavvar qori Abdurashidxonov, Muso Saidjon, Komil Alimov, Sanjar Sidiqlar bilan Buxoroda orfografiya yig'inida ishtirok etdi. Ular eski adabiyot va diniy asarlarda avvalgi alifboni qoldirishni talab qiladilar, 1926-yil may oyida sovetlarning latin imlosiga o'tish qarorini ham rad etadi. Elbek tarjimon sifatida I.A.Krilov, A.S.Pushkin va N.A.Nekrasov va boshqalarning bir necha she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qildi.

1937-yil 7-avgust kuni O'zSSR IIXK Leonov Elbekni "sovetlar tomoniga o'tganlarga uyat" deb aytgan degan chaquv asosida O'zSSR JKning 60-, 67-moddalari bilan ayblab qamoqqa olishga qaror qiladi. 1937-yil 11-avgust kuni Elbek qamoqda olinadi va uning uyida tintuv o'tkazilib bor bisoti olib ketildi. Uning izidan turmush o'rtog'i Muborak Shermuhammedova va o'g'li Ulug'beklar zor qaqshab qoldilar.

Elbek tinimsiz tergov so'roqlar jarayonida o'ziga qo'yilgan birorta ayblovni tan olmadi. Shunga qaramay ishga Usmon Salimiy tomonidan 1930-yil 17-dekabrda, G'oz Olim Yunusov tomonidan 1937-yil 10-iyulda, Qayum Ramazon tomonidan 1937-yil 29-iyulda, Ziya Gimadiev tomonidan 1937-yil 20-oktabrda, 1937-yil 25-sentabrda Vois Raximiy tomonidan imzolatilgan so'roq bayonnomalaridan parchalar tikildi. Ularda Elbekning "Milliy istiqlof" aksilinqilobiy tashkilotining a'zosi bo'lganligi "aks etgan" edi.

1937-yil 29-noyabr kuni so'roqqa chaqirilgan yosh adabiyotshunos Izzat Sulton (1910) tergovda Elbekning xuddi Cho'lpon, Mo'min Usmonov, Qurbon Bereginlar qatorida "millatchi" va "xalq dushmani" bo'lganini ma'lum qiladi.

1937-yil 17-dekabr kuni so'roqda Elbek o'zining hech vaqt birorta aksilinqilobiy tashkilot-

⁹ Elbek. Dunyoning yaratilishi // O'zgarishchi yoshlar. 1923-yil, dekabr. №1.

¹⁰ Elbek. Lug'at va atamalar // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil. № 3.; Elbek. Lug'at va atamalar // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil, oktabr. № 5-6.

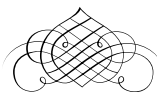
ga a'zo bo'maganini ta'kidlaydi va o'ziga nisbatan barcha bo'htonlarni rad etadi. Biroq, 1937-yil 20-dekabr kuni Lisitsin qarorida tergov jarayoniga zid holda Elbekni rus millatiga qarshi deb unga O'zSSR JKning 57-, 66-, 67- moddalarini qo'llaydi. 1937-yil 29-dekabr so'nggi so'roqda tahqir va tazyiqlardan bezgan Elbek o'ziga qo'yilgan barcha ayblovlarni rad etgan holda boshqa qo'shimcham yo'q, deb ishni yopishlarini so'raydi.

Elbekning ayblov bayonnomasida uni o'ng troskiychi, aksilinqilobiy tashkilot a'zosi deb, O'zSSR JKning 58-, 64-, 63-, 67-moddalari bilan ayblashadi. 1938-yil 5-oktabr kuni soat 14 45-15 00 davom etgan mash'um "uchlik" sudi uni 12 yilga qamoqqa hukm etadi. Elbek 1939-yil 14-yanvar kuni Yuqori Ural turmasiga vafot etdi.

Xalqimizning buyuk shoiri Elbek 1957-yil 1-avgust kuni SSSR Oliy Sudi harbiy kollegiyasi tomonidan oqlanadi. 1957-yil 2-oktabr kuni bu xabar Elbekning turmush o'rtog'i Muborak Sher-muhammedovaga yetkaziladi. Albatta, bir maqola doirasida Elbekdek ulkan adabiy meros sohibining ijodi va hayot yo'lini qamrab olishning imkoni yo'q. Maqsadimiz yoshlarimiz uchun millatimizning sevimli farzandi, sho'ro tuzumining qatag'on rejimi qurboni Elbek xotirasini yana bir yodga olish edi xolos.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Elbek. *Bilimsizlik qo'shini yengilish oldida* // Turkiston. 1922-yil 22-oktabr.
2. Elbek. *Ikki oqim* // Armug'on. 1922-yil 8-aprel. №1. – B. 2.
3. Elbek. *Qishloqqa sayohat* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil. №1.
4. Elbek. *Kuzatishda (hikoya)* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil.
5. Elbek. *Yangi turmush muammosi.* // Maorif va o'qituvchi. 1926-yil. № 7-8.; Elbek. *Kelgusining quyoshi* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil. № 9-10.
6. Elbek. *Jadid qoravoy* // Yer yuzi. 1926-yil. №4.; Elbek. *Yer quyoshi* // Yer yuzi. 1926-yil. № 5.
7. Elbek. *Sirdaryo* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil. №3.
8. Elbek. *Kuygan* // Maorif va o'qituvchi. 1926-yil. №7-8.
9. Elbek. *Dunyoning yaratilishi* // O'zgarishchi yoshlar. 1923-yil, dekabr. №1.
10. Elbek. *Lug'at va atamalar* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil. № 3.; Elbek. *Lug'at va atamalar* // Maorif va o'qituvchi. 1925-yil, oktabr. № 5-6.

BERDAK YUSUF,
*filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi*

“ABUSHQA” LUG'ATI HAQIDA

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlardan biri – “Abushqa” haqida so'z boradi. U Britaniya muzeyida, Saltikov-Shcherdin Peterburg kutubxonalarida va Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar bo'limida, Vena, Turkiya, va Tehrondagi Malak kutubxonalarida, uchta O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Kalit so'zlar: “Abushqa”, Navoiy asarlari lug'ati, qo'lyozma, nusxa, lug'atshunoslik, Mustaf binni Sadiq.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об одном из словарей, составленных по произведениям Алишера Навои – “Абушка”. Хранится в Британском музее, Салтыково-Щердинских Петербургских библиотеках и Отделе рукописей Института востоковедения в Санкт-Петербурге, Малакских библиотеках в Вене, Турции и Тегеране и трех в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Ключевые слова: “Абушка”, словарь произведений Навои, рукопись, копия, лексикография, Мустафа бинни Садык.

ABSTRACT

The article talks about one of the dictionaries compiled for the works of Alisher Navoi – “Abushkha”. It is kept in the British Museum, Saltykov-Shcherdin Petersburg Libraries and the Department of Manuscripts of the Institute of Oriental Studies in St. Petersburg, Malak Libraries in Vienna, Turkey, and Tehran, and three in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

Key words: “Abushqa”, dictionary of Navoi's works, manuscript, copy, lexicography, Mustafa binni Sadiq.

Alisher Navoiyning boy adabiy merosi mavjud. Ana shu adabiy merosni to'liq o'qib, tushunish uchun uning asarlariga lug'atlar tuzilgan. Turli zamonlarda tuzilgan bunday lug'atlarning soni 20 dan ortiqdir.¹

Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlardan biri “Abushqa”dir. Ushbu asarning shartli nomi

¹ Fattohov X. “Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlar”, “O'zbek tili va adabiyoti”, №4. 1973. – B. 79.

“Abushqa” bo‘lib, u mazkur lug‘atning birinchi so‘zidir. “Abushqa”, “xotin kishi bilan nikoh ah-dida bo‘lgan erkak; er” ma’nosini bildirib, u Navoiyning to‘rtta asarida uchraydi:

*Bir yondin o‘g‘ul g‘amu shikanji,
Bir yondin abushqa dardu ranji.
(Layli va Majnun, IX-260)*

*Yamon tillik bo‘lsa, abushqa ko‘ngli andin yarolig‘.
(Mahbub ul-qulub, tanqidiy matn, Leningrad, 1948, 56-bet)*

*O‘zga abushqadin jamila qizi bor erdi.
(Tarixi anbiyo va hukamo, XVI – 175)*

Bir qatla bir zaifani aning mahkamasig‘a kelturdilarki, ikki abushqasi bor. (Nasoyim-ul-mu-habbat, tanqidiy matn, Toshkent, 2021. 278-279-betlar)

“Abushqa” 1862-yili A.Vamberi tomonidan misollarisiz venger tiliga tarjima etilgan. 1868-yili esa Velyaminov-Zernov tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, Peterburgda nashr etilgan. Asarning ilmiy nashrini Bosim Atalay “Abushqa lug‘ati va yo Chag‘atay so‘zlugi” (Anqara, 1970) nomi bilan Turkiyada nashr etgan. Bu asarning ko‘plab nusxalari bo‘lib, eng eski nusxasi 1560-yili ko‘chirilgan.² “Abushqa” qo‘lyozmalari katta hudud bo‘ylab tarqalgan. U Britaniya muzeyida, Saltikov-Shcherdin Peterburg kutubxonalarida va Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti qo‘l-yozmalar bo‘limida, Vena, Turkiya, va Tehrondagi Malak kutubxonalarida, uchitasi O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Bu asar 1544-yilda Istanbulda yozilgan.

“Abushqa” lug‘ati asosan Navoiy asarlaridagi so‘zlarni izohlashga bag‘ishlangan. Ammo unga Iskandar Mirzo, Shayxiy, Lutfiy, Mavlono Hoji So‘g‘diy, Darvish Nozikiy, Kamoliy, Kamoli Turbatiy, Kamoli Ummiy, Qutbiy, Mir Saidi Kobuliy, Naimiy, Husayn Boyqaro, Binoiy, Mir Haydar, Bobur Mirzo, Ubayd Xon, Nizomiy, Hotifiy, Attori Tuniy kabi adiblardan ham misollar olingan.³

“Abushqa” lug‘atining tuzuvchisi haqida ziddiyatli fikrlar mavjud. Hozirgacha mazkur lug‘atning muallifi noma’lum deb kelinardi. Ammo keyingi paytlarda uning tuzuvchisi aniqlanganligi haqida fikrlar paydo bo‘lmoqda. B. Hasanov “Abushqa” haqida “Tuzuvchisi noma’lum hisoblana-di. Lekin uni aniqlash uchun harakatlar yo‘q emas”,⁴ deydi. Va u davom etib “Bizga bu safar ham lug‘at muallifining “Rumi” nisbatini aniqlashda qo‘l kelgan “Sangloh” yordam berdi. ...ammo Tole Haraviyning “Badoyi al-lug‘at” va Rumiyning “**Abushqasida** (ta’kid bizniki – B.Y.)” *terak* lug‘at maqolasi bor”,⁵ – deydi. Ko‘rinib turibdiki B.Hasanov “Abushqa”ning tuzuvchisi Rumi y ekanligini ta’kidlamogda. U yana davom etib yozadi: “Shunday qilib, Rumi lug‘atining “Abush-qqa” deb yuritilishi to‘g‘ri ekanini yana bir bor va asosli ravishda qayd qilsak bo‘ladi”.⁶ E.Uma-rov “Ushbu lug‘atning (*“Abushqa” lug‘ati – B.Y*) Vena va Tehron nusxalarini solishtirish shuni ko‘rsatadiki, har ikkala lug‘at oxirida *“tamat ul kitob bi tavfiq al mulk al vahhob Mustaf o bin*

² Caferoğlu A. Turk Dili Tarihi. II. Istanbul. 1984, – B. 224-225.

³ Niyazi. Nevāyīnin sözleri ve Çağatayca tanıklar. Hazirlayan Mustafa S. Kaçalın, Ankara, 2011, 18-S.

⁴ Hasanov B. Javohir xazinalari. – T.1989. – B.17.

⁵ Hasanov B. Ko‘rsatilgan asar. – B.18.

⁶ Hasanov B. Ko‘rsatilgan asar. – B.19.

Sodiq” deb yozilgan. Bundan ko‘rinadiki, ushbu lug‘at turk olimi Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilgan. Afsuski, lug‘atshunosning nomi shu vaqtgacha noma’lum edi. Endi katta mehnat sarflab lug‘at tuzgan olimning haqiqiy ismi-sharifi aniqlandi. Lug‘at Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilganligi har ikkala lug‘at oxiridagi quyidagi to‘rtlikdan ham ko‘rinib turibdi:

*Man navishtam sarf kardam ro‘zgor,
Man namonam in bimonad yodgor.
Xudoyo biyomurz on bandaro,
Ki al hamd xond navisandaro.
Men kunlarni sarf qilib yozdim uni,
Men qolmayman (lug‘at) qoladi yodgor.
Xudoyo saqlasin bu bandani,
O‘qiganga ham yozilganga ham hamdlar bo‘lsin”.⁷*

Birinchidan “*tamat ul kitob bi tavoriq al mulk al vahhob Mustafo bin Sodiq*” jumlasidagi “mulk” so‘zi xato transliteratsiya qilingan. U “mulk” emas, “malik” ملك shaklida bir xil yozilgani uchun E.Umarov buni malik deb emas, mulk deb xato o‘qigan. Shuningdek, “vahhob” so‘zi xato ravishda kichik harf bilan yozilgan. Bu jumlada u atoqli ot bo‘lgani uchun katta harf bilan yozilishi kerak. Demak, mazkur arabcha jumla “*tamat ul kitob bi tavfiq al malik al Vahhob Mustafo bin Sodiq*” deb yozilsa to‘g‘ri bo‘ladi va u shunday tarjima qilinadi: “Kitob podshoh al Vahhob Mustafo bin Sodiq ko‘magi bilan tugallandi”. Ma’lum bo‘ladiki, lug‘at Mustafo bin Sodiq tomonidan tuzilmaydi, balki uning yordamida boshqa odam tomonidan yozib tugallanadi.

Ikkinchidan har ikkala lug‘at oxirida Mustafo binni Sodiq deb yozilgan bo‘lsa, nahotki buni Velyaminov-Zernov, A.K.Borovkov va boshqalar ko‘rishmagan! Bizningcha, ular buni ko‘rishgan. Yuqoridagi jumladagi Mustafo binni Sodiq lug‘at tuzuvchisi bo‘lmaganligi uchun ham olimlar bunga e’tibor berishmagan. Uchinchidan, keltirilgan to‘rtlikdan lug‘at Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilganligi ko‘rinib turgani yo‘q-ku!

Yaqinda turkiyalik olim Mustafo Qachalin “Abushqa”ni nashr etdi.⁸ Kitob kirish, matn, indeks va faksimilyelardan iborat. V.Velyaminov-Zernov “Abushqa”ning nomini mazkur asarning bir qo‘lyozmasidagi nomiga asoslanib “al-lug‘atu navoiyya val istishhodotul chag‘atoiyya”, deydi. Mustafo Qachalin ham lug‘atni shu nom bilan nashr qiladi. Mazkur lug‘atning “Abushqa”dan boshqa, “Lug‘ati Abushqa”, “Kitobu lug‘ati Abushqa”, “Abushqa dar lug‘ati chag‘atay, “Lug‘ati Navoiy”, “Lug‘ati Mavlono Navoiy”, “Lug‘ati Mir Alisheri Navoiy”, “al-lug‘at alo lisoni Navoiy”, “al-lug‘atu Navoiyya val istishhodotul chag‘atoiyya”, “Kitobul lug‘a fi lisoni jag‘atay”, “Kitobu lug‘ati jag‘atay” kabi turli xil nomlar bilan ataladi.⁹ Noshir “Abushqa”ning tuzuvchisi haqida “Asarning tuzuvchisi noma’lum edi. Niyoziyning usmonli turk adabiyoti tarixida Navoiyning she’rlari bilan ko‘p shug‘ullangan kimsa sifatida qayd qilingan yagona kishi bo‘lishi asarning muallifi ekanligi ehtimolini kuchaytirmoqda”,¹⁰ – deydi. Ha, bu ehtimol haqiqatga ancha yaqin. Umuman, u tadqiqotchining “Abushqa”ning tuzuvchisi haqida mulohazalari bilan tanishdik. B.Hasan va E.Umarovlar lug‘at muallifining nomini aniq-taniq ko‘rsatishsa, turk olimi M.Qa-

⁷ Umarov E. Eski o‘zbek lug‘atlari. – T. 1992, – B.11.

⁸ Mustafa S. Kaçalin Ko‘rsatilgan asar.

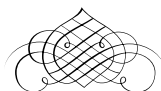
⁹ Mustafa S. Kaçalin Ko‘rsatilgan asar. – B.13.

¹⁰ Mustafa S. Kaçalin. Ko‘rsatilgan asar. – B.14.

chalin bu masalaga ehtiyotkorlik bilan yondoshadi. Bizningcha, “Abushqa” lug‘atining tuzuvchisi M.Qachalin aytganidek turk lug‘atshunosi Niyoziydir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Fattohov X. “Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlar”, “O‘zbek tili va adabiyoti”, №4. 1973. – B. 79.*
2. *Hasanov B. Javohir xazinalari. – Toshkent. 1989. – B.17.*
3. *Niyazi. Nevāyīnin sözleri ve Çağatayca tanıklar. Hazirlayan Mustafa S. Kaçalin, Ankara, 2011, 18-S.*
4. *Caferoğlu A. Turk Dili Tarihi. II. – Istanbul. 1984, – B. 224-225.*
5. *Umarov E. Eski o‘zbek lug‘atlari. – Toshkent. 1992, – B.11.*

MURODXO'JA MUXTOROV,

O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi mustaqil tadqiqotchisi

“XAZOYIN-UL-MAONIY” G‘AZALLARIDAGI MUSIQAGA OID SO‘Z VA ISTILOHLAR LUG‘ATI

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin-ul-maoniy” devonlarida musiqaga oid so‘z va birikmalar tadqiq etilgan. Ularning ma‘nosi, kelish o‘rni va aynan qaysi janrlarda kelishi ko‘rsatilgan. Atamalar baytlardagi misollar orqali dalillangan. Buning natijasida Navoiyning musiqa ilmidan ham yetuk xabardorligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: musiqa ilmi, “ilmi-ta’lif”, “ilmi-i’qo”, ud, nay, tanbur, chang, chog‘ona, rud, naqqora, mutrib.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются слова и словосочетания, связанные с музыкой в диванах Алишера Навои “Хазайн ул-маани”. Указывается их значение, место возникновения и в каких жанрах они встречаются. Термины доказываются примерами в строфах. В результате были показаны передовые знания Навои в области музыки.

Ключевые слова: музыкальная наука, “илми-таалиф”, “илми-и’ко”, уд, флейта, танбур, чанг, чогана, руд, наккара, мутриб.

ABSTRACT

In the article, words and phrases related to music in Alisher Navoi’s “Khazayin ul-maani” divans are researched. Their meaning, place of occurrence and in which genres they occur are indicated. Terms are proved by examples in stanzas. As a result, Navoi’s advanced knowledge of music was shown.

Key words: music science, “ilmi-ta’alif”, “ilmi-i’qo”, oud, flute, tanbur, chang, choghana, rud, naqqara, mutrib.

Alisher Navoiy Abu Nasr Farobiy (870-950) va Abu Ali ibn Sino (980-1037) ilmiy musiqiy qarashlarini rivojlantirib, musiqa ilmini o‘rganishni asosan ikki qismga bo‘ladi: “ilmi-ta’lif” (musiqiy tovushlar – nag‘malarni o‘rganuvchi fan), hamda “ilmi-i’qo” (ya’ni musiqiy ritm, shartli ravishda musiqiy vaznlarni o‘rganuvchi fan deyish mumkin). Navoiy Ilmi musiqiydagi bilim darajasini “Sabb’ai sayyor” dostonida xorazmlik musofir tilidan shunday bayon etadi:

*San’atim anda soz chalmoq ishi,
Bilmayin men kibi ishimni kishi*

*Ilmi advoru fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqi
Elga ta'lim etmoq virdim,
Kimki ustodi qavm shogirdim.*¹

Ma'lumki, Navoiy juda ko'p iste'dod sohiblariga rahnamolik qilganlar. U zotning himmati va hamiyati soyasida, ta'bir joiz bo'lsa, "iste'dod akademiyasi" da voyaga yetganlar. Yuqorida keltirilgan she'riy misoldan bilsak bo'ladiki, "ilmi advoru fanni musiqiy" – musiqashunoslik ilmini haqiqatini izlovchi ilm ahllari mening shogirdlarimdur, deydi va yurt-u elga, halqiga ta'lim-tarbiya berishni muqaddas burch, ulkan vazifa deb bilganlar, bu ulug' ustoz.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy ijodini o'rganuvchilarning ko'pchiligi bu ulug' zotni she'riyatdan keyin musiqa va ilmiy musiqiyda tengsiz bir siymo bo'lgan deb ta'kidlaydilar. Zaynullobiddin Husayniy (XV) ishora bilan, Z.X.Karimova to'g'ridan-to'g'ri bu ulug' zotning taxalluslari Navoiy bo'lishiga ham musiqaga yaqinliklaridan deb yozadilar. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) "Boburnoma"da "yana musiqiyda yaxshi nimalar bog'labdur, yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordir" deydi.² Ya'ni Navoiyni ham musiqa nazariyotchisi, ham bastakor sifatida tanitadi. Abdurauf Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asarida "Navoiyning o'zi ham musiqada bir risola yozgan, deb so'ylanmakdur"³ deydi.

Lekin Navoiy hazratlari musiqa ilmi haqida maxsus asar bitmaganlar, biroq devonlarida, dostonlarida "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Mezon ul-avzon" kabi asarlarida musiqa ilmi, musiqashunoslar, mutriblar, juda ko'p soz nomlari, ularning tuzilishi va ulardan hosil bo'ladigan tovushlarga oid qimmatli ma'lumotlar ko'p uchraydi. Ud, nay, tanbur, chang, chog'ona, rud, naqqora singari musiqa asboblari, ularning sadolari haqida so'z yuritiladi.

Alisher Navoiy o'z ijodiy faoliyati davomida, jami badiiy va ilmiy asarlarida musiqa san'ati bilan bog'liq so'z va istilohlarni shuncha ko'p va xo'p ishlatganki, natijada, musiqiy istilohlarning ulkan galereyasi paydo bo'lgan.

Navoiy lirikasida kelgan musiqaga oid so'z va istilohlarni ushbu bayt misolida ko'rib chiqaylik:

*Hush ulki bazmda oylar teparda arg'ushtak,
Shah anda tanbura cholib, Navoiy desa qo'shuq
B. V. 318*

1. Bazm – shohlar saroyidagi tantana: o'yin-kulgili, she'rxonlik, qo'shiq, raqslar bilan o'tadigan musiqiy kecha, bazm.

2. Oylar – go'zallar, raqqosa qizlar.

3. Arg'ushtak – qadimgi Arg'u qabilasini raqs usuli, deysinib o'ynamoq.

4. Tanbura – kichik tanbur, musiqa cholg'usi.

5. Cholib – chalmoq, soz chalmoq.

6. Qo'shuq – qo'shiq, ashula.

7. desa qo'shuq – qo'shiq aytsa, kuylasa. Shu birgina baytning o'zida, jami 7 ta musiqaga dahldor so'z va atamalar haqida ma'lumot berilmoqda. Shu bilan birga, Navoiy o'zi yashagan davr, shohlar saroyidagi bazm, u yerdagi hush kayfiyat (hush ulki) va jo'rnavozlikda qo'shiq kuylanayotganligi haqida ajoyib manzarani tasavvurimizda jonlantirmoqda.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 10-jild. "Saba'i sayyor". 1963.

² Bobur Z. M. (1483-1530) "Boburnoma". – Toshkent. Yulduzcha, 1989.

³ Fitrat A. "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi"

Alisher Navoiy she'riyatida kelgan mumtoz musiqiy so'z va istilohlarni tasniflab (klassifikatsiyalab, guruhlariga ajratib) va ularni shoir lirikasi badiyatida tutgan o'rni haqida keyingi mavzularimizda bayon etamiz.

Quyida, Hazrat Navoiyning "Xazoyin-ul-maoniy"dagi g'azallar tarkibida kelgan musiqiy so'z va istilohlar lug'atini taqdim etamiz.

Avtor (a) – Cholg'u torlari:

*Chang uni birla may ich, ko'rguzdi chun qavsi quzah,
Davri ila andomi changu lavn aro avtori chang.*

B.V.335⁴

Advor (a) – musiqa ilmining bir sohasi; musiqa nazariyasi, Sharq musiqasining eski nota usuli:

*Muncha xorij nag'makim davri muxolif ko'rgizur,
Ey Navoiy, topmadim birin boqib advorg'a.*

N.Sh. 536

Ayolg'u – 1. Musiqa asboblaridan biri:

*Sovururda do'st javrin zaxm ichra darj etib,
Do'stlar bedodu zulmin ham, ayolg'u keltirung.*

F.K. 337

2. O'lan, yalla, kuy, ohang, ta'sirli qo'shiq:

*Holing'a hajr bazmi aro tortsam surud,
Bor navha maddi telba ko'nglimning ayolg'usi*

G'.S.579

Ajam (a) – maqom yo'llaridan biri:

*Ko'p hijoz ohangi tuzma yor ila bo'l barcha vaqt,
Ey Navoiy, gar Ajam bo'lsin maqoming, gar Iroq.*

G'.S.317

Alhon, ilhon – a. Yoqimli ovozlar, ashulalar, xonishlar, sayrashlar:

*Itasang, ey gul, Navoiydek hush alhon bulbule,
G'unchadek ko'nglun malomat xoridin qon aylama.*

N.Sh.530

Alhon namoy – a.f. Sayrovchi, ashulachi

Alhansaro – sayroqi, sayrovchi, ashulachi.

Amal – a. Kuy, ashula, ohang: Amal ahli – kuy bog'lovchilar, Amalu qavl – kuy, ohang:

*Arg'anun savtiyu noqus uni birla har yon,
Yuz mug'ona amalu qavl ila g'avg'o erdi.*

F.K.

Amri badi' – go'zal va yangi ijodiy ish:

Andalib – a. Bulbul, kuylovchi, honishchi, sayroqi-kuychi:

*Ey Navoiy, gar sening nolanga yig'lar andalib,
Bir kun ul gul ko'ngliga ham kor qilg'ay nolishim.*

G'.S. 417

Anini savt – nolali ohang, dardli qo'shiq:

Ankar al-asvot – eng yoqimsiz ovoz:

⁴ Badoye' ul-vasat, 335-g'azal. Keyingi o'rinlarda Navoiy devonlarining bosh harfi va she'r raqami keltiriladi.

...Eshak savti kalomulloda keldi ankar ul-asvot,
Aning savtig'a taqribu tahoshi istamak bo'lmas...
Qit'a, 494-b.

Arg'anun-yu. Bir turli cholg'u asbobi (organ):
Mayi mug'ona agar bizda tutsa mug'bachalar,
Gar arg'anun uni yo'q ersa, bas durur noqus.
F.K. 230

Arg'ushtak – musiqiy bir usul, o'yin:
Hush ulki bazmda oylar teparda arg'ushtak,
Shah anda tanbura cholib, Navoiy desa qo'shuq.
B.V. 318

Afg'on – fig'on, nola, dardli ohang, g'amgin kuy:
Ul Masix anfosqa yoqmas Navoiy, ne osig',
Nag'mai Dovud agar zohir qilur afg'onida.
N.Sh. 560

Ahli navo – navo qiluvchi, xonanda, xonish qiluvchi:
Agar ahli navodur vale ul oy boqmas,
Navoiy, necha bulbul kibi navo qilsang.
V.B. 357

Ahli tarab – bazm ahli, hushchaqchaq kishilar:
Baski, Navoiy ayladi dard surudida navo,
Ahli tarabni yig'latur majlisining taronasi.
G'.S. 626

Ahli g'ino – 1) sozandalar, ashulachilar;
Badi' – 1. Yangi ijod; 2. Go'zal, nodir, ajoyib.
Badovoz – ovozi xunuk, tovush yoqimsiz.
Badovoz muqri unidakim, jamoatqa parishonlig'dur.
N.Sh.

Badoyi' – badialar, ajoyib go'zalliklar.
Navoiy agar yor erur bazlago'y,
Badi' eldin ermas badoyi' badi'.
N.Sh. 292

Bayot – musiqa maqomlaridan biri:
Navoiy aytsa abyot ul oy mehrinda,
Kerakki, nag'masi bo'lsa, bayoti-yu mohir.
F.K. 140

Bazm-f. O'yin kulguli suhbat. Xursandchilik majlisi.
Soqiy, qadahe tutqilu, ey turfa mug'anniy,
Bazm ahlini qil bir necha mizrob ila multaz.
N.Sh. 130

Bazmafro'z – bazmni qizituvchi.
Bazmgah – bazm joyi (hozirgi sahna)
Bazmaro – bazmga jon kiituvchi
Bazmaroliq – bazmni jonlantirish, bazmda ishtirok etish, aysh-ishrat:

*Ey Navoiy, qoriding, go'sha tut, toat qil,
Bo'lmayin xor desang, aylama bazmaroliq.*

N.Sh. 130

Bazlago'y – yoqimli so'z, she'r yoki g'azalni ma'lum kuy, ohang bilan badiiy ijro etuvchi, so'z ustasi:

*Navoiy agar bor erur bazlago'y,
Badi'eldin ermas badoyi'badi'.*

N.Sh. 292

Bam – a. Musiqada to'liq sado; bas (zerning zidi):

*Mug'anniy, kel-u tuzgil xaroshliq unuma,
Hazin taronaki, rudung bamidadur ko'nglum.*

G'.S. 414

Barbat – f.a. o'rdak shaklida yasalgan qadimgi cholg'u.

Barbatzan – "Barbat" sozini choluvchi.

Barbatnavoz – "Barbat" sozida kuylovchi.

Bastfizoy – a.f. shodlikni, xursandlikni orttiruvchi:

*Basiti olam aro gar sen o'lmasang bosit,
Ko'ngulga qayda bo'lur Zuhra lahni bastfizoy.*

N.Sh. 575

Berud – f. Musiqasiz, sozsiz;

Berudi may – musiqa va maysiz.

Bozgo'y – bir hil ohang, kuyning takrorlanishi; ashulada bir so'zni takror aytish, naqorat.

Bozgo'yi – maqom kuylaridan biri.

Borbad – f. Xisrav Parvizning mashhur musiqachisi.

Bo'di-bo'day – eski o'zbek qo'shiqlaridan biri.

Bulbul – yoqimli sayroqi qush; honish qiluvchi, kuychi:

*Istama bog'da bulbul unidin ishq asari,
Ey Navoiy, kim erur bu sifat afg'onima xos.*

F.S. 275

Vajd – a. Hayajon, zavqu-shavq, kayfiyat (kuy, musiqani eshitgandan keyingi ba'zi holat):

*Simo' vajd ila gar bo'lmasa muassir emas,
Ki, kulgu boshidur qilsa fil o'zin raqqos.*

N.Sh. 271

Valvala (chekti) – nog'onaning shovqini:

*To subh xuruj uyg'onib urdi nafas,
Xuffosh qanot ochquga may qilma havas,
Chun valvala chekti kuy aro tabli asas,
May ich tegrukim, yetar savti jaras.*

G'.S. Rub. 54

Gulbong – f. Baland, yoqimli ovoz; bulbul ovozi.

*Bulbul ar gulbong urargul suvratidin men homush
Kim, takallum taxtiga kirmas adoyi ma'naviy.*

*Demangiz bulbul Navoiyni, samandardekki, bor
Nazmi ichra shu'layi Jamiyu so'zi Xusraviy.*

G'.S. 650

*Gul chog'i gulbong ishdur chekmak, ey bulbul, sanga
Oyu yil faryod qilmog'ni manga o'tkanmagil.*

N.Sh. 372

Gulhocha – f. Gulhocha gul. Naqorat;

Qo'shiqning band-bandida takrorlanadigan satr.

Go'shatob – f. Cholg'u qulog'i:

Chu majnun qilding emdi, ey mug'anniy, go'shatobingni,

Ko'ngil savdosi taskini uchun bo'ynumg'a tumor et.

G'.S. 78

Daf. dafak – f. Childirma, doira:

Bazm aro gar yo'q nay ila daf,

Ham yomon ermas un bila kaf.

G'.S. 308

Dilkash – f. Dilni o'ziga tortadigan, yoqimli. Dilkash tarannum – yoqimli kuy:

Yor bazmig'a chu yo'l topmas Navoiy ne osig',

Dilxarosh avg'onu gar dilkash tarannum aylagay.

N.Sh. 634

Dilxarash – f. 1. Ko'ngilni tirnovchi, qayg'uga soluvchi;

2. Cholg'uda bir kuy:

Yor bazmig'a chu yo'l topmas Navoiy ne osig',

Dilxarosh avg'onu gar dilkash tarannum aylagay.

N.Sh. 634

Dovudiy – a. 1. Musiqada bir kuy nomi;

2. Dovud (a.s) ovozidek hushovoz:

Nenchakim nag'ma chekib Dovudday,

Bo'lmadi davrada paydo mutrib.

F.K. 63

Dostonsaro – To aning birla bulgay, Navoiy sening

Na'tu xamding bayoniga dostonsaro

B.V. 7.

Yog'di g'izol – Musiqada asosiy kuylar biri.

Yo – undov so'z: E, Ey, Navoiyo – Ey Navoiy. Mug'anniyo – Ey mug'anniy:

Mug'anniyo, necha ohangki hajr, vah, bir ham,

Visol torini berkit, firoq rishtasini uz.

N.Sh. 205

Yo rod – bir turli cholg'u asbobi.

Yotug'on – bir turli cholg'u asbobi:

Ey yirov, sen ham ishingni ko'rgiz,

Yotug'on birla ulug'yirni tuz.

Yotug'onchi – “Yotug'on” sozini chaluvchi, sozanda:

Yotug'onchiyu yirov, tuzgach un,

Sen qadah olu to'quz qatla yukun.

F.K. “Soqiynoma” 18

Jalojil – qo'ng'iroqcha, zang:

*E mutribi zuhrajabin, bu nag'makim, chekting hazin,
Kimdir jalojil gar hujum o'lsa, senga xurshid-daf'.*

B.V. 307

Jaras – f. qo'ng'iroqcha, karvon tuyasidagi qo'ng'iroq:
*Ul mahi mahmilnishin havdajda, ko'nglum tashqari
Ne ajab gar tinmay avg'on cheksa andoqkim jaras.*

N.Sh. 224

Jashi – f. O'yin-kulgu majlisi, bazm:
*Kim chu shah bayram nishoti qilg'ali tuzganda nashn,
Har o'yunchi zohir etgan chog'da la'bu san'atin.*

B.V. "Qasida" 479-b

Zamzama – f. Mayin tovush bilan aytilgan ashula, honish:
*O'zdin borib fig'onim emas tongki dayr aro,
Harsori boqsa zamzamai buhudonadur.*

N.Sh. 186

Zamzamapardoz – f. Mayin kuylovchi.

Zan – f. So'z birikmasida uruvchi, chaluvchi ma'nosida keladi:

Changzan – chang chaluvchi, changchi; ko'kzan-nog'orachi

Zang – f. Qo'ng'iroq.

Zaxma – f. 1. Zarb, chertish; 2. Cholg'uni chertiladigan asbob (noxun);
3. Cholg'u kuyi.

*Zor jismimg'a hadanging zahmadin ortar navo,
Sozdekkim, teshsalar ani fuzun aylar sado.*

G'.S. 37

Zaxmapardozliq – f. Kuylovchi, cholg'uvchilik:

Kaklik hurushi savtig'a Hudhudning zaxmapardozlig'i.

(L.T)

Zef – f. Musiqada eng ingichka ovoz, nozik tovush (ziddi bam).

Zeru bam – ingichka va yo'g'on tovush:

Motami hijronda sozdur Navoiy jismikim,

Nolasidin zerini topmish, o'kirmakdin bamim.

G'.S. 451

Zuxra – f. Cho'lpon yulduzi – Venera; mumtoz adabiyotda shoirlar osmon cholg'uvchisi,
sozandasi deb ta'riflab, tasvirlaydilar:

Zuxra to nag'masarodur andoq,

Bo'lmadi davrada paydo mutrib.

F.K. 63

Bazmi aro Zuhra nag'mapardoz kelib,

Anjomi zamon davrig'a og'oz kelib.

G'.S. "Debocha"

Igri (egri) – Cholg'u asbobi:

Navo agar tilasang, tut qiroqki, igri bami,

Ne ko'p taponcha yeru ne biyik chekar ovoz.

G'.S. 199

*Qildi Navoiy uning egri kebi tori hajr,
Aylagali noladin changdek a'zoni ko'sh.*

N.Sh. 222

Iroq – f. Maqom nomi:

Ey mug'anniy, tut "Iroq" ohangiyu, ko'rguz "Hijoz"

B.V. 364

Iste'dod – a. Qobiliyat, talant.

Yir – ashula, qo'shiq, jir:

Navoiyg'a hajringda motam surudi,

Bo'lubtur najot ahli bazmida yirdek.

N.Sh. 338

Yirlovchi – jirlovchi, ashula qiluvchi.

Yirov – jirov, baxshi, ashulachi.

Ey yirov, sen ham ishingni ko'rguz,

Yotug'on birla ulug'yirni tuz.

B.V. "Soqiynoma" 18

Karranoy – f. Karnay (cholg'u):

Yana karranoyu qovurg'o uni,

Qilib oshkoro qiyomat kuni.

(S.I.)

Kaf (kafak) – chapak, qarsak:

Bazm aro gar yo'q may bila daf,

Ham yomon ermas un bila kaf.

G'.S. 308

Qovurg'o – katta nog'ora:

Yana karranoyu qovurg'o uni,

Qilib oshkoro qiyomat kuni.

(S.I.)

Ko'ki – 1. Tovushlar mosligi, soz, sozlash; 2. Ohang, kuy:

Dedim taronayi jonbaxsh mutribo, sen xud,

Firoq sozi tuzub o'ltirur ko'ki cholding.

G'.S. 360

Ko'raga – surnay.

Ko's – f. Katta nog'ora, shohlar saroyida chalinadigan nog'ora:

Ko's uni tutti Navoiy nazmidek ofoqni,

Go'iyokim sayr etarg'a chektilar sultong'a ot.

N.Sh. 83

Ko'si rahil (rihlat) cholmoq- jo'nash nog'orasini chalmoq:

Soqiyo, may tut, mug'anniy navha ohangini chol,

Kim, sipohi umrum o'lmish ko'si rihlat cholg'udek.

G'.S. 334

Ko'szan - f. Nog'ora chaluvchi.

Lahn – a. (ko‘pl.Alxon). ovoz, kuy, ashula, sayrash:

*Zihe har lahni bulbul savtining zoting ‘a isbote,
Jahon bog ‘ida hargul yafrog ‘i xusnungg ‘a mir ‘ote.*

G‘.S. 575

Lahnuohang - sayrash, kuylash:

Lahni dilnavoz chekmak: - soz chalmoq, kuylamoq:

Lahni Dovudiy – Dovudga o‘xshash hushovozlik:

*Senga kavsar suyiyo lahni Dovudiyki, dayr ichra,
Mug ‘anniy nag ‘masi birla manga jomi mug ‘ona bas.*

G‘.S. 225

Lahni bastfizoy – Shodlikni oshiruvchi kuy, ohang:

*Basiti olamaro gar sen o ‘lmasang bosit,
Ko ‘ngulga qaydin bo ‘lur Zuhra lahni bastfizoy.*

N.Sh. 575

Lahni tarab – Ashula, hushchaqchaqlik:

*Hajr aro xasta Navoiy fig ‘on,
Ey visol ahli, siz lahni tarab.*

G‘.M. 50

Lahni mug ‘ona – mayhonalarda mastonalarcha xonish:

*Mug ‘dayrida dast bersa bir lahza farog ‘,
Kim, mug ‘bacha ishqidin qizig ‘ bo ‘lsa dimog ‘,
Ul tutsa muhona lahn ila har dam oyog ‘,
Bosh olsam oyog ‘idin kerak boshima dog ‘.*

G‘.S. Rub. 66

Lisoni ud – a. Ud tili, ud cholg‘usining ovozi:

*Uddek kuymakligim sharh et lisoni hol ila,
Nag ‘mada udung lisonin sehpardozi aylasang.*

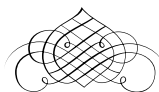
N.Sh. 361

Loib (la‘b) – a. O‘yinchilik; la‘bu san‘at-o‘yinchilik hunari:

...Har o ‘yunchi zohir etgan chog ‘da la‘bu san‘atin.

B.V. “Qasida” 479-bet

(davomi kelgisi sonda)

NASIBA SABIROVA,
*filologiya fanlari doktori, dotsent,
 Xorazm viloyati PYMO 'MM
 "Tillarni o'qitish metodikasi"
 kafedrası mudiri*

XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA "BAXSHI KITOBİ"NING O'RNI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm dostonchiligi taraqqiyotida "Baxshi kitobi"ning o'rni haqida so'z yuritiladi. "Baxshi kitobi"da aniq baxshilar shaxsi haqida biror ma'lumot uchramasa ham, dostonlarning turli-tuman nusxalari haqida so'z yuritilishi o'sha davr doston ijrochilarining repertuari xususida aniq tasavvur bera olishi haqida fikrlar bildirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Xorazm dostonchiligi, "Baxshi kitobi", baxshichilik san'ati, baxshi shaxsi, baxshilar piri, baxshichilik san'ati an'analari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о роли "Книги бахши" в развитии Хорезмского эпоса. Хотя сведений о личности бахши в "Книге бахши" нет, сказано, что упоминание разных копий былин может дать ясное представление о репертуаре эпических исполнителей того времени.

Ключевые слова: *Хорезмский эпос, "Книга бахши", искусство бахши, личность бахши, Пир бахши, традиции искусства бахши.*

ANNOTATION

This article talks about the role of "Bakhshi book" in the development of Khorezm epic. Although there is no information about the identity of the Bakhshis in the "Book of Bakhshi", it is said that the mention of different copies of epics can give a clear idea about the repertoire of epic performers of that time.

Key words: *Khorezm epic, "Book of Bakhshi", art of Bakhshi, personality of Bakhshi, Pir of Bakhshi, traditions of Bakhshi art.*

Xorazmda baxshichilik san'ati XIX asrga kelib yana rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Xon saroyda maqomchilar, mashshoq va baxshilar saqlash an'alarini davom ettirdi. Xorazmda ham shomon, o'zon, baxshi so'zlari ishlatilib kelgan va hozirda baxshi atamasi keng ommalashgan. Baxshi shaxsining ilohiylashtirilishi ularning yuksak xotirasi va soz, so'z sohibi ekanligi bilan aloqadordir. Ushbu kasb egalarining do'mbira jo'rligida doston kuylashlari X-XI asrlar bilan aloqador degan fikrlar mavjud. Bizningcha, bu hodisa ancha qadimiy

bo'lishi ham mumkin. Qadimgi xorazm qal'alaridagi "Arfachi ayol xonasi"dagi rasmlar bunga asos bo'lishi mumkin."Baxshi kitobi"da aniq baxshilar shaxsi haqida biror ma'lumot uchramasa ham, dostonlarning turli-tuman nusxalari haqida so'z yuritilishi o'sha davr doston ijrochilarining repertuari xususida aniq tasavvur bera oladi. Herman Vamberi Xivadan jo'nab ketgandan keyin bir yil o'tgach, Sayyid Muhammadxon olamdan o'tib, Xiva xonligi taxtiga uning o'g'li Muhammad Rahimxon Feruz o'tirdi. Feruz davrida Xiva xonligida adabiyot va san'atning rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarildi. Yangi xon shoir, bastakor va sozandalik xislatlariga ega bo'lgan iste'dodli shaxs edi. Uning davrida Komil Xorazmiy tomonidan "Tanbur chizig'i" deb atalmish musiqa yozuvi – nota ham kashf etildi. "Xorazm musiqiy tarixchasi" mualliflari o'z asarlarida Feruz davridagi taniqli baxshilar haqida ayrim ma'lumotlarni keltirib o'tishgan. Ularning yozishlaricha, "Dostonchilar ikkiga ayriladur. Biri baxshi, yana biri esa jirchilardur. Baxshilar bulamon, dutor, g'irjak ilan soz etarlar. Jirchilar esa, yolg'iz qovuz bilandur". Kitobcha mualliflari tubandagi baxshi va jirovlar haqida ba'zi ma'lumotlarni keltirganlar.

Rizo baxshi. Mazkur baxshi gurlanlik bo'lib, Feruzxonning xos baxshisi va jirchisi bo'lgan. Rizo baxshi xonning uyquga ketishi oldidan unga qiziqli rivoyatlar, hikoyatlar so'zlab bergan, laparlar ijro qilgan. Uning "Bejilov" degan laqabi bo'lgan. Chunki, uni xonning yaqin baxshisi bo'lgani uchun "bejilov" – jilovsiz, erkin laqabi bilan atashgan.

"Xorazm musiqiy tarixchasi"da uning repertuaridagi laparidan uchta band keltirilgan. Ularni biz baxshi biografiyasini berishda keltirib o'tamiz. Suyav baxshi. Suyav aslida turkmanlarning chovdur urug'idan bo'lib, o'zbek, turkman va qoraqalpoq tillarida bemalol doston kuylay olgan. U ayni paytda shoir, bastakor va doston ijrochisi bo'lgan. "Xorazm musiqiy tarixchasi"da bastalagan "ilg'or", "ilg'or sarpardasi", "Ko'r qiz", "Eshvoy", "Sho ko'chdi", "Muxammas", "Shohsanam" kabi kuylar qayd qilingan. Muhammad Rahimxon II davrida Ernafas baxshi, Avaz bola, Nurilla baxshi (laqabi tandir) kabi mashhur doston ijrochilari ham yashab o'tgan. Ammo ularning biografiyasi "Musiqiy tarixcha"da berilmagan. Muhammad Rahimxon II davrida baxshichilik an'analari yuksak cho'qqiga chiqqan. Mashhur baxshi Qurbonnazar Abdullayev – Bola baxshi ham o'sha davrning mahsuli. U o'n yoshlaridanoq doston kuylashni boshlagan. Keksalarning rivoyat qilishlaricha, Bola baxshi o'z qishlog'idagi bog'ida "G'arib oshiq"ni kuylab turganida dutori dastasiga bulbul kelib qo'nadi. Aslida bulbul uning musiqasi va ovozigina maftun bo'lib, daraxtdan pastga tushadi. Qurbonnazar esa yosh bola bo'lganidan masalaning mohiyatiga tushunmasdan, kuylashni to'xtatib, bulbulni ushlamoqchi bo'ladi. Bulbul esa qochadi, yosh baxshi dutorini tashlab uni quva ketadi. O'sha paytda davrada doston tinglab o'tirgan qishloq oqsoqoli bu voqeaga qarab: – Qurbonnazar baribir bola-da, bo'lmasa qushni quvib ketarmidi, deydi. Shundan keyin Qurbonnazarni Bola baxshi deb atash rasm bo'lgan ekan. Shunisi qiziqki baxshi dutoriga qush qo'nishi bilan aloqador rivoyat Ergash shoirning otasi Jumanbulbul haqida ham to'qilgan:

"Jumanbulbul mashrab tabiatli kishi bo'lgan. Eski odat bo'yicha, dostonchi chodir ichida aytsa, xotin-qizlar tashqarida o'tirib eshitgan. Sarimsoq baxshi (1872-1938) o'spirinlik chog'larida sho'xlik qilib, Jumanbulbul yaxshi aytsin deb, chodir ichida doston aytayotgan Jumanbulbulni tashqarida o'tirib har zamon ayolchasiga turtib qo'ysa, shoir qaynab, chilladagi norday bo'lib ketar ekan... Ana endi Jumanbulbulning dostonini eshitgan edi! G'azalay dodlab, charx urib kelib do'mbirasiga qo'nar edi. Ergash shoir otasining bolalikdan qo'shiq aytganini ta'kidlaydi:

O'n yoshida aytgan yig'inga kirib. Odamlar orasida Ergash shoirning bu so'zini tasdiqlaydigan rivoyat yuradi. Juman bola ekan, o'ynab qoladi. Boqib yurgan qo'ylari elning ekiniga tushib

ketadi. Shuning uchun cho‘pon bola qo‘rqib qochib qoladi. Shu rivoyatning boshqa bir variantida aytilishicha, o‘gay ona zulmidan bezib, uydan chiqib ketadi. Xullas, u yurib-yurib, ochiqib-tolqib, bir joyda yakka tutning tagida uxlab qoladi. O‘ngidami-tushidami, bir past sarg‘aldoq degan qush paydo bo‘lib, Jumanning boshida aylanib-o‘rgilib, sayrayveradi, sayrayveradi... Sarg‘aldoq birdan sariq to‘nli, oppoq soqolli odamga aylanadi. Bolaga: “Manglayingga beraymi, tanglayingga?...” – deydi. Bola boyaqish och emasmi, tanglayingga, degani taom bo‘lsa kerak deb, tanglayimga bering, deydi. “Bo‘lmasa, yum ko‘zingni, och og‘zingni...” Bola ko‘zini yumib, og‘zini ochadi. Oqsoqol uning og‘ziga nafasini uflaydi. O‘sha zahoti Juman og‘zidan ko‘pik sochib, mast bo‘lib doston ayta boshlaydi.

Baxshilar iste‘dodining g‘oyibdan kelishi, ularning ilohiy xususiyatlariga bag‘ishlangan bunday rivoyatlarning to‘qilishi bejiz emas. Ushbu kasbning qadimiy ildizlari shomonlikka borib taqaladi. Shomonlarning ilohiy qudrati hozirgacha o‘z akssadosini yo‘qotgan emas.

Muhammad Rahimxon II davri va undan keyingi paytlarda yashab ijod qilgan baxshilar haqida to‘la ma‘lumotni Bola baxshi hikoya qilib bergan.

Bundan tashqari 1873-yilda Xiva xonligi ruslar tomonidan istilo qilingach, Xivaga rus sharqshunoslarining safarga kelishi uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Qolaversa, ularni xonlikdagi madaniy hayot qiziqtirib qoladi. Chunki rus istilosi davrida A.L.Kun boshchiligidagi kelgan bir guruh sharqshunoslarning xon kutubxonasidagi eng nodir kitoblarni olib ketishlari boshqa ko‘pgina sharqshunos olimlarni qiziqtirib qolgan edi. O‘sha sharqshunos olimlardan bittasi A.N.Samoylovichdir. U 1908-yilda Xorazmga kelib, vohada tarqalgan “Go‘ro‘g‘li” va “oshiq” dostonlari, ularning ijrochilari haqida eng muhim ma‘lumotlarni to‘pladi. U Xorazmda bo‘lgan paytida dostonchilikning eng faol markazi bo‘lgan Po‘rsiga boradi. (Turkmanistonning hozirgi Bo‘ldimsoz tumani markazi) “Men Po‘rsida butun xonlikda eng mashhur bo‘lgan 58 yashar chovdur (urug‘ nomi) Suyav baxshining aytganlarini tingladim”, deb yozadi u. A.N.Samoylovich Xivada bo‘lganida baxshilar ijrosini bevosita tinglagani xaqida quyidagicha ma‘lumot beradi “Xivalik baxshining o‘zi dutor chalib, kitobiy dostonni ijro etayotganida ikki sozanda bulamon chalishib, unga jo‘r bo‘lib turishadi”. Demak, A.N. Samoylovich bu masalaga H.Vamberiga o‘xshab yuzaki munosabatda bo‘lmagan. Sharqshunos olimning po‘rsilik Suyav baxshidan olgan ma‘lumotlariga qaraganda Po‘rsi dostonchilik maktabiga o‘sha paytda Suyav baxshi boshchilik qilib, atrofiga ko‘plab o‘zbek, turkman va qoraqalpoq baxshilarini jamlagan va turkman o‘zbek hamda qoraqalpoq tillarida doston kuylagan. Suyav baxshi o‘z ustoz o‘zbek baxshisi G‘aribniyoz va undan oldin o‘tgan o‘zbek baxshilari Eshvoy, Otash, Nurjon, Niyozmat baxshilar haqida ma‘lumot beradi. Suyavning o‘zi 1850-yilda Po‘rsining Seitnazar go‘mmachi ovulida tug‘ilgan. Yuqorida nomi keltirilgan baxshilar XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilishgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Abdurahim, Muso, Otaniyoz, Otajon, Rizo baxshilar Suyav bilan bir davrda faoliyat ko‘rsatishgan. Taniqli folklorshunos Qalli Ayimbetovning yozishicha Qo‘ng‘irot, Po‘rsi, Xo‘jayli atroflarida bu baxshilardan keyin Odilboy, O‘rinboy, Ollayor, Qutim baxshilarning doston kuylaganliklari haqida ma‘lumotlar bor. Asrimizning boshlarida Xo‘jyoz (qipchoq), Ahmad, Qo‘chqor (Mang‘it), Xo‘jyoz garmonchi (Shabboz), Qo‘shako‘r (To‘rtko‘l), Eshniyoz (Qo‘ng‘irot), Jumanazar (Yangiariq), Xo‘jik baxshilar mashhur bo‘lganlar. Afsuski, ushbu baxshilarning hayotiga oid batafsil ma‘lumotlar saqlanib qolmagan. Ayrim baxshilar hayoti haqidagi ma‘lumotlar esa ularning zamondoshlari esdaliklari orqali yetib kelgan. Masalan, Madrahim Yoqubov Sheroziy XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashagan quyidagi baxshilarning ayanchli taqdiri to‘g‘risida xotiralar qoldirgan:

Erniyoz baxshi. Qo'shko'pirning O'zbekiyop qishlog'ida yashagan. Xonning qarindoshi Saidabdullaning to'yiga bormagani uchun burnidan ip o'tkazilib qo'shiq aytirilgan. Jumyoz baxshi. Hazoraspda yashagan. Ziyofatga kechikib kelgani uchun Saidmurod bojimonning o'g'li hovuzga itarib yuborgan. O'pkasi shamollab o'lgan. Biz quyida hayotiy faoliyati haqida ayrim hujjatlar saqlanib qolgan baxshilar haqida qisqacha ma'lumot beramiz. G'aribniyoz. Tarix sahifalariga nazar tashlasak, Xorazm vohasida yashab kelgan turli millatlar do'stligiga oid ko'pgina faktlarga duch kelish mumkin. Bu narsa xalq epik ijodiyotining vakillari bo'lgan baxshilarning ustozlik-shogirdlik an'analarida ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi. XVIII – XIX asrlar turkiy xalqlar dostonchiligining eng gullagan davri bo'lib, o'sha davrlarda Xorazm vohasida juda ko'p talantli baxshilar yashab ijod qilgan. Ulardan qirqdan ko'prog'ining nomi ma'lum bo'lsa-da, faoliyati haqida juda kam ma'lumotlar saqlanib qolgan. XIX asr o'rtalarida yashagan shoir-baxshi G'aribniyoz haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Shoir taqdiri haqida so'zlashdan oldin uning shogirdi-turkman baxshisi Suyav (suyanch, tayanch, yelkadosh) haqida oz bo'lsa-da, to'xtalishga to'g'ri keladi. Akademik A.N.Samoylovich o'z asarlarida Po'rsida Toshhovuz viloyatining hozirgi Bo'ldimsoz tumanida yashagan Suyav baxshi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Uning turkman, o'zbek, qoraqalpoq tillarida doston kuylaganini ta'kidlab, baxshining 58 yoshda ekanligini aytib o'tadi. Olimning Xorazm vohasiga 1908-yilda kelganligini hisobga olsak, baxshining tavalludi 1850-yil bo'lib chiqadi. Suyav baxshining repertuaridagi ko'plab doston va termalar turkman, o'zbek, qoraqalpoq baxshilari ijodida hozirgacha yashab kelmoqda. 1985 yilda vafot etgan gurlanlik Sakrak baxshi (Jumaboy Xudayberganov), mang'itlik Tursun baxshi Po'rsi dostonchilik maktabining so'nggi vakillari bo'lishgan. Suyav baxshi repertuarida "Eshvoy" qo'shig'i alohida o'rin tutgan. Mazkur qo'shiq XVIII asrda Po'rsi atroflarida yashagan o'zbek baxshisi Eshvoyga bag'ishlangan bo'lib, unda baxshining oliyjanob xislatlari ta'rif etiladi.

Eshvoy bormay hech kim to'yin ko'rmadi,

Yuzin ko'rmay qizlar vakil bermadi.

Fisqu fujur, harom ishga yurmadi,

Shu qilig'in ellar suydi Eshvoyning.

Shu paytgacha bu qo'shiq Suyav baxshi ijodiga nisbatan berilar edi. Biroq xalq oasida yurgan bu qo'shiqning turli variantlarini qiyoslasak, masalaning boshqa bir muhim tomoni ham oydinlashgandek bo'ladi:

Eshvoy Otash, Nurjon bilan soz etdi,

Besh kunlik umrini sarafroz etdi.

O'lgandan so'ng vasfin G'aribniyoz aytdi,

Soz-so'z bilan umri o'tdi Eshvoyning.

She'rning mazkur bandi uning G'aribniyozga tegishli ekanligini to'la tasdiqlaydi. Demak, "Eshvoy" qo'shig'ini ijod qilgan va unga kuy bastalagan kishi Suyavning ustozlari G'aribniyoz bo'lib chiqadi. Qoraqalpoq fol'klorshunosi professor Q.Ayimbetov 1968-yilda Nukusda bosilgan "Xalq donoligi" kitobida Suyav baxshidan burun va u bilan bir davrda Eshvoy, Otash, G'aribniyoz kabi taniqli baxshilar yashab, ijod qilganliklarini ko'rsatib o'tadi. XVIII asrda yashagan Eshvoy baxshi va uning shogirdi G'aribniyoz to'g'risida ko'pgina ma'lumotlar mavjud. Shoirning "Eshvoy", "Ko'zlarim" degan qo'shiqlari 1963-yilda Ashxobodda nashr etilgan "Marjon donalar", 1965-yilda Nukusda bosilgan "Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari" kitoblariga kiritilgan. Kuzatishlarga qaraganda iste'dodli baxshi G'aribniyoz o'z ustoziga bag'ishlab "Eshvoy" she'rini yaratgan va unga maxsus kuy bastalagan. Bu kuy ba'zan doston qo'shiqlari bilan aytilib hozirgacha yashab kelmoqda.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Nazira Yusupova repertuaridagi "Eshvoy" qo'shig'i buning yorqin misolidir. O'z navbatida bu kuy turkman va qoraqalpoq baxshilari va xonandalari repertuarida ham mavjud. Suyav baxshi bu qo'shiqni ustozining merosi sifatida mahorat bilan kuylab, bizgacha yashab kelishida ko'pri bo'lib xizmat etgan. "Ko'zlarim" she'ri mazmuniga qaraganda shoir umrining oxirida ko'r bo'lib qolgan. Buni o'z she'rida iztirob bilan bayon qiladi:

*Ikki kam ellikka borganda aziz yoshim mening,
Buncha dardga duch kelibdur bu g'arib boshim mening.
Sarmalab-izlab topib, og'u bo'lar oshim mening,
Yetti jahonni ko'rgali yo'q erur yo'ldoshim mening,
Qayg'u g'am-g'ussa bilan yo'ygan nahorim ko'zlarim.*

Ko'zi ojizligi sababli shoir xalq orasida ba'zan Matniyoz Qori nomi bilan ham tilga olinadi. Mang'itlik Xudargan baxshi, to'rtko'llik Abdulla baxshilar bilan bo'lgan suhbatda G'aribniyozning "O'tgandir" nomli she'ri borligi ham ma'lum bo'ldi. Bu she'r xivalik Shukur Qori repertuarida ayrim o'zgarishlar bilan saqlanib qolgan. Shoirning yuqorida tilga olingan "Eshvoy", "Ko'zlarim" kabi she'rlarining o'zbekcha variantlari turkman va qoraqalpoqcha matnlardan hajman ko'pligi, ayniqsa, "Ko'zlarim" she'ri aruzga ko'proq mos kelishi va boshqa ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi. Albatta, xalq orasida uning boshqa she'rlari ham saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Buni kelajakdagi izlanishlar tasdiqlasa ajab emas. Biroq hozircha qo'limizda bo'lgan ikki-uch she'r ham G'aribniyozning iste'dodli shoir, baxshi bo'lganligidan darak beradi. Shoirning qaysi millatga mansub ekanligini aniqlash uchun urinib o'tirishning hojati bo'lmasa kerak. Negaki, u o'zbek baxshisiga shogird, turkman baxshisiga ustoz bo'lgan. Vohadagi barcha xalqlarga uch tilda doston kuylab, bab-baravar xizmat qilgan. Bu esa qadimiy do'stligimizning yana bir qudratli timsolidir. Shoirning o'zbek tilidagi adabiy merosini izlash, to'plash va tadqiq qilish foydadan xoli emas.

Eshvoy baxshi. XIX asrning iste'dodli dostonchisi Eshvoy baxshi 1839-yili Xorazm viloyati Shovot tumanidagi Dorichi qishlog'ida tug'ilgan. 15-16 yoshlarida doston yo'llari bo'yicha kuylarni o'rganib, qo'shiq ayta boshlagan. Ilgari yashab o'tgan baxshilarning aytishicha u shoir, bastakor, xonanda bo'lgan. Eshvoy baxshi mashhur sozanda bo'lganki, xalq uning faoliyati haqida ko'plab qo'shiqlar to'qigan:

Eshvoy baxshi ovoza,
Qibla yonda darboza,
Palovlari ko'p mazali
Kuyla Eshvoy, tillaringdan.

Qariyalarning eslashiga qaraganda, Xiva xoni Muhammad Rahimxon (Feruz) Eshvoy baxshini to'yga taklif qilgan. Baxshi o'tlanib, qo'lda dutori bilan yo'lda borayotganida, Qo'shko'pirning Taqir qishlog'iga yetganida, bir kambag'alning to'yi ustidan chiqib, o'sha yerda tutilib qoladi. Natijada Eshvoy baxshi xon g'azabiga uchraydi. G'azablangan xon baxshini Kalta minoradan tashlab o'ldirishga hukm qiladi. Buni eshitgan Xiva xalqi baxshining hayotini saqlab qolish uchun minora tagiga to'shak somon, g'oli-paloslarni to'shaydilar. U g'oli-palos ustiga yiqilib, omon qoladi. Bu voqeani eshitgan xon Eshvoy baxshini huzuriga chaqirtirib, "Mening o'zim ham sening o'limingni istamagan edim", - deb uni qo'yib yuboradi. Bu haqda bizga yetib kelgan to'rtliklardan biri:

Eshvoy degan dorichining bolasi,
Baxshidan aylansin Xiva qal'asi
Tagiga to'shaldi g'oli-palosi,
Tingla, Eshvoy jonlaringa bandiman.

Baxshining qabri Ko'hna Urganchda joylashgan. Uning o'g'li O'rinboy baxshi sifatida tanilib, ko'pgina dostonlarni kuylab kelgan.

Ma'lumki, Xorazm dostonlarining musiqa qismi alohida-alohida mustaqil kuylardan iborat. Bola baxshining ma'lumot berishicha ular 72 kuyni tashkil etgan. Shulardan bir qismini Eshvoy baxshi yaratgan: Eshvoy I, Eshvoy II, Turkman Eshvoyi, Urganjiy, Qurd Eshvoyi, Farg'ona Eshvoyi va boshqalar. Shovot tumanida "Eshvoy cho'li" degan yalanglik bor. Aytishlaricha, baxshi o'sha cho'lni kesib o'tishda qo'shiq kuylar ekan. Yosh baxshilar o'sha cho'lda tunab qolishsa, tushida ustoz baxshining ovozi eshitilarmish. Bu hodisa ularga Eshvoy baxshining fotiha berishi deb hisoblanar ekan. Eshvoy baxshining "Go'ro'g'li" turkumidagi 16 dostonni yoddan bilganligi haqida ma'lumotlar bor. Shuningdek u "Oshiq" turkumi dostonlaridan ham ko'pchiligini bilgan. Eshvoy baxshi ijodi va hayotini o'rganish, uni xalqimizga yetkazish folklorshunosligimiz oldida turgan ham muhim vazifalardan biridir.

Umuman, xulosa qilib aytganda, Xorazmda dastlabki baxshi va baxshilar piri hisoblangan tarixiy shaxs (1115-1191) Oshiq Oydin (Oshug'iddin Umar Suxravardiy) bo'lib, u hozirda ham baxshilarning homiysi hisoblanadi. Uning shaxsi ham ilohiylashtirilgan. Tarixiy manbalarga ko'ra Oshiq Oydin soz va so'z ustasi va ayni paytda davlat arbobi bo'lgan. Musiqa to'g'risida risola ham bitgan. Uning xorazmshohlar hukmronligi davrida yashaganini hisobga olsak, o'sha davrlarda baxshichilik san'atining rivojlangan davri bo'lganligini anglab olish mumkin bo'ladi. Oshiq Oydin pirdan keyin turkiy olamda dong taratgan o'zon, shomon, baxshi Qo'rqut otadir. O'rta Osiyoda bitilgan "Do'st Sulton tarixi"da Qo'rqut ota baxshilar piri sifatida tilga olinadi. Abulg'oziy Bahodirxon uni donishmand vazir deb bersa, Rashididdin asarlarida baxshi, o'zon sifatida tasvirlanadi. "Kitobi dadam Qo'rqut"da u donishmand oqsoqol tarzida namoyon bo'ladi. Bu shaxs haqida turli afsona va rivoyatlar tarqalgan. Ularda Qo'rqut ota shomon, o'zon, davlat arbobi, vazir, donishmand sifatida ko'zga tashlanadi. Uning baxshi qiyofasidagi obrazi hamisha yorqin ko'rinadi. Ammo uning tarixiy prototipini izlashga asos topilmagan. "Qo'rqut ota kitobi" yaratilgan davrda Chingiz bosqini oqibatida Xorazmda baxshichilik san'ati tanazzul bosqichini boshdan kechirayotgan edi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda mazkur kitob ham O'rta Osiyoda yaratilib keyin Kavkazga ko'chgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avaz S. Madrahimov O. Madrahim Sheroziy. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa birlashmasi, 1991. – B.31. (182)
2. Ergashevna, S. N. (2021, November). *TRADITIONS OF KHOREZM CALIPHATE AND THEIR PECULIARITIES. In Archive of Conferences* (pp. 120-123).
3. Самойлович А.Н. Краткий отчёт о поездке в Ташкент и Бухару и в Хивинское ханства в 1908 году. //Известие русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, лингвистическом и этнографическом отношениях. СПб., 1909, №9, – С. 21-22
4. Sabirova, N. E. (2022). *Xorazm vohasida baxshi ijrochiligi genezisi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 656-663.
5. Qo'shmoqov M. Chechaklikda so'zga suvdayin oqib. – T.: "Adabiyot va san'at", 1978. – B.93-94. (168)

УРЗАДА МУСАБЕКОВА,
Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры тюркологии
(Qozog'iston)

ОБРАЗЫ ДЕВ – ВОИТЕЛЬНИЦ В ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

ANNOTATSIYA

Maqolada folklorda uchraydigan turkiy ayol jangchilar obrazining xususiyatlari o'rganilgan va tarixiy yo'ldan borilib, jangchi ayolning o'ziga xos xususiyati haqida farazlar ilgari surilagan.

Kalit so'zlar: talqin, tafakkur, mifologik obraz, etnos, dev jangchilar.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности образы тюркских женщин-воин в фольклоре, следуя историческим путём и выдвигая гипотезу о неповторимом феномене женщин-воительниц. Положение представительниц слабого пола в социуме кочевников Центральной Азии, который нашел отражение во всех пластах культуры тюркского народа.

Ключевые слова: интерпретация, мышления, мифологический образ, этнос, девы – воительницы,

ANNOTATION

The article examines all the features of the Turkic warrior women in folklore, following the historical path and hypothesizing about the unique phenomenon of female warriors. The position of the fairer sex in the society of the nomads of Central Asia, which is reflected in all layers of the culture of the Turkic people.

Keywords: interpretation, thinking, mythological image, ethnos, warrior maidens.

Тюркская мифология зародилась в условиях первобытного общества и получила свое развитие и интерпретацию в последующих общественных формациях. Рассматривая мифологические образы турецкого фольклора, при помощи мировоззренческого аспекта народного мышления, раскрываем их время существования, когда жили и творили их создатели.

Мифы, легенды, предания тюркских народов отличаются национальной спецификой, особенностями мышления. Они в красочной поэтической форме рассказывают о древнейших мифологических представлениях наших предков и дают возможность ощутить всю прелесть художественного творчества народа. Создавая мифологические образы, народ на-

делял их чертами, характерными для народного творчества древности. Женский образ нашел отражение во всех жанрах устного народного творчества, художественной литературе. Он пронизывает все пласты культуры, отображая становление женщины как равноправного члена общества. Многоплановые образы женщин, удерживавшиеся в памяти народа с глубины веков, способствуют постижению национальных особенностей тюркского этноса. Изображение женщины в веках имело разный характер - от магического и ритуального, мифологического до реалистического. С образом женщины связан колоссальный, едва охватимый мир многообразных представлений в мифологии, религии и эпосе, в этике и эстетике каждого народа. В ее образе отразился многовековой опыт жизни людей. Прекрасные девы-воины атлетического сложения, мастерски владеющие мечом и копьем и великолепно скачущие верхом - такими наше воображение рисует нам этих гордых представительниц слабого пола, хотя назвать их слабыми явно сложно. Девушки и женщины ездят верхом и ловко скачут на конях, как мужчины, они носили колчаны и луки. И как мужчины, так и женщины могут ездить верхом долго и упорно. Положение представительниц слабого пола в социуме кочевников Центральной Азии изучается по двум основным группам источников - письменным и археологическим, данные которых четко коррелируют с этнографическими сведениями. Исторические и фольклорные данные свидетельствуют об участии женщин древних и средневековых народов в военных действиях. О женщинах в тюркском каганате, как отметил турецкий исследователь Зия Гёкальп [1,63], все тюркские женщины были обучены военному делу и умели держаться в седле. В этом они мало уступали тюркским мужчинам. Иногда женщины становились правительницами, военачальниками, наместницами и послами. Жены обладали правом голоса при решении семейных проблем, участвовали в общественной жизни племени, но при этом считались честными и верными женами. Тюркская женщина на всех этапах исторического развития занимала особое место. В тюркском фольклоре в образе женщины можно выделить два основных сюжетных мотива, имеющих архетипическую основу.

Во-первых, это мотив девы - воительницы - верной соратницы. В трудный момент боевая подруга приходит супругу на помощь, проявляя не только мужество, но и проницательность, женскую хитрость.

Второй мотив, различным образом разрабатываемый у тюрков мотив поединка богатырши с ее избранником. Закономерным является, что у скотоводов - кочевников женщины с детства владели искусством верховой езды и, зачастую, умели обращаться с оружием.

В произведениях раннего тюркского эпоса образы дев - воительниц обладают определенной реалистичностью. Именно поэтому образ женщины нашел отражение во всех пластах культуры тюркского народа. Постоянный интерес к образу тюркской женщины доказывает ее непреходящее значение в культуре народа. Женщина в семье, женщина как "инструмент" дипломатии; женщина - хранительница ритуалов, нравственные качества женщины. В древних легендах встречается мотив сватовства героя к подобной девице, которая соглашается на брак только под условием, что он превзойдет её в типично мужских боевых искусствах - причем она оказывается настолько сильной, что жених может победить её только хитростью. Модель такого общества можно увидеть в отражении мифологических образах дев-воительниц. Однако, посмотрев на древние легенды, почитав сказки и былины, рисуется совсем другая картина - женщины не только не уступают мужчинам, но порой и превосходят их в военном деле. По историческим сведениям хазарские и кыргызские де-

вушки имели при себе клинковое оружие для защиты своей невинности. Деятельность некоторых женщин-воинов задокументирована письменными источниками и поэтому является частью истории.

Имеются сведения об участии в военных действиях молодых незамужних женщин из сарматских племен. Сведения о которых сохранились в античных мифах, свидетельствах ряда античных и более поздних авторов, в фольклорных и изобразительных источниках. Считается, что в основу античных преданий легли сведения об участии в военных действиях молодых незамужних женщин из сарматских племен, населявших северо-восточные окраины античного мира - степи Восточной Европы и Казахстана. Так, в середине I тысячелетия до н.э., в период образования Персидской державы, племена саков и массагетов в Средней Азии возглавляли правительницы – *Зарина* и *Томирис*. Они одержали уверенные победы над персами, которые пытались подчинить их племена. В ходе сражения с массагетами был убит основатель Персидской державы царь Кир из династии Ахеменидов. В исторической памяти тюркских народов запечатлены образы героических женщин, восходящих к сакской эпохе. Это и царица массагетов *Томирис*, возглавившая войско со своими прекрасными амазонками. Известное противостояние с персами закончилось победой *Томирис*, которая спасла свой народ от завоевателей. О женщинах-воительницах у сарматов сообщал Геродот, называя их *эорпатами*. Это первый образ “героической девы”, позднее получивший развитие в литературных памятниках тюркских народов, таких как “Китаби деде Коркут”, “Кобланды батыр”, “Алпамыс батыр” и др. В средневековой истории Центральной Азии также известны отдельные примеры, когда знатные воинственные женщины управляли своими соплеменниками. Женщины-“тюрчанки”, как правило, вовсе не находились в однозначно подчиненном, “забитом” положении и даже нередко воевали рядом с мужчинами. А у некоторых народов был такой обычай: чтобы жениться на девушке, джигит должен был одолеть ее в борьбе.

Алтынчеч, *Каракюз*, *Гайшабике* – женщины исторических легенд татар. *Алтынчеч* – дочь болгарского хана, которая, как и *Гайшабике*, встала в боевой строй рядом с мужчинами для отражения вражеской агрессии. Женщин – воительниц, неустрашимо сражавшихся на быстроногих конях и тоже отличавшихся искусным метанием стрел. Часто в этих преданиях в качестве нехорошего завоевателя фигурирует Тамерлан, но это, скорее всего, результат более позднего наслоения – на самом деле легенды инспирированы нашествием монголов в XIII веке. По одной из легенд, *Алтынчеч* преследуют враги, и, чтобы спасти жизнь и сокровища ханской казны, она замуровывает себя в пещере где-то в Уральских горах и охраняет вход в нее до сих пор. По другой легенде, после разгрома Тамерланом Булгара сорок девушек во главе с *Алтынчеч* берут под защиту Биляр, где героически погибают. В ярких и сочных образах выражены вековые мечты народа о независимости, показана гордая, свободолюбивая душа. Многоплановые панорамы народной жизни, красочный язык, глубинная мудрость – вот что заставляет говорить о поэме как о непреходящей ценности духовной жизни каракалпакского народа. Отрывки из каракалпакского поэтического сказания “Сорок девушек” (“Кырк Кыз”) Поэма рассказывает о борьбе богатырши Гулаим и ее женской дружины с джунгарами и персидским Надир-шахом в 18 веке. Само представление о женщинах-воинах несомненно более древнее и восходит к 9-10 вв. - времени сложения тюркских этносов в Средней Азии. Место их захоронения называется “Кызлар зираты” (“Девичье кладбище”).

Сакские женщины, когда обращались притворно в бегство, стреляли с коней, оборачиваясь назад, как делают это мужчины. В 1866 году в низовьях р. Оки был найден серебряный ковш VII-IX вв., изготовленный хазарскими мастерами. На ручке ковша была представлена сцена борьбы двух спешившихся всадников в костюмах для верховой езды. Один из них – усатый мужчина с длинными волосами, подвязанными на скифский и древнетюркский манер лентой. Ему противостоит в борьбе женщина с длинными косами. Это явно сюжет из древнейшего эпоса тюрков - сюжет так называемого “героического сватовства”.

По китайскими источниками, у правнука Чингисхана Кайду была дочь богатырского телосложения по имени *Айгерим*. Она состязалась с собственными женихами в национальной борьбе “курес”. В случае своего проигрыша каждый жених-претендент был обязан отдать Айгерим ровно 100 коней. Таким образом, она выиграла более 10 тысяч лошадей. Одной из известных в казахской истории “богатырских дев” была красавица *Гаухар*. Являясь дочерью знаменитого батыра Кабанбая и постоянно находясь рядом с отцом, она успешно сражалась против завоевателей-джунгар. Традиционное степное общество казахов продолжало порождать “богатырских дев” в течение всей своей кочевой истории. В монгольских эпических сказаниях “*Аламжи-мэргэн*” и “*Айдурай-мэргэн*” присутствует “девушка-амазонка” в мужском одеянии, которая заменяет своего убитого брата. Некоторые из них возглавляли военные походы и одерживали победы над противниками. В эпическом сказании “*Жаныл Мырза*” кыргызского племени нойгутов, в прошлом проживавших в округе Ак-Суу в Синьцзяне, повествуется о предводительнице этого племени по имени *Жаныл Мырза*, которая, вероятно, жила во второй половине XVII века. Она не только охотилась, но и сражалась с джунгарами. Нойгутская героиня метко стреляла из лука и смогла поразить стрелами обидчиков своего племени, которые ограбили представителей другого кыргызского племени – карыбагышей, приехавших к нойгутам в качестве сватов. Как считают этнографы, это сказание повествует о реальных исторических событиях второй половины XVII века. В каракалпакском эпосе героиня *Алтыной* также возглавляла настоящее войско. Женские дружины фигурируют и в эпических сказаниях туркмен, турок, азербайджанцев, башкир, казахов, каракалпачков и узбеков, в то время как у других тюркских народов только женщины-воительницы. В алтайском героическом эпосе в сказании “*Алтын-Тууди*” главным героем выступает женщина-воин. Хивинский историк 17 века Абу-ль-Гази [2] отмечает, что жена Казан-бека из племени салор (Салор-Казан-алп) имела высокий рост и была одной из семерых женщин захвативших власть в тюркском государстве (иль), видимо речь опять идет о *Бурла-хатун*. Множество воинствующих женских персонажей присутствуют в главном огузском эпосе “Книга моего деда Коркута”, это жены, матери, невесты ханов и богатырей. Этот эпос восходит к XI веку - времени завоевания тюрками всей Передней Азии. “Книга моего деда Коркута” (Китаб-и деде Коркуд). Рассказы о Бурла-хатун жене Казан-Бека: “Сорок стройных дев на коней посадила, вороного жеребца привести велела, сама верхом села, мечом опоясалась и [на поиски сына] отправилась... “Высокорослая Бурла-хатун разрубила мечом черное знамя гяуров, сбросила (его) на землю”. Стереотип идеальной жены для кочевника отражен и в огузском эпическом сборнике “Китаб-и Дэдэм Коркут” в образе заботливой домохозяйки: “Опора своего дома, это та, которая, когда из степи в дом приходит гость, когда муж ее на охоте, она того гостя накормит, напоит, уважит и отпустит” [3,13].

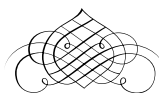
Однако теперь установлено, что среди Скифских и Сарматских племен Малой Азии и Восточной Европы, женщины часто занимали очень крепкие позиции и как воины и как представители духовенства.

Таким образом, роль женщины-воина в социальном статусе велик. Вместе с тем имеющиеся материалы отражают общий достаточно высокий статус некоторых женщин в древнетюркском обществе. В частности, результаты раскопок погребальных памятников демонстрируют группу представительниц слабого пола, с высокой степенью вероятности принадлежавших при жизни к элите социума. Достаточно трудно выделить самых великих. Любая женщина, оказавшая в боевых условиях и при этом четко выполняющая свои обязанности, достойна быть названа великой. Женская природа, по сути своей, войне противопоставлена, женщина создана для того, чтобы дарить жизнь, а не забирать её.

Действительно, нужны особые, очень серьезные обстоятельства, чтобы женщина оказалась на войне. Сегодня тюркские женщины активно занимаются социально-общественной деятельностью, являются одной из самых главных движущих сил своей страны, внося огромный вклад в ее развитие.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Зия Гёкальп *Литература и фольклор: Краткая литературная энциклопедия: В 9 т.* – 1962–1978.
- 2.Абу-ль-Гази (1603–1664) *“Родословная туркмен”*
- 3.Бартольд В. В. *Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос.* М.; Л.: Наука. 1962, 321с.
- 4.Тахмасиб М.Г. *Азербайджанские народные дастаны (сред.века).* – Баку, 1972.
- 5.*Вопросы фольклористики (научный–теоретический и литературно-художественный журнал).* – Т.9. – №1. – Баку, 2011.
- 6.Зарифов Х. *Узбекские народные сказители.* – Ташкент: Рулкан шаир, 1997.

SALIMA JUMAYEVA,

filologiya fanlari nomzodi,

Qarshi Davlat universiteti Adabiyotshunoslik kafedrası dotsenti

“YARADOR UMID OTLARI” DOSTONINING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA

Har qanday inson ma’naviyatini shakllantirishda badiiy adabiyot keng imkoniyatga ega. Shu ma’noda, shoir Ikrom Otamurod ijodini tizimli ravishda o‘rganish zarurati mavjud. Maqolada shoir Ikrom Otamurodning “Yarador umid otlari” dostonining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: she’riyat, shoir, lirika, Sharq falsafasi, davr nafasi, ijod, ruhiyat, janr, doston.

АННОТАЦИЯ

Художественная литература обладает широким спектром возможностей в формировании духовности человека. В этом смысле возникает необходимость системного изучения творчества поэта Икрама Атамуро́да. В статье говорится о роли и месте поэмы Икрама Атамуро́да “Раненные кони надежды” в узбекской литературе.

Ключевые слова: поэзия, поэт, лирика, Восточная философия, дух времени, творчество, духовность, дух, жанр, поэма.

ANNOTATION

The success of reforms in society largely depends on the spiritual and social level of members of the society. In the formation of any human spirituality, fiction has a wide range of possibilities. In this sense, there is a need for systematic study of Ikram Atamurod work in poeme. The article discusses the role of the poet Ikrom Otamurod’s epic “Wounded Horses of Hope” in Uzbek literature.

Key words: poetry, poet, lyric, Eastern philosophy, spirit of the time, creativity, psychology, genre, poem.

Taniqli shoir Ikrom Otamurodning chet el xalqlari hayoti, ularning tinchlik va ozodlik uchun olib borgan kurashini aks ettiruvchi “Yarador umid otlari” asari (1986) 80-yillar o‘zbek dostonchiligida muhim voqea bo‘ldi. Yuksak vatanparvarlik tuyg‘usi bilan sug‘orilgan ushbu dostonda shoir iste’dodining yangi qirralari, o‘zbek she’riyatining keng imkoniyatlari yaqqol namoyon bo‘lgan. Doston falastin xalqining otashqalb shoiri Muin Bsisuga bag‘ishlangan.

Ta’kidlash joizki, dostondagi voqealar mukammal kompozitsiya doirasida tasvirlangan. Asarda muayyan lavhalar tasviriga singdirilgan yaxlit fikr, g‘oya, yagona uslub – ichki mantiqiy bog‘la-

nish mavjud. Bu bog‘lanish dostonni o‘ziga xos mukammal asar holiga keltirgan. Shuningdek, dostonda aks etgan turli voqea va lavhalarni lirik qahramon – shoir Muin Bsisu obrazi birlashtiradi va asarga bir butunlik baxsh etadi. Doston xalq kuchiga va adolat tantanasiga komil ishonch ruhi bilan sug‘orilgan. Bundan tashqari, asar g‘oyasi chuqur mantiq asosida yuzaga keltirilgan. Unda nazm va nasr uyg‘unligi, ta’sirli misralar, asar g‘oyasini obrazli tarzda ochishga bevosita xizmat qiluvchi timsollar mavjud. Voqelik Tarjimai hol, Fakt, Iztirob, Muin nidosi va Tush deb nomlangan qismlar orqali ifoda etiladi.

Ma’lumki, har bir davr o‘z muammolari va o‘z qahramonlarini yuzaga chiqaradi. Zero, badiiy adabiyotning maqsad va vazifasi ham ana shu davr mahsuli bo‘lgan inson va uning o‘ziga xosligini ko‘rsatishdan iborat. Dostonda falastin xalqi ijtimoiy hayotida tarixiy voqelik bo‘lib kirgan tipik va real hodisalarning badiiy talqini asar qahramoni – shoir Muin Bsisuning ijtimoiy-siyosiy qarashlari fonida yuksak pafos tasvirida ochib beriladi.

Dostonning kirish qismida Muin Bsisu tarjimai holiga oid ma’lumotlar davrning ijtimoiy-siyosiy hodisalari bilan uzviy bog‘liqlikda bayon qilinadi. Doston shunday satrlar bilan boshlanadi:

Tarjimai holi

Tug‘ilgan yeri: G‘azo –

Falastinning qadimiy shahri.

Uzoq-uzoqlardan kelgan

O‘rta yer dengizining

quchib-quchib

bosh qo‘ygan sohil...

Millati: Arab...

Kasbi: Vatanni sevish –
shoirlik...

Yurgan yo‘li: Kurash...

Ko‘rgan kuni: Quvg‘inlik...

Yashagan joyi: Umid...

Niyati: Erk...

Ozodlik...

Inqilob...

So‘nggi manzili: Osmon –

yulduzlar diyori. (1,102-103)

Doston syujetining ekspozitsiya qismi ham xarakterli, unda keltirilgan lavha asarning g‘oyaviy mazmuni, o‘ziga xos yo‘nalishini oydinlashtiradi.

Ikrom Otamurod Muin Bsisu obrazi orqali Falastin taraqqiyparvar ziyolilari- ning istiqbol yo‘lidagi kurashini umumlashtirib ko‘rsatadi. Aytish lozimki, Muin Bsisuning ijodi, siyosiy qarashlari va ijtimoiy faoliyati sionizm mutasaddilarining g‘oyalari hukmronlik qilgan davrdagi buyuk jasorat namunasi edi. U, avvalo Isroil bosqinchilari zulmiga qarshi chiqdi, badiiy asarlarida mamlakat mustaqilligi, tinchligi va inson omilini birinchi o‘ringa qo‘ydi, xalqni erk va ozodlik kurashiga chorladi. Publitsistik maqolalarida esa Falastin davlatining halokati zamirida sionizm g‘oyalari yotishini ochiq bayon etdi. Shu boisdan ham u bosqinchilar siyosatining keskin tanqidi va adolatsiz tazyiqiga uchradi. Oxir-oqibat o‘z yurtidan quvg‘inda yashashga majbur... Do‘stlik daraxti ostiga vatanidan bir siqim tufroq keltirib to‘kish unga armon... “*Qora dengiz bo‘yidagi*

xiyobon... Do'stlik daraxti... Dunyo shoirlari uning ostiga o'z yurtlaridan bir siqim tufroq keltirib to'kishadi... Muin ham keldi bu yerga, daraxtga tikildi mahzun... U, bir siqim tufroqni qayerdan olib kelsin, yurti boshqalar – bosqinchilar qo'lida bo'lgach?.. Daraxt oldida dovdirab, esankirab, o'yga botib qoldi Muin...". (1,103)

Garchi tarix haqida ko'p narsa ma'lum, biroq boshidan kechirgan odam tortgan har bir chiziq umumiy manzarani yanada to'ldiradi. Ustiga-ustak bu chiziqni iste'dodli shoir qalami ila tortsa! Zeroki, she'r shoir ruhiy-psixologik holati sintezi sanalar ekan, ijodkor idrokida vujudga kelgan tuyg'ular to'liqini lirik qahramon kechinmalarida maromiga yetkaziladi. Turli xil harakat va holatlar, so'z – obraz – ruhiyat jipslashib, muallifning borliqqa ijodiy munosabatini ifodalaydi. Ayni paytda, shoir tafakkurida sayqal topgan va rivojlantirilgan shaxsiy kechinma mohiyatan umumiylikka intilgan holda sinxronik ko'lamga ega bo'la boradi. E'tiborlisi, "Yarador umid otlari" dostonida kuzatiluvchi bu kabi qator jihatlar aniq bir g'oyaviy-badiiy maqsadga bo'ysundirilgan. Bunda shoir Ikrom Otamurod o'ziga xos obrazli vositalardan, ixcham o'xshatish va ramzlardan, belgilar va timsollardan unumli foydalanadi. Jumladan, doston yangi fikr va favqulodda umumlashmalarga serob. Shoir nuqta (*tugagan umr*), tire (*qoq yarmidan xanjar tushgan yo'l*), undov (*jarohatdan tomgan lahta qon*) va so'roq (*boshi soliq quvg'in*) belgilaridan ijtimoiy mazmun topa olgan va uni o'quvchilar qalbiga obrazli usul bilan yetkaza bilgan:

*Misralar – shoirning jarohatlari,
Belgilar – holatdir, omon – beomon:
nuqta ham,
undov ham,
so'roq ham,
shoir yuragidan sirqigan armon.*

*Shundan, nuqta ko'p Muin she'larida,
Undov esa, undan ham ko'proq.
Manziliga yetmagan tirelarda:
ming bitta faryodu
ming bitta firoq. (1,103)*

*Nuqta: hayhot tugagan umr.
Undov: jarohatdan tomgan lahta qon.
So'roq: boshi soliq quvg'indir –
bemakon,
bemakon,
bemakon...
Tire: qoq yarmidan hanjar tushgan yo'l. (1,104)*

Ayonki, adolatsizlik va erksizlik tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni keltirib chiqaradi. "Fakt" qismi bayonida o'sha mudhish davr ruhi, tahlikali zamon nafasi bo'y ko'rsatib turadi: "... *Qo'rqqoq, ojiz odamlar hamisha qurolga suyanadi. Qurolning esa turlari ko'p. Bosqinchilikning ma'nosi ana shu... Goho tuyg'ular har qancha aziz bo'lsa-da, maqsadlarga yon beradi. Bosqinchilarga qul bo'lmaslik maqsadi falastinliklarga qochoq degan tamg'ani bosdi va ularni yo'lga boshladi. Lekin... Falastin tufrog'idan uzoqlashgan sayin qadamlar og'irlashardi. Oyoqlar orqaga tortardi... Ne iloj?! Oyoqlar orqaga tortardi... Ne iloj?!". (1,104).*

Adabiyotshunoslikda talqin atamasi “*badiiy talqin*” ma’nosida ham, “*adabiy asar talqini*” ma’nosida ham birdek qo’llanadi. Holbuki, bu ikki tushuncha bir-biridan farqlanadi: ularning birinchisi ijod jarayoni bilan, ikkinchisi adabiy asarni o’qish (uqish) jarayoni bilan bog’liq. (2,12-13) Biroq ... “*talqin subyektiv xarakterga ega ekanligini inobatga oladigan bo’lsak, adabiyotshunos ham talqinni o’quvchi sifatida boshlaydi, ya’ni u ham talqinni talqin qiladi – yozuvchi badiiy obrazlar vositasida aks ettirgan voqelikni tasavvurida qayta yaratadi.*”. (3,115) Shundan kelib chiqib, o’quvchi tasavvurida Muin Bsisu obrazi talqiniga xos quyidagi jihatlar tasviri jonlanadi: Muin Vatan istiqbolini o’ylab dard chekadi, “ona Vatan”, deya yurakni o’rtovchi sog’inch ila vatansizlik iztirobidan qiynaladi. Muallif barcha yo’qotishlarga, hatto yaqinlaridan judolikka bardosh bera olgan Muinning Vatanini tashlab (*Falastin qolayotir!*), (*Qayerga?*) ketish musibatini ichki bir xorg’inlik bilan aks ettiradi. Quyidagi satrlar erksiz va adolatsiz zamondan norozi isyonkor shoir – Muinning nolasi darajasiga ko’tarilgan:

Qayerga?.....
Bo’yi-basti dol-kamon,
sudralib borayotir –
la’nat umri sargardon,
Falastin qolayotir!
Qayerga?.....
Umidlari za’faron,
gavdasi ketayotir,
Ko’ksidagi issiq jon –
Falastin qolayotir!
Qayerga?.....
Qayerga?.....
Qayerga?.....
Qayerga?..... (1,107)

Keltirilgan misoldagi “*Qayerga?.....*” tarzida ko’p nuqtalar bilan berilgan mazkur savol zalvori o’ta ta’sirli: lirik qahramon o’zida o’ziga xos ichki bir chegarasiz ruhiy iztirob va xorg’inlikni tuyadi. Beixtiyor chorasizlik bilan uning yechimini topishni shoir ko’p nuqtalar orqali havola qiladi. Deydilarki, “*Oqil odamga butun dunyo ochiq. Zero, yaxshi qalb uchun butun dunyo vatandir*” (4,105). Biroq Muin uchun Vatan – yagona! Uning yuragi har on “Falastin” deya uradi. Shu boisdan, asarda shoir so’zning mantiqiy tushunchalar doirasiga sig’maydigan ko’lamini ko’p nuqtalar orqali ifoda etadi – ko’p nuqtalar sahifa-sahifa bayonning vazifasini uddalab, bir dunyo jumlar ishini umumlashtirib bajaradi.

Ozodlik, erkinlik, tenglik, adolat, nafrat, mehr, shavqat nimani anglatadi? degan savol insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida bot-bot takrorlanib kelingan. Zero, Vatan ozodligi na millat va na e’tiqod tanlaydi. Ayni shu vatanparvarlik tuyg’usi dostonda izchil insonparvarlik g’oyalari bilan uzviy bog’liqlikda talqin etiladi. “Iztirob” qismida shoir yozadi:

Barchasining bor bitta dardi.
Parchalar yuragini
bitta dard.
Bitta dard –
Vatanga qaytish...

*Imkonsiz yo'l –
g'ariblik... (1,108)*

Qisqalik – Ikrom Otamurod she'riyatiga xos xususiyat. Shoir bu qisqalikda tilning keng imkoniyatlarini qidirishga va topa bilishga harakat qiladi. Zero, qisqalik shoirning epik tafakkur qamrovini belgilovchi badiiy tayanch vazifasini bajaradi. Chunki “... *poetik matnda fikr qancha qisqa berilsa, u shuncha ta'sirchan bo'ladi.*”(5,32) Ta'sirchan, ijodiy quvvatga asoslangan qisqa satrlarda shoir pozitsiyasining, murosasizligining sir-asrori yashiringan, go'yo. “Tush” qismida shoirning har bir satridan behudud dard, nihoyasiz iztirob balqib turuvchi quyidagi misralari o'quvchi tuyg'ularida o'zgarish yasashini inkor etib bo'lmaydi:

*Tug'ilgan uy –
yo'q!
Qo'yilgan nom –
yo'q!
Sevguvchi yurt –
yo'q!
Yo'q.....
Yo'q.....
Yo'q..... (1,108)*

Ma'lumki, har bir tushuncha makon va zamonga muayyan darajada bog'liqlikda voqelanadi. Asarda “*Tug'ilgan uy*”, “*Qo'yilgan nom*”, “*Sevguvchi yurt*” – makon – Vatan tushunchasi mud-hish urush sodir bo'layotgan zamonda “*Yo'q!, Yo'q!, Yo'q.....*” tarzida hayot haqiqatiga uyg'un holda ifodalanadi. Muin Bsisu o'zining ayni shundayin yurak tug'yonlarini kuyinchaklik bilan:

*ARMON bilan yashab,
UMID bilan nafas olayotgan
YURT nomidan
so'zlaydi... (1,125)*

Ikrom Otamurod aksar asarlarida “*men*” nomidan gapiradi. Biroq tahlilimizdagi dostonda shunday o'rinlar mavjudki, ularda shoir “*meni*” doirasi torlik qilib qoladi, u ma'lum bir guruhning, xalqning nomidan so'zlaydi. Bunda shoir faqat o'z iztiroblarini she'rga solib qolmaydi, balki, bevosita o'z boshidan o'tkazmagan “*betaraf*” kechinmalarni ham aynan shaxsiy kechinmalari sifatida berishga intiladi va bunga muvaffaq bo'ladi:

*Bugun bir yurt quvg'in,
Erta boshqasi,
tomir otib borar,
bu kasal, go'yo
yuhodayin ochilib ishtahasi –
bugun bir yurt halok,
ertaga dunyo!..
Betaraflar, sizga baribir,
o'zingiz tinch bo'lsangiz yetar! (1,133)*

Darhaqiqat, betaraflik – inson qalbini beorom, yuragini dog‘ qiluvchi dard! Demakki, bu dard butun bashariyatning dardidir. Chunki, “*menga baribir*” deguvchi betaraflardan insoniyatga ha-li-hamon osoyish yo‘q:

*Quvvatlashni yoqtirmaysiz,
qo‘rqasiz rad qilmoqdan,
o‘rtaliqdir, yaxshisi,
jon huzuri.
Bir tomonda
sobit ovoz bermoqdan
qo‘rqasiz,
ketishidan orangizni buzilib.
Betaraflar, sizga baribir,
o‘zingiz tinch bo‘lsangiz yetar! (1,130-131)*

Biroq shoir betaraflar sitamidan qancha ko‘p ozor chekmasin, inson qalbining ezguligiga va bu ezgulik – *ovozlarning birikuvi ila dunyoning qismatini tayin* etishiga qattiq ishonadi. Shuning uchun ham u yozadi:

*Bo‘linib,
dunyoni asramoq qiyin,
qarashmasang,
ketar kuchayib og‘riq.
Bor gap shu:
Dunyoning qismati tayin
ovozlarning birikuviga bog‘liq.
Betaraflar, sizga baribir,
o‘zingiz tinch bo‘lsangiz yetar! (1,132-133)*

Bu kabi satrlar shoir ijodining badiiy o‘ziga xosligini belgilashi bilan birga davr lirikasining spetsifik jihatlarini aniqlashga ham yordam beradi.

Dostonning g‘oyaviy mazmuni uning sarlavhasida ham aks etadi. Yarador umid otlari obraziga ko‘chgan majoziy ifodada shoirning yurtiga turli tahdidlar xavf solayotgan bir paytdagi vatanpar-varlik tuyg‘ularini anglash mumkin. Muallif “*yarador ot*” metaforasini qo‘llash asnosida yaralanib, horib borayotgan umidni alqash, siylashga e‘tibor qaratadi. Umidki, ertangi kunga ishonch, adolat g‘alabasidan umidvorlik... “*Iztirob*” qismida shoir yozadi:

*Qaytasan,
qaytasan,
qaytasan,
Muin – uchayotgan ruh.
(Bugun osmon bag‘riga olmishdir seni.) (1,138)*

*aytasan,
aytasan,
aytasan,
Bu gal,*

*tarixchi emas,
sayyoh ham emas,
sen
aytasan,
Muin!...
Va,
aytadi
sening she'rlaring –
YARADOR UMID OTLARI!
Sabab deysanmi?
Sababi ayon,
Faqat shoirlar ayta olur
HAQIQATNI
bor bo'yi bilan, Muin! (1,139-140)*

Shu tariqa ozodlik g'alabasiga ishonch tuyg'usi asarning umumiy ruhiga singdirib yuboriladi. Shoirning bezovta qalbidan sitib chiqqan quyidagi misralar insoniyatni hamisha qalbi, imoni, vijdoni bilan uyg'oq bo'lishga undaydi:

*Tinchlik, deb, uyg'onsin
tong bilan dunyo,
tinchlik, deb, uyg'onsin
jami tirik zot.
Tomirlarda hislar uvishmasdan to
uyg'onsin...*

*Toshlar uyg'onsin-ey,
uyg'onsin toshlar,
yetar shuncha sukut saqlab kelgani.
Nechun shu zaminning ko'ksida yashar,
yaramasa gar uni yoqlagani?! (1,141)*

Anglashiladiki, dostonda shoir Ikrom Otamurod “*dunyoning tinchligi – mening tinchligim, insoniyatning jarohati – mening yuragimdagi jarohatdir*”, degan buyuk bir g'oyani ilgari suradiki, unda ifodalangan mazkur g'oya katta janrlarning poetik tafakkur ko'lamiga teng keladi. Shuningdek, asarda inson umrining izsiz ketmasligi haqidagi yuksak tuyg'ular zamon ruhiga hamohang tarzda tarannum etiladi. Ayni jihatlar, dostonda izchillik va mantiqan teranlik xususiyati bilan publitsistik ko'tarinkilik xususiyati o'zaro uyg'unlashib ketganligini ko'rsatadi. Bu hol asarning ta'sir kuchini oshirib, unga hayotbaxsh optimistik ruh bag'ishlaydi. Insoniyatning porloq istiqboliga, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga ishonch ruhini kuchaytiradi.

Doston asar bosh qahramoni Muin Bsisuning fojiali o'limi tasviri bilan tugasa-da, unda hayotbaxsh ruh – MEHRga tashna qalam sohibi orzu-armonlari, g'oyalarining mangu barhayotligiga komil ishonch ruhi balqib turadi:

*MEHRga aylansin har bitta odam...
Bo'lsin UMIDlarga kuch bergan bahor.
har bitta odam,
har bitta odam.
Xalq bo'lsin,
Vatan bo'lsin barqaror! (1,142)*

Demakki, katta harflar bilan yozilishi kerak bo'lgan insoniy *MEHR* tuyg'usi o'quvchini o'ylashga, mushohada yuritishga undaydi.

Dostonda shoir jonli xalq tili boyliklari: xalq maqollari (*"Yer qattiq – yiroq osmon"*, *"O'zingdan chiqqan yovdan qo'rqilik"*), hikmatli so'zlar va obrazli iboralardan (*yalakat mag'iz, kun ko'rmay o'chgan yulduzlar*), shuningdek, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag'a, majoz kabi tasviriy vositalardan unumli foydalangan. Bundan tashqari shoir xalq maqol va hikmatli so'zlari darajasida turuvchi *"Xalq – buyuk birlik"*, *"Jabrning to'qmog'iga toqat yo'q"*, *"Yolg'on-dan oziqlangan tufroq qo'lga olishing bilan uvalanib ketadi"*, *"Nihoyatda og'ir va achchiq HAQIQAT"*, *"yel bo'ronga bergandek quvvat"*, *"...o'rtaliqdir, yaxshisi, jon huzuri"*, *"Betaraflar, sizga baribir, o'zingiz tinch bo'lsangiz yetar!"*, *"UMID degan bir vujud borkim, o'ldirib bo'lmas uni hech kim"* singari ko'plab tagqatlam jumlar va obrazli iboralar yaratgan.

Xulosa qilib aytganda, haqiqiy badiiy asarning umri uzun va u faqat yaratilgan vaqt uchungina mansub bo'la olmaydi. Taniqli rus psixologi L.S. Vigotskiyning: *"San'atni ko'proq darajada kechikkan munosabat deyish mumkin, negaki, uning dunyoga kelishi bilan ta'sir ko'rsata boshlashi o'rtasida hamisha ozmi-ko'pmi zamoniy oraliq bo'ladi"*, (6,90) – degan fikri bunga dalil bo'la oladi. Zamoniy oraliq o'quvchiga adabiy asardan o'zi yashayotgan zamonga muvofiq xulosa chiqarish, asarning badiiy tizimidan ham o'z davriga mos zavq ola bilish imkonini beradi. Zotan, o'tgan asrning 80-yillar oxirida yaratilgan mazkur asar barchani Muin Bsisu taqdiri misolida falastin fojialaridan xulosa chiqarishga chorlaydi. Erksevar xalqlar va millatlarni jipslikka, falastin xalqi boshiga tushgan dahshatli fojealarning takrorlanmasligi uchun turli ig'vogarlarning fitna-yu fasodlar va nayranglariga aldanmaslikka, butun dunyo axlini kuchli jamiyat bo'lib birlashishga undaydi. Asarning o'ziga xos xususiyati, betakrorligi, jozibasi va tarixiy ahamiyati ayni shu omillarda namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бобоева А. *Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар*. – Тошкент: Фан, 1978.
2. Демокрит// *Всемирная энциклопедия*. – М.: Современная литература, 2001
3. Икром Отамурод. *Муқаддар: Шеърлар ва дostonлар*. – Т.: Фафур Фулом номидаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
4. Қуроноф Д. *Талқин имконлари*. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015.
5. Қуроноф Д. *Тарих ва талқин масъулияти // Адабий мерос*. 2021. №2. – Б. 113-128.
6. Виготский Л.С. *Психология искусства*. – Москва: Педагогика, 1987.

DILMUROD QURONOV,

filologiya fanlari doktori,

Andijon davlat universiteti

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi professori

ISMOIL TO'LAK SHE'RIYATI HAQIDA QAYDLAR

ANNOTATSIYA

Maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida sezilarli iz qoldirgan shoir Ismoil To'lak ijodi haqida fikr yuritiladi. Unda shoirning davr she'riyati ilg'orida borgan avlodga hamohang ijod qilgani, asarlarida davr ruhini o'ziga xos tarzda namoyon eta olgani konkret she'rlar tahlili asosida ochib berilgan. Shoirning she'riyatni davr mazmun-ruhi taqozo etgan badiiy ifoda vositalari bilan boyitishga ham hissa qo'sha olgani ko'rsatilgan. Shu asosda shoir ijodiy merosi fundamental ilmiy tadqiqotlarga ham yetarli material bera oladi, I.To'lak XX asrning oxirgi choragi – XXI asr boshlari o'zbek she'riyatidagi o'ziga xos va betakror hodisa degan xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: *provinsiya, iste'dod, she'riyat, avlod, badiiy ifoda, davr ruhi.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещено творчество Исмаила Туляка, оставившего заметный след в современной узбекской поэзии. На основе анализа стихотворений поэта утверждается, что он творил в унисон с творчеством поколения поэтов, уверенно шагавших в авангарде современной ему поэзии, и что в своих лирических произведениях неповторимо отразил дух эпохи. Также внес свою лепту в разработке поэтических средств выражения, способных полно и верно отразить этот дух. Делается обоснованный вывод о том, что творческое наследие поэта может дать материал для фундаментальных исследований, и что Исмаил Туляк – самобытное и неповторимое явление узбекской поэзии последней четверти XX – начала XXI века.

Ключевые слова: *провинция, талант, поэзия, поколение, художественное выражение, дух эпохи*

ABSTRACT

The article is illuminated the work of Ismail Tulyak, who left a noticeable track in modern Uzbek poetry. Based on the analysis of specific poems of the poet, it is argued that he worked in unison with the work of a generation of poets who confidently walked in the forefront of contemporary poetry, and that in his lyrical works he uniquely reflected the spirit of the era. It is also shown that the poet has contributed to the enrichment of poetic means of expression, capable of fully and correctly reflecting this spirit. A reasonable conclusion is made that the creative heritage of the poet can provide material for fundamental research, and that Ismail Tulyak is an original and unique phenomenon of Uzbek poetry of the last quarter of the 20th-early 21st century.

Keywords: province, talent, poetry, generation, artistic expression, spirit of the era.

Ismoil To‘lak deganda 70-80-yillarda maydonga chiqqan Sh.Rahmon, U.Azim, X.Davron singari zabardast shoirlar safidagi, ular bilan tengma-teng odimlab borgan bir ijokorni tasavvur qilaman. Viloyatda yashab turib she‘riyatimizning ilg‘orida borayotganlarga jo‘rovoz bo‘la olmoq uchun katta iste‘dod bilan birga ulkan sabot ham kerak. Negaki, agar xudo bergan iste‘dodga yarasha kishida g‘ayrat va davkor yurakdan quvvatlanuvchi shijoat, tabiatida o‘jarlig-u nohaqlikka nisbatan muhosasizlik bo‘lmasa, nechog‘li katta bo‘lmasin, iste‘dodining juvonmarg bo‘lib ketmog‘i, o‘zining esa mo‘min-qobil (aslida, mute) millionlar qatori umrguzaronlik qilib dunyodan izsiz o‘taverishi muqarrar edi. Garchi atrofidagilarning hammasiga ham birdek fazilat bo‘lib ko‘rinmasa-da, Ismoil akada shu xislatlar bor edi va aynan ular xudo bergan shoirlik iste‘dodining barq urib yashnashiga zamin bo‘lgan desak, aslo yanglishmagan bo‘lamiz. Zero, davr jangovar ruh bilan yo‘g‘rilgan she‘rni taqozo etayotgan ediki, buning uchun mahoratning o‘zi kam – tom ma‘nodagi JASORAT ham kerak edi. Tabiiyki, bundan ham avval olqish-u madhiyalarga ko‘milgan voqelik zamiridagi illatlarni ko‘ra oladigan tiyran nigoh, yurtning jigarida maddalab borayotgan yaralar og‘rig‘ini (yaxshi bilasiz, hakimlar jigar og‘rimaydi deyilar!) his qila oladigan tuyg‘un qalb kerak edi. Shularning bari Ismoil To‘lakda jam edi, yozganlari hozir ham o‘quvchini befarq qoldirmasligi, o‘quvchini hayajonlantirib, o‘yga toldirib qo‘yishi shundandirki, bular shoir asarlarining umrzoqligini ta‘minlagay, inshaolloh.

* * *

Ismoil To‘lakning “Avtorning ilk kitobi” ruknida “Seni o‘ylab” nomi bilan chop qilingan ilk she‘riy to‘plami 1977-yilda – shoir o‘ttizga to‘lgan bir vaqtda chop etildi. Shapaloqday formatdagi, 38 sahifalik kitobcha... Hozir, yaxshi bilasiz, hali maktabni bitirmagan yosh shoirlar ham bundan salmoqliroq-salmoqliroq kitoblardan 2-3 tadan chiqarib qo‘ygan. Ha, shoir sifatida ro‘yobga chiqish-u e‘tirof etilish oson bo‘lmagan u paytlar. Faqat chinakam iste‘dodlar – tug‘ma tab‘i nazmi va shunga yarasha aytar so‘zi borlar baribir “yorib chiqqan”. Ismoil To‘lak, shubhasiz, shunday iste‘dod edi. Biroq “ko‘ngildagi rozni aytmoq” (Cho‘lpon) uchun yon berish ham shart edi-da: ilk to‘plamni ochiboq avval “qizil”, yo‘q, bunday desak adolatdan bo‘lmas, andak “qizg‘ishroq” ruhdagi she‘rlarga duch kelishimiz sababi shunda. Yon bergani bilan, o‘sha “qizg‘ishlik” ortiga shoir dilidagi ezgu orzular-u armonlar, dard-u quvonchlar soya tashlab turadi. To‘plamning ochqichi – dasturiy xarakterdagi “Qo‘shiqlarim” she‘ri

Buyruqqa muntazir askarday
sergak
Qo‘shiqlarim,
Saflaning tezda, –

degan satrlar bilan boshlangan. Shoir she‘rlarini “buyruqqa muntazir askar” deb tavsiflab, ularni “ona yurt postga chorlayotgani”ni ta‘kidlaydi – sho‘ro adabiyotdan aynan shuni, kommunizm ishiga mudom safarbarlikni talab qilardi. Ya‘ni boshdayoq go‘yoki shu talabga mos gap aytilmoqda. Davomida esa mazmun shaxsiylana boradi: lirik qahramon yurt sarhadlarini “qo‘shiqlar lashkari” qo‘riqlashini orzu qiladi, buning hozircha shunchaki xayol ekanini ham biladi. Lekin yurak-

yuragida kun kelib qurollar o'rnini she'riyat egallashi, "yoshligi janglarda o'tgan otalarning nabiralari" o'shanda "urush" so'zining ma'nosini lug'at titib izlashlariga ishonadi. Shu tariqa she'r tor mafkuraviylikni chetlab, bashariyatning azaliy orzusini mujassam etadi. Davr ijtimoiy-siyosiy vaziyati dolzarb etgan mavzularda yozilgan "Dunyoning oppoq orzulari", "Pablo Neruda" she'rlarida ham shunday: shoir yalang'och shiorbozlig-u oshkora "qizillik"dan qochadi, qalamga olingan mavzularni umumbashariy mavqedan turib talqin qiladi. Bu esa, nazarimda, shoirning mavjud voqelikka nisbatan shaxsiy munosabati shakllangani va uning rasmiy nuqtayi nazardan farqli ekanligidan dalolatdir. Ayni shu jihati Ismoil To'lakni she'riyatda o'z so'zini aytishga chog'langan navqiron avlod – Sh.Rahmon, U.Azim, X.Davronlar safiga mansub etadi.

Mazkur avlod she'riyatiga xos eng muhim xususiyat esa, hech shubhasiz, – nima yo kim haqda yozilishidan qat'i nazar, – she'rlariga erk sog'inchining singdirib yuborilganidir. Ularning ilk ijodida bahor epkinlari misoli mayin esgan bu tuyg'u she'rdan-she'rga kuchlanib, 80-yillarning avvalidan bo'ronga aylana boshlagan edi. Ismoil To'lakning ilk to'plamidan joy olgan "Shamollar" she'rida ayni tuyg'u shamol obrazi vositasida go'zal ifodasini topgan. She'rning lirik qahramoni – yo'liga cheksiz "ummonlar-u o'rmonlar devor", ko'ksini teshib o'tgan to'pponcha o'qi "umriga zavol bo'lolmaydigan" shamollarga havaslanib turgan odam. Shuning uchun ham "quloqlariga shivirlayotgan" bu shamollar ko'ksida "qanday muammo, qandayin navo?" borligini bilmayman degani bilan, ularda "Nozimning nazmga aylanmagan jangari orzulari", "Alende bo'g'zidan chiqqan nafas", "Luisning xitobi"ni his qiladi. To'g'ri, sanalganlarning hammasi sho'ro qo'llab quvvatlagan, o'z siyosiy manfaatlari yo'lida bayroq qilib ko'targan shaxslar. Biroq ularni birlashtiradigan umumiy bir jihat bor: hammalari o'z tushunchasidagi erk, ozodlik uchun kurashgan kishilardir! Ya'ni shoir uchun bu shaxslarning rasmiy mafkura urg'ulayotgan jihati muhim emas, uning uchun bu kishilar erk uchun kurash ramziga aylangandir. Shuning uchun ham ularni zikr etganidan so'ng shoir erksevar ellar, yellar haqida, erk haqida so'z yuritadi – ushbu ramzlarga o'zi yuklayotgan ma'noga ishora qiladi. Lirik qahramon "shamollar vujudiga qo'shib ketishni" va

*Men ham siz kabi ellarni kezsam.
Erkka tashna bo'lgan qalblarga
Kirsam erk bo'lib, –*

deya orzu qiladiki, bu ramzlarni boshqa ma'noda tushunishni istisno qiladi. Zero, olim sifatida I.To'lak majoziy ma'no so'zni "o'z yasog'ida tushunmakka moni' bo'lg'uchi jumladoshin keltirmak sharti bila" (Atoullloh Husayniy) voqe bo'lishini juda yaxshi biladi. Demak, yuqoridagicha talqinni shunchaki she'rni zamonaga moslash natijasi deb bilmaslik kerak, unga shoir ongli ravishda biz aytgancha mazmunni yuklagandir.

To'plamdagi "G'ani bobo", "G'o'za barglari" she'rlarida, ular yozilgan davr adabiy tanqidchiligi tili bilan aytsak, "mehnat romantikasi" yuksak pardalarda tarannum etilgan. Albatta, 90-yillarning boshlaridan ommaviy axborot vositalarida g'oyat keskin kechgan paxta yakkahokimligiga qarshi kurash ruhida tarbiyalangan bugungi o'quvchi ularni she'rga sanamasa, "aniq buyurtma bilan targ'ibot uchun" yozilgan desa, ehtimol. Faqat, shuni unutmashlik kerakki, paxtachilikning rivojlantirilishi bilan bog'liq qator salbiy va hatto foje oqibatlar bilan birga, salmog'i va zalvori ulardan aslo kam bo'lmagan ijobiy natijalari ham bo'lgan. Ya'ni bu hodisani faqat alqash qanchalik xato bo'lsa, faqat qoralash ham shunchalik xatodir. O'tmishga xotirjamroq, xalqimiz – millionlab kishilar yashab o'tgan umr sifatida qaragan ma'qul. Yashab o'tilgan umr esa bu odamlarning har

biri uchun qadrli, qimmatli: “Ko‘rsatgan kuningga shukr!” deyilishida g‘oyat buyuk hikmat bor. G‘ani bobo – shunday o‘ylaydigan, shukronalik hissi bilan yashaydigan odam. “G‘ani bobo” she‘riga tavsifiy lirikaning yaxshi namunasi sifatida qarash kerak. Zero, unda shoirning G‘ani bobo haqidagi mushohadalari beriladi, uning o‘zi lirik personaj o‘laroq obyektivlashtirilmaydi. She‘r boshlamasida keksayganiga, farzandlarining “umrini tilab, soqolini silab... nabirasiga Vatan taqdirлагan nishonlar haqida biyron-biyron ertaklar so‘ylab” o‘tirsab bo‘lishiga qaramay keng dalada egatlarga suv tarab yurgan otaxon tasvirlanadi. Xullas, tevaragi tekis: bola-chaqasidan tinib-tinchib, turish-turmushidan rozi umr kechirayotgan, siyqaroq ibora bilan aytsak, keksalik gashtini surayotgan odam. G‘ani bobo bu jihatdan E.Vohidovning mashhur “Hozirgi yoshlar” she‘ridagi cholga o‘xshash. Biroq bir qarashda ko‘zga tashlanmaydigan juda muhim farq ham bor. E.Vohidov talqinidagi chol – faol kurashchi, yangi jamiyat qurilishining eng dolzarb jabhalarida turgan odam. Undan farq qilaroq, G‘ani bobo – oddiy mehnat kishisi, “mana shu dalalarda sochi oqargan” uning. U “yashil yaproqlarning mayin shivirini tinglab” bolaligini, “qamchilar ostida o‘tgan umrini” eslaydi (ya‘ni, “Hozirgi yoshlar”dagidan farqli o‘laroq, bunda shonli o‘tmish eslanmaydi). Shu o‘tmishi uning ko‘rayotgan kuniga – tinchgina mehnat qilib, haloldan bola-chaqa boqib-o‘stirib yurganiga – shukronalar keltirishi uchun yetarli asos. Faqat shunisi borki,

*Mana shu dalalarda
yigitlik oqib ketgan
egatlarda oqayotgan suv bilan birga.
Lekin orzulari
o‘zi bilan qolgan bir umrga.*

E’tibor bering: “o‘zi bilan bir umrga qolgan” orzular haqiqatda armon demakdir. Ya‘ni umri poyoniga yaqinlashib borayotgan G‘ani boboning armonlari bisyor, lekin u o‘ziga taqdir qilinganiga ko‘nadi va shunga shukronalik hissi bilan yashaydi. Bu – G‘ani boboning hayotiy pozitsiyasi va u shoir (lirik men) qarashidan jiddiy farq qiladi. Qahramoni haqida “U dunyo kezmadi” derkan, shoir shu paxtazor uning dunyosi bo‘lib qolganini ta’kidlaydi:

*Qo‘shquloq g‘o‘zalarni ko‘rib
dunyoni angladi.
G‘o‘zaning ikki pallasiga qo‘yib
olamni,
odamni va go‘zal tuyg‘ularni tanladi.
U dunyo kezmadi.
Lekin dunyoning butun go‘zalligini,
butun nozikligini
Quyosh nurlari cho‘milib yotgan
ko‘m-ko‘k g‘o‘zalar mavjida ko‘ra oldi u.*

Albatta, bu misralarda sho‘ro adabiyotiga xos “mehnat romantikasi” ohanglari baralla yangrab turgani shubhasiz. Biroq durustroq quloq tutib (ya‘ni, ichki qulog‘ingizni ham tutib) ko‘ring-a: Alomatxonning paxtadan boshqa hech nimani bilmaydigan Qo‘chqorvoyga yog‘dirgan malomatlari elas-elas eshitilmayaptimi?! To‘g‘ri, shuni eshitmoqni juda xohlaganingiz uchun

sizga shunday tuyulyapti, aslida, hammasi oppa-ochiq ifodalangan, deya e'tiroz qilinishi mumkin. Ehtimol, ma'lum darajada haq hamdirsiz. Biroq she'r yozilgan davr va bungacha ko'rib o'tilgan she'rlar kontekstida qaralsa, G'ani boboga munosabatda ambivalentlik – ikkiyoqlamalik borligini sezish ham qiyin emas. Zero, shoir umri halol mehnat bilan o'tgan va hozirda ham “besh qadoqlik ketmonini” qo'ldan qo'ymay yashab kelayotgan odamga ehtirom bilan qaragani holda, olamni shu paxtazordangina iborat deb bilishiga achinadi, uning timsolida “tilla baliqcha” (A.Oripov)ning hayotdagi bir variantini ko'radi. She'rning finali ham shu fikrni tasdiqlaydi:

*Ana mavjlanib turibdi
ko'm-ko'k yaproqlar;
oppoq chanoqlar
shaklida
o'tmish-u kelajagi G'ani boboning.*

Yuqorida aytilgan ikkiyoqlama munosabatning bir tomoni – ehtiromda davr ijtimoiy kayfiyati ustuvor. Negaki, 70-yillarda “mehnat kishisini ulug'lash” sho'ro mafkurasi xizmatidagi adabiyot va san'atning bosh vazifasi qilib qo'yilgan edi. Bunday qarash jamiyat a'zolarining ongiga deyarli yaksara singdirib bo'lingan edi. Holbuki, bu tarz ulug'lash pirovardida insonni ham ishlab chiqarish vositalaridan biriga, o'z mashg'ulotining quliga aylantirib qo'yishi mumkinligi tobora ravshan bo'lib borayotgan edi. Faqat buni ko'ra olish hozircha hammaga emas – qalb ko'zi tiyran asl san'atkorlarga, ayniqsa, mavjud voqelikka salaflaridan farqli yangicha nigoh bilan qarayotgan yosh bo'g'inga ko'proq xos edi. I.To'lak ayni shu yangi bo'g'in vakili, shuning uchun ham olamni paxtazordan iborat biluvchi, “o'tmish-u kelajagi ko'm-ko'k yaproqlar-u chanoqlar shaklida”gina namoyon bo'luvchi G'ani bobo timsolida millat fojeasini ko'radi. Ya'ni 10-15 yillar o'tib baralla aytiladigan gaplarni I.To'lak san'atkorona yo'l bilan – obrazli tarzda aytmoqqa intilgan va bunga erishgan. Aytish mumkin bo'lmagan gaplarni “yo'lini qilib aytmoq” esa, yaxshi ma'lumki, biz I.To'lakni mansub etayotgan shoirlar avlodi ijodining XOS xususiyatidir. Zero, davr ijtimoiy sharoiti va shuning ta'sirida shakllanib fikrli ziyolilar ong-u shuurini chulg'ab olgan yetakchi ruh-kayfiyat shuni taqozo ham etar edi. Shuning uchun bu avlod vakillarining deyarli hammasida hayotiy va ijodiy a'molini belgilovchi dasturiy she'r yoki, hech bo'lmasa, shu narsa aks etgan satrlar mavjud. Tabiiyki, I.To'lak ham istisno emas. Faqat, uning bu mazmundagi she'ri ham ramziy yo'sinda bitilgan. Biz bu o'rinda “Bulutlar” she'rini nazarda tutmoqdamiz. Cho'lpon, Oybek, A.Oripov singari salaflari ijodida turfa ramziy m'nolarga ishora qilgan “bulut” obraziga I.To'lak o'zgacha mazmun yuklaydi. Uning talqinicha, osmondagi bulutlar bekordan-bekor kezib yurganlari yo'q: “ular zamin bilan visol istarlar, visol”; “ularning ham insonlarniki kabi qalbi, o'ziga xos tili” bordir. Va kun kelib:

*Qalbining qatida
So'zga aylanmagan tuyg'ular
momaqalldiroq bo'lib hayqirgay,
Ko'ksidagi armonlari
yomg'ir bo'lib
qor bo'lib yog'ilgay,
Mudragan zaminning bag'riga kirgay.*

E'tibor berilsa, she'r mumtoz shoirlarimiz turli ma'nolar ifodasi uchun qo'llagan "oshiq – yor" motivi asosiga qurilganini sezish qiyin emas. Ya'ni bundagi "bulut – zamin" juftligi mazkur ko'hna invariant motivning variantidir. Zero, she'r boshida tilga olingan "visol" bulutlarning "yomg'ir-u qor" bo'lib "mudragan zamin bag'riga kirishi" demakdir. Agar bulutlarning "qalb qatidagi so'zga aylanmagan tuyg'ular" ijod erkinligi bo'g'ilgan sharoitdagi shoir bo'g'zida qotgan so'zlar, ifodalash mumkin bo'lmagan dardlar bo'lsa, "mudragan zamin"ni xalq ramzi deb tushunishga asos bor. Zero, I.To'lak mansub 70-yillar avlodi jadidchilik an'alarini uzilib qolgan joyidan qayta tiklash va davom ettirishga, "millatni uyg'otish"-u milliy o'zligini anglashga da'vat qilishni o'z ma'naviy burchi, ijodiy va grajdanlik vazifasi deb bilgandir. Darhaqiqat, ularning momaqaldiroq yanglig' yangragan, ko'ngil bulutidan "yomg'ir-u qor" bo'lib yoqqan so'zlari "mudroq zamin"ni uyg'otishga, xalq dilida istiqloq sog'inchini uyg'otish va quvvatlashga xizmat qildi. Shu avlodning o'ktam ovozi orasidan I.To'lakning Andijondan taralgan sasi ham baralla eshitilib turadi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamizki, navbatdagi vazifamiz shuni asoslash bo'ladi.

* * *

1991-yilda yozilgan "Yiqildim" she'ri bizga I.To'lak mansub shoirlar avlodi jadid bobolar boshlagan an'anani to'xtab qolgan joyidan davom ettirganlari, adabiyot maydoniga milliy uyg'onishning ikkinchi to'lqini o'laroq kirib kelganlarini yaqqol tasdiqlashi bilan ahamiyatli. She'r lirik qahramoni – saqichlangan yerga yiqilgan, qonga belangan vujudini "bir o'q yerga mixlagan"i holda ham "yuragida isyon" bilan yotgan odam. Nazarida ming yillardan beri shu ahvolda mador-u madadsiz yotganday, yonidan "ko'zlarini yerga tikkan mudroq olomon" muttasil o'tib turganday. Lekin uning "yuragi nimagadir ilhaq, intizor" va:

*O'z-o'ziga beradi taskin:
– Albatta, o'tajak bu yo'llardan ham
Bizni tushunajak
Bag'ri butun XALQ.*

Ziyrak o'quvchi I.To'lakning ushbu misralarini o'qiganda, uni Cho'lpon bilan bog'lab turgan rishtalarni sezmay qolishi mumkin emas. Cho'lponning umid va ishonch barq urgan "Haq yo'li, albatta, bir o'tilg'usi" degan satrini yodga olsak, lirik qahramonning o'sha haq yo'lining yo'lichisi ekani, shu yo'lda shikast topib yotganini anglaymiz. Katta harflar bilan ta'kidlab yozilgan XALQ so'zi esa mashhur "Xalq" she'ri botinidagi – Cho'lpon idealidagi o'zligini anglagan XALQdir. Zero, ulug' salafi o'zligini anglagan xalq Haq yo'lidan, albatta, bir o'tishini bashorat qilgan, I.To'lak ham shunga qat'iy ishonadi.

Darvoqe, shoirning 1987-yilda yozilgan "Cho'lpon" she'ri Cho'lponni shaxs va ijodkor sifatida badiiy idrok etish yo'lidagi ilk qadamlardan sanalishi mumkin. She'rda Cho'lpon tilidan "eli yig'laganda kulmasin shoir" xitobi yangraydiki, bu misrada ijodkorda ijtimoiy faollikni talab qilgan davr – 80-yillar ruh-kayfiyati o'z aksini topgan. She'rning yakunini tashkil etuvchi mana bu satrlar:

*Ochgil yuragingni kattaroq, o'g'lon,
G'aflat tuzog'ida qolma beimkon,
Malomat sanglari senga ham shaydir, –*

Cho'lponning davr shoirlarining yosh bo'g'iniga vasiyati o'laroq yangraydi. Ya'ni haqiqatda bu Cho'lpon tilidan gapirayotgan I.To'lakning da'vatidirki, unda faol hayotiy va ijodiy mavqe egallash zaruratini g'oyat teran his etayotgan shoirning ijtimoiy-estetik qarashlari mujassam ifodasini topgan. Bejiz Cho'lpon she'r qahramoni qilib olingan emas – davr shoirdan Cho'lpondan yonib va yondirib yashash, ijodiy quvvatini millat saodati yo'liga to'la safarbar etishni taqozo etayotganini shoir teran his qiladi. 1987-yilda yozilgan "Davrada" nomli she'rda uning zamondosh shoir (umuman ijodkor) missiyasi haqidagi qarashlari aks etgan:

*Davrada fozilmas, yomonlar kulsa,
rostar ma'yus qolib yolg'onlar kulsa,
bog'da bulbul emas, qobonlar kulsa,
lahta qoni oqsa banogoh haqning,
shoiri qayda, deb so'rar, bu xalqning.*

Ko'rib turganimizdek, I.To'lak yurtdagi nomaqbul holat, jamiyatdagi norasolliklar uchun shoir javobgar deb ta'kidlaydi. Albatta, bu shoirning eng avval o'ziga, o'z ijodiga qo'yayotgan talablari bilan bog'liq bo'lib, ular bevosita davr sharoiti ta'sirida shakllangan. Yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat yurtning ertangi istiqboli, millatning ozod bo'lishi uchun xayrli imkoniyatlar ochayotganini chuqur anglagan shoir "*mung'aymay, qaddingni balandroq ko'tar, umr tog' soyidek shiddatli o'tar, loqaydlik sangini tagidan qo'par*" deya xitob etadi. Shoirning 80-yillar ijodida o'tkir publitsistik ruh ustuvorlik qiladi, uslubida da'vatkor shiddatlilik, she'rlarining ritmik-intonatsion qurilishida serzarblilik kuzatiladi. Asli, I.To'lak ilk ijodidanoq erkin she'r va sarbastga alohida e'tibor qaratgan, bu asov tabiatiga ular barmoq va aruzning maromiy o'lchovlaridan ko'ra ko'proq o'tirishganidan bo'lsa ehtimol. 80-yillarga kelib esa uning ijodiy sajiyasi bilan davrning yetakchi ruh-kayfiyati bir-biriga uyg'un muvofiqlashdi:

*Yurtning kabirlari,
yurt kabirlari,
siz turgan joylardan
ko'rinyaptimi
o'zbekning bepoyon
dala qirlari?*

Shoir yurtdagi maddalab borayotgan yaralarni ko'rmay, ko'rmagandek bo'lib yashayotgan kabirlar vijdoniga xitob etadi – "munlug' tabiat"ni, "bemor dalalar"ni, "quriyotgan Orol"ni eslatadi, ko'zni ochishga da'vat qiladi. To'g'ri, 1984-yilda, hali oshkoralik jarayonlari boshlanmagan bir paytda, yozilgan she'rda "tafakkurning jabrlari", ya'ni u vaqtda "ko'tarib chiqish" ma'lum darajada ruxsat etilgan ilmiy texnik taraqqiyotning tabiatga ta'siri masalasiga ko'proq urg'u berilgan. Lekin satrlar orasiga boshqa ma'nolar ham singdirib yuborilgan, ya'ni yuqorida aytganimizcha "yo'lini qilib aytilgan" gaplar ham uqiladi. Jumladan, shoir agar yurt kabirlarini "mansab basir etsa, nafs asir etsa, qalbin basir etsa shuhrat to'rlari" va bundan foydalanib

*sharbatlarga to'la
bog'lar qo'ynida*

*ko'paysa
quzg'unning yaloqxo'rlari,
sizlar jim tursangiz,
ko'ra turib
ko'zlaringiz ko'rmasa... –*

tarzida savolni juda keskin qo'yadi. Ko'rib turganimizdek, shoir o'zlarining shaxsiy manfaatini millat manfaatidan yuqori qo'yib, bu bilan xalqdan ajralib qolayotgan kattalarga malomat yog'diradi. Shoirning yurt bog'larini "quzg'unlar" va ularning yaloqxo'rlari egallab olganiga ham ko'nib, buning chorasi haqida jiddiy qayg'urmayotgan "kabirlar" haqidagi alamli satrlari Cho'lponning "El va yurti saqlar uchun so'ng xonlar Tuzukkina chora, tadbir qilmagan"idan noliganini yodga soladi. Ma'lum bo'lyaptiki, I.To'lak 80-yillarning o'rtalaridayoq yurtining mustamlaka, uning bog'lari huzurini "quzg'unlar" ko'rayotganini ayta olgan ekan. Darvoqe, shu o'rinda shoirni buyuk salafi bilan bog'laydigan yana bir jihatga diqqat qilish joiz. Agarkiy yurt kabirlari shunday ekan, "malomat toshidan ko'ksi yara el kimga dardlarini ochadi bugun" degan savol o'ylatadi shoirni. E'tibor bering, shoir el bilan yurt kabirlarini qarshi qo'yayotgani yo'q, aksincha, ularning birlashishi tarafdori ekanligi sezilib turadi. O'z vaqtida Cho'lpon ham, atrofida sinfiy kurashlar avj olgan va ongda sinfiylik ustuvorlashganiga qaramay, istiqloq yo'lida boy-u batrak, zamindor-u chorakor, savdogar-u xizmatchi, mullo-yu omi, amaldor-u oddiy fuqaro, xullas – butun millat birlashmog'i kerak deb bilgan. Sababi, ikkala shoir ham kun tartibiga oliy maqsad – yurt ozodligi masalasi qo'yilganida ularning jipslashmoqlari zarur ekanligini juda yaxshi biladi. Demak, ikkala shoir o'y-qarashlari va his-tuyg'ularida kuzatiluvchi umumiylik shunchaki buyuk yurttdoshga ehtirom sababidangina emas, ular ijod qilgan davr shart-sharoitlaridagi umumiylikdan ham kelib chiqadi.

Albatta, bu kayfiyat birdaniga paydo bo'lgan emas, shoirning ich-ichida qo'zg'ala boshlagan isyon ham yo'qdan bor bo'lgan emas. Shoir ko'nglida mavjud holatdan qoniqmaslik, sodir bo'layotgan hodisalardan norozilanish yillar davomida yig'ilib, ko'nglida zichlanib-siqilib kelgan, kun kelib portlashi muqarrar ediki, endilikda – yoshi o'ttizdan o'tib, ko'rgan-ko'rayotganlarini teranroq mushohada qilarkan, ich-ichida isyon qo'zg'aladi. Deylik, shoir ilk ijodida qishloq hayoti haqida lirik-romantik ruhga yo'g'rib so'zlanisa, qir-adirlar-u keng dalalarda o'zini emin-erkin his qilayotgan, tabiatning zotiy go'zalligiga maftun lirik qahramonga duch kelinsa, 1989-yilda:

*Men tug'ilgan qishloqda
butazor-u yantoqzor-u
va boshqa "zor-zor"lar
paxtazorga aylantirilgan, –*

deb boshlaydi "Men tug'ilgan qishloq" nomli she'rini. Shoir qishlog'ining mavjud holatini 30 yil naridagi – bolalik davridagi holati bilan fikran qiyoslaydi va alam bilan:

*Men tug'ilgan qishloqda
suruvlarga keng yaylovlar yo'q.
Berkinmachoq o'ynamoqqa
butazorlar-u*

*sandiqlarni oqizmoqqa
asov soylar yo‘q.
Lek butazor orzumandi-yu
Tohir kabi oqmoq istagan
xayolkashlar bor.*

Hozirda ham, masalan, paxta yakkahokimligi haqida so‘z ketsa, paxta tufayli qishloqlar obod bo‘lgan – yangi yo‘llar ochilgan, ko‘priklar solingan, maktablar, bog‘chalar, kasalxonalar, klublar ... qurilgan deguvchilar topiladi. Muxolif taraf esa “bu ishlarning barini mustamlakachilar paxtamizni markazga tashib ketish uchun qilgan” deya bir zarbda ularning damini kesadi. Yo‘q, bu masalada bitta tomonni yoqlash fikridan yiroqmiz, illo, har ikki tomon ham o‘zicha haqli va shunday bo‘lib qolaveradi. Lekin I.To‘lak she‘rida ta‘kidlanayotgan yo‘qotish ikkalasining ham xayol-xotirida yo‘q. Zotan, shoir qalb bilan bog‘liq ko‘p-da sezilavermaydigan yo‘qotishlar haqida qayg‘urayotir. Qaysiki, tabiat qo‘ynida – keng dalalar-u qir-adirlarni qoplagan ko‘klam chechaklariga anglamsiz hayrat-la boqqan, yaylovlarda qo‘y-qo‘zilar ortidan chopib-quvalashgan, suvi muzdek soylarda yuzlari ko‘karib-u tishlari takillab qolguncha qiyqirib-xopitib yurgan murg‘ak ko‘ngillarda nish urib, har ne shumtakani ham bir dam bo‘lsin “xayolkash” qilib qo‘yadigan inja va pokiza tuyg‘ular haqida. Zero, bu na mablag‘, na gaz, na botmon va na boshqa bir o‘lchovga sig‘adigan yo‘qotishning dahshati shuki, endi:

*Tushlariga kirar
bolalarining
ko‘m-ko‘k g‘o‘zalarning
oq mevalari...*

Ha, “Tohir bo‘lib sandiqda oqish”ni tush ko‘rmaydigan, xayol qushining qanotlari qirqilgan avlod erta buyuk ishlarga, noraso dunyoni rostdashga safarbar bo‘la oladimi? Shoirni shu savol jiddiy o‘yga toldiradi, tashvishga soladi. Negaki, bolalarning ertasi haqidagi tashvish mohiyatan millatning kelajagi haqidagi tashvishdir. Shu bois ham bu dard boshqa qator she‘rlarida ham – turli yo‘sinlarda, turfa obraz va holatlar tasvirida aks etaveradi. Jumladan, “Katta qorlar...” nomli she‘rda:

*Katta qorlar tushdi Anjonga,
yerning qobirg‘asi ketdi qayishib.
Orom bermoqlikning paytimas jonga,
yurt dalaga chiqdi joma kiyishib.*

Avvalo, ikki og‘iz bu she‘rning yozilishiga sabab bo‘lgan holat haqida. Esimda, 1987-yilning 27-oktabrida uyqudan tursam, kechasi bilan tizza bo‘yi qor yog‘ib qo‘ygan, hovlimizda yaproqlarini to‘kib ulgurmagan 15-20 yillik giloslarning o‘ndan ortig‘i ildizi bilan ag‘darilgan... Ko‘chada ham shu ahvol: azim chinorlar kallaklab qo‘yilgan kabi – katta-katta shoxlari sinib tushgan, elektr simlari uzilgan, mashinalar qatnovining imkoni yo‘q... Bir kun oldin uyga kelgandim, zudlik bilan dalaga – “paxta shtabi”ga jo‘nadim. O‘sha kuniyoq “yuk-taqini joyida qoldirgan holda” talabalarni shaharga qaytarishga amr qilindi. Ertalabdan hamma institutga kelishi shart deb tayinlandi. Uch kun davomida “hashar” qilib, shahar ko‘chalarini tozalab-tartibga solishda faol qatnashib, so‘ng

yana paxtaga qaytganmiz. Talabalar egniga polietilen fartuk bog‘latib, besh-olti nafarining oldida bittasi tayoq bilan g‘o‘zalarning qorini qoqib borgan, xullas, paxta terilgan. O‘shanda endigina o‘qituvchilik faoliyatimni boshlagan vaqtim, bu ishni chin “fidoyilik” deb bilganim, ich-ichimda shunga doxilligimdan iftixor qilganim bor gap. Tarozining bir pallasiga “dehqon erta bahordan beri qilgan mehnat” qo‘yilganini o‘ylabman-u, ikkinchi pallaga talabalar sog‘ligi (qadr-qimmat, haq-huquqi), ertangi hayoti qo‘yilganini, sirasi, o‘ylamabman o‘shanda. Xuddi shu holatni I.To‘lak o‘zgacharoq idrok etgan va baholagan ekan:

*Joningni solmasang qiynoqqa buncha,
paxtang ardoqlimi, xalqim, o‘zingdan.
Ortingga qaragin,
qo‘lda tuguncha,
bolang ham qor kechib borar izingdan...*

Qarang, kamina “fidoyilik” ko‘rgan holatda shoir, vahima demang-u, millat fojiasini ko‘rmoqda. Xalqqa xitob qilarkan, “ot izini toy bosar” naqlini eslatib, “paxtaqul” bo‘lib o‘tsak – ortimizdan ham “paxtaquillar” keladi, deya ogohlantiradi.

70-yillar avlodida o‘zi anglab anglamagani holda postmodern kayfiyat ta’siri bor. Bu, ayniqsa, elda qaror topib bo‘lgan an‘analarni, umume’tirof etilgan haqiqatlarni taftish qilishga urinishda ko‘rinadi. I.To‘lakning “Haq egilar, sinmas...” nomli she’rida buni yaqqol ko‘rish mumkin. Shoir sarlavhaga chiqarilgan qavlg a isyon qiladi:

*“Haq egilar, sinmas...” demishlar qachon,
muqaddas nomingdan so‘zlagan qay kas?
Qarshingda tiz cho‘kib keltirgum imon,
yo‘q, bu gaplar sening hikmating emas.*

Chindan-da, bu haqiqat yo‘lida kuchli zarba yeb, endi nochor nohaqlikka ko‘nishga chog‘langan yo ko‘nib bo‘lgan odamning o‘zni ovutish uchun topgan yupanchi emasmi?! Shunday. Shoir bu qavl kurashni to‘xtatish, nohaqlik bilan murosaga kelishga bir bahona bo‘lib xizmat qilishini biladi, shuning uchun haqiqat egilishi ham, bukilishi ham aslo mumkin emas. Chunki uning e’tiqodicha:

*Bir lahza haqiqat egilar bo‘lsa,
qancha tik qadlarni yiqar Razolat.
Tul qolgan kelindek ezilar bo‘lsa,
zulmat zanjiridan majruh Adolat,
ezgulik nurlari so‘nadi butun,
ming yillik kurashlar bari bo‘lar hech.*

Ko‘rilayotgan she’r 1982-yilda, ijodkor ziyolilarimizning yosh bo‘g‘ini qalbida mavjud holatga nisbatan isyon avjiga kelayozgan bir davrda yozilgan bo‘lib, unda milliy ijtimoiy tafakkur ilg‘orida turgan bu toifaga xos umumiy ruh-kayfiyat zuhur etadi. She’rning lirik qahramoni – ayni shu toifa vakili, kurashga astoydil va qat’iy bel bog‘lagan odam, uning hayotiy a’mollari shu satrlarda o‘zining mujassam ifodasini topgandir. She’r xotimasidagi

*Xalqim, haqiqatning tikligi uchun
kurashlarga chorla,
erta bo‘lar kech...*

degan satrlar shunga dalolat qiladi. Shoirning qat’iyat bilan “erta bo‘lar kech” deya xitob etishi “endi bunday yashab bo‘lmaydi, jamiyat hayotini isloh qilish zarur” degan qarorga kelganidan darak beradi. Ishonch bilan bunday deyishimizga esa uning sal avvalroq yozilgan “Jyulen Sorel monologi” (1981) nomli she’ri, nazarimizda, yetarlicha asos beradi. Shoir Stendalning o‘lmas asari qahramoniga evriladi-da, zohiran uning, haqiqatda esa o‘zining atrofini qurshagan ijtimoiy muhitga munosabatini ifodalaydi. Zero, aslida ham evrilish usuli shoirga o‘yidagini “dangal so‘zlarimdan bo‘lmangiz hayron, oshkor etmoqlikka majburman, majbur” deya ochiqchasiga ifodalash uchun kerak, ya’ni dilidagini aytish vositasidir. Qaysiki, mana bu kabi ayovsiz fosh etish ruhidagi so‘zlarni aytmoq uchun:

*Dard-u g‘ami emas, vatanning bu on
Zarurdir siz uchun boyligi, shoni...
Vatan deb cho‘ntakni tushunasiz siz,
Siz-chun aqcha – quyosh, aqchadir xudo...
Siz uchun Qalb nima? Imon nimadir?
Muhabbat nimadir? Nima Sadoqat?
Faqat maqtanchoqlik, sharob, ta‘madir...*

Albatta, she’r turlicha talqin qilinaverishi mumkin. Biroq bir narsa aniqki, shoir o‘zi bilan Jyulen Sorel orasida ruhan yaqinlik, taqdirilarida uyqashlik ko‘radi. Zotan, qishloqdan shaharga kelgan va iste’dodi-yu g‘ayrati sabab viloyat miqyosidagi “elita”ga kirgan, biroq “qoni qo‘shilmagani” bois unga singishib ketolmay, xoslar davrasida ham o‘sha qishloqdagi romantik “xayolkash”ligicha qolgan I.To‘lak holi roman voqeligidagi Jyulen Sorel holiga chindan-da o‘xshashdir. Sirasi, bu yo‘l “o‘qib odam bo‘lish” maqsadini o‘z oldiga qo‘ygan I.To‘lak mansub avlod vakillarining aksariyatiga xos edi. Ularning ko‘plari farovon turmush jozibasiga vujudidagi “xayolkash”ni qurbon berdi – o‘zligini yo‘qotdi, qalb ko‘zi tiyranlarigina joziba ortidagi zalolatni ko‘roldi va o‘zlikka qaytish yo‘lini tutdi. So‘z borayotgan she’r qahramoni Jyulen Sorel-Ismoil To‘lakning yakunda:

*Haqiqat, sado ber, bormisan bugun?
Mehringga intilgan bu otash bag‘ir
Kurashlarga kirar sen uchun –*

deya hayqirishi shundan dalolatdir. Bu uyg‘ongan qalb hayqirig‘idir. Turmush tashvishlariga g‘arq bo‘lib ketmasdan uyg‘oq qalb bilan yashagani, faqat uning amri bilan qalam surgani uchun ham I.To‘lak milliy ijtimoiy va poetik tafakkur ilg‘ori bilan hamqadam bo‘la oldi. She’rlarida barq urib turgan ruh-kayfiyat she’riyatimizning 70-yillar avlodi ruhiga payvasta ekanligi buning yaqqol dalilidir.

70-yillar avlodining bosh mavzusi o'zlikni – milliy o'zlikni anglash bo'ldi, desak yangilishmagan bo'lamiz. Milliy o'zlikni anglash esa tarixni – millat o'tmishini anglash asosida, shunga tayanib amalga oshadi. Sho'rolar qariyb yarim asr davomida mafkura va ta'lim sohalarida olib borgan ishlar oqibati shu bo'ldiki, keng omma o'tmishidan uzilib qoldi. Aniqrog'i, millat o'tmishi hokim mafkura nuqtayi nazaridan, “inqilobgacha – inqilobdan so'ng” qolipi asosida idrok etib baholanadigan bo'ldi. Ya'ni go'yo yurt o'tmishida nurli-shonli sahifalar mutlaqo bo'lmagan kabi, faqat inqilobdan keyingina bu yurt songa kirib, eli inson o'laroq yashay boshlagan... Xullas, sho'ro mafkurasi ommani “Hamma-hammasi uchun jonajon partiyamizga rahmat!” deya yurakdan aytadigan qilib “dasturlash”ga intilgan va bunga muayyan darajada erishgan edi. She'riyatimizning 70-yillar avlodi ijodida tarixiy mavzuning keng o'rin tutishi ayni shu holat tug'dirgan ijtimoiy-ijodiy ehtiyoj bilan belgilanadi. Ularning ijodida yurt o'tmishi rasmiy talqinlardan farqli, har qancha o'rnak olsa va faxr etsa arziqli voqelik, bugungi kun uchun zarur fikr-xulosalar chiqarishga asos bo'lgulik hikmatlar xazinasini o'laroq talqin qilindi.

1983-yilda Andijonda Bobur tavalludining 500 yillik yubiley tantanalari o'tkazildi. Sho'roning milliy tariximiz borasidagi siyosati haqida o'qib-eshitib bilgan hozirgi yoshlar bu gapga hayron bo'lishlari, axir, qanday qilib o'sha zamonda Bobur yubileyi o'tkazilishi mumkin, deya e'tiroz qilishlari mumkin. Lekin haqiqat shu: Boburning 500 yilligi chet ellik va sobiq ittifoq ilmiy markazlaridan kelgan qatnashchilar ishtirokidagi nufuzli ilmiy anjuman, san'at ustalari ishtirokidagi konsert dasturi, xullas, o'sha davr uchun ancha katta tantanalalar bilan nishonlangan. Sababi, tariximiz, ajdodlarimiz shunchalar buyukki, sho'ro har qancha istamasin, ularni butkul unuttirishga ojiz: tashqi dunyo bor, turli xalqaro madaniy, ilmiy-ma'rifiy tashkilotlar ham bor. 70-yillarda Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy kabi buyuklarimizning yubileyi o'tkazilgani avvalo shu bilan izohlanadi. Boshqa tomoni, xo'p, modomiki butkul unuttirishga ojiz ekan, ulardan o'z maqsadi yo'lida foydalanib qolgani afzal emasmi? Shunday, hokim mafkura shu yo'lni tutdi: buyuk ajdodlarimiz jaholat va xurofot, haqsizlik va ekspluatatsiyaga qarshi kurashchi o'laroq taqdim etila boshlandi. Hatto tarixiy shaxsni qismangina qabul qilamiz deya absurd darajasiga borildi, ya'ni olim Ulug'bek – bizdan, sulton Ulug'bek – bizdan emas; shoir Boburni olamiz-u, shoh Boburdan kechamiz...

I.To'lakning “Sog'inch” turkumi o'sha yubiley munosabati bilan yozilgan bo'lib, unda Bobur shaxsini, uning milliy tariximiz va madaniyatimizdagi o'rnini xolis idroklash maqsad qilingan. Sarlavha ostida “Bobir ruhiyatiga ayrim chizgilar” deya qayd etilgani, turkumdagi she'rlarning Bobur tilidan (“ijroviy lirika”) ekanligi shu maqsad bilan izohlanadi. Turkum o'n ikki sonetdan tarkiblangan bo'lib, ilk sonetning “Chaqmoqdek chaqnagan ismsiz tuyg'u, Bola hislarimga solmoqda suron” misralari bilan boshlanishi o'zgacha yondashuvdan darak beradi. O'quvchida “murg'aq ko'ngilga suron olib kirayotgan narsa nima?” degan savolni paydo qilgach, shoir yozadi:

*Etmoq orzu edi turkni yakqalam,
Alisher chorlardi she'riy maydonga.
Lek bobom ko'zi-la boqsam jahonga,
Faqat shoir bo'lmoq ekan juda kam.*

E'tibor bering: bu yerda rasmiy – shoir Boburni yoqlab, shoh Boburni qabul qilmaydigan nuqtayi nazarga mutlaqo zid fikr ifoda etiladi. I.To'lak bizning zamon qarashi bilan Bobur qarashi mutlaqo

farqli ekani va buning tabiiyligini anglatmoqchi bo'ladi. Zero, Boburga ko'ra, "Saltanatning ikki qutbi – zulm-u erk, Ezgulikning ikki qutbi tig' ila qalam", u o'zini shu ikki qutb orasidagina ko'ra oladi, shu oraliqda muvozanat saqlashga mahkum. I. To'lak umri saltanat uchun jang-u jadallarda kechgan shoh Boburning siyosat uchun kallaminor ko'tartirganini, vaqti kelsa, qo'shin ta'minoti-yu navkarlar rag'batini uchun talonga izn berganini ham, ayni paytda, imkoni qadar adolat bilan hukm yuritishga, muqimroq turgan joylarini obod va ma'mur qilishga intilganini ham biladi. Paradoks shundaki, u zamonlar adolatli hukm yuritmoq, yurtga obodlig-u ma'murlik bermoq jang-u jadallarni, bas, qon to'kishni, qilichini hamisha yalang'och tutishni taqozo etadi! Busiz mumkin emas, yozilmagan, lekin beshak amal qilinadigan qonun – bu! Xullas, yuqoridagi satrlar Bobur shaxsi va faoliyatiga baho berish uchun bugunning "qarichi" yaramasligi, uning timsolida shoh va shoirni bir butun olish kerakligini ko'rsatadiki, bu rasmiy doiralar qarashiga zid sifatida ifoda etiladi.

Turkumning har bir soneti Bobur hayotidagi muayyan bir holatni, aniqrog'i, shu holatdagi ruhiyatini aks ettirishga qaratilgan. Masalan, ikkinchi sonetdagi "Po'rtana domiga tushgan kemaman, Qarshimda qoyaning sovuq nigohi" satrlarida toj-taxt uchun kurashlarda ojiz qolgan Boburning holi aks etgan. Ruhidagi tushkunlik shunchalarki, unga yurt osmonidagi "Bir payt oshuftahol boqqan yulduzlar Yog'iy bo'lib endi holiga kulayotgan"dek ko'rinadi. Shoir ayni damdagi Bobur ruhiyatini teran his qiladi, muhimi, o'quvchi ham shunday his qila oladigan shaklda ifodalaydi. Masalan, og'ir vaziyatga tushib qolgan Bobur o'zini ojiz sezganida:

*Ona og'ushini qo'msayman; adl –
Bag'riga bosh qo'ysam go'dakdek yuvosh,
Toj-u taxt qayg'usin unutilib dadil, –*

deydiki, bu g'oyat hayotiy bir holatdir. Zero, tashvish-u muammolar girdobida qolgan odamning ularni bir lahza bo'lsa-da unutilib, bolaga aylanib qolishni istab qolishi g'oyat tabiiydir. She'rning tematik qurilishi lirik vaziyatni izchil rivojlantiradigan, keyingi fikr yoki ruhiy holat bosqichi avvalgisi asosida anglanadigan, his etiladigan tarzda amalga oshirilgan. Sonetning yuqorida keltirilgan birinchi terseti (uchligi)da ona-bola aloqasi asosida ruhiy holat tasvirlansa, keyingisida bevosita shoir biografiyasi bilan bog'liq voqea keltiriladi:

*Poyingda turibman, g'arib, devona,
Misli kiprikdagi omonat ko'zyosh,
Og'ushingga olgin Andijon – ona.*

Avvalo, ona obrazidan Ona vatan obraziga o'tilishi keyingi holatning teran his etilishiga zamin yaratadi. Ikkinchidan, ona-bola obrazi talqinida umumiylik salmog'i ustuvor bo'lsa, "Andijon-on" obrazi Bobur tarjimai holidan xabardor yoki "Boburnoma"ni o'qigan she'rxonga konkret holatni – Samarqandni boy bergan Boburning Andijonga ham kirolmay, sarsonlikda, hatto yayov, och-nahor yurishga majbur bo'lgan vaqtini eslatadi, ya'ni obraz tom ma'noda konkretlik kasb etadi. O'z navbatida, ona mehrini qo'msab turgan qahramon ruhiy holati tasviridan so'ng Andijon-onaning Boburni qabul qilmagani eslatiladiki, bu o'quvchiga uning holati qay darajada ayanchli va foje bo'lganini tasavvur etishga yordam beradi.

Sho'ro senzurasini haqida, u zamonlar so'z aytish imkoni berilmagani, ijod erkinligi cheklangani haqida ko'p gapiramiz. Lekin adabiyot, ayniqsa, she'riyat hamisha aytishga yo'l izlagani va

topgani, “lit”dagi nazoratchilar har qancha xushyor bo‘lmasin, fahmlamay qolgan holatlar talay bo‘lganini ham aytamiz. Faqat, nazarimda, bir muhim nuqta haqida gapirmaymiz: o‘sha “lit” nazoratchilari ham shoir-u adiblarimiz bilan bir muhitda yashagani va qalam ahlini qiynagan dardlar ularga ham butkul yot bo‘lmaganini nazardan soqit qilamiz. Holbuki, nazoratchilikka ham muayyan saviya talab qilingan, kosa tagidagi nimkosani fahmlay oladigan kishilar saralab olingan emasmi?! Shunday ekan, ular ham “o‘tkazib yuborish imkoni bor” ayrim o‘rinlarga ko‘z yumib turgan bo‘lib chiqmasmikan? Har holda, kamina shunday deb o‘ylagim, ular haqida ham yaxshi gumonda bo‘lgim keladi. Yo‘qsa, masalan, I.To‘lakning 1983-yilda chop qilingan “To‘rg‘ay” to‘plamiga kirgan she‘rida Bobur tilidan “boboi kalon”i Amir Temur haqida aytilgan mana bu satrlarning o‘tib ketishi amri mahol edi:

*Kattakon orzu-la yashab o‘tdi bir,
Yaxlit qilmoq edi fikri jahonni.
Ammo atadilar uni jahongir,
Beshafqat oqizdi deyishib qonni.*

Ko‘rib turganimzdek, shoir Amir Temurga munosabatning biryoqlama ekaniga, u ko‘zlagan buyuk maqsadini hisobga olmasdan, faqat “beshafqat qon to‘kkani” urg‘ulanayotganiga e‘tiborni tortadi. Bobur tilidan bo‘lsa ham shu fikrning aytilayotgani muallifning tarixga munosabati, o‘tmishni idrok etishidagi keskin burilishdan dalolat bo‘lish bilan birga, uning ijodiy jasorati namoyoni hamdir. Muhimi, Temurni Boburning bobokaloni bo‘lgani yo shunchaki jasoratini ko‘rsatib qo‘yish uchungina tilga olinmaydi. Yo‘q, Bobur shaxsini, uning faoliyatini Temurdan ayro holda to‘g‘ri idroklash va xolis baholash amri mahol ekanini I.To‘lak juda teran anglaydi. Bobur tilidan bobokaloni ko‘zlagan maqsadning urg‘ulanishi shundan:

*O‘zi bilan ketdi ul sirli maqsad,
Ustozi poyiga bosh qo‘ygan zamon,
O‘rgimchak uyadek yurtni bosdi sad.*

Shoir talqinidagi Boburga ko‘ra, Amir Temur dil tubida saqlagan “sirli maqsad” – jahonni yaxlit qilmoq niyati to‘la amalga oshmay armonga aylangan, boz ustiga, vafotidan keyin saltanati parchalanib ketgan. Shuning uchun ham:

*Har on jang oldidan bir iliq nafas
Qalbimga urilar: – Yashamoq, o‘g‘lon,
Qilich ko‘tarmoqdan iborat emas...*

Ya‘ni Boburning tinimsiz savashlar qilib, qonlar to‘kkani fothlik, toj-taxt yo mol-davlat ilinjidagi harakat emas, uni janglarga chorlagan narsa – ajdodlar oldidagi burch, “iliq nafas” – bobokalonining ruhi shuni hamisha yodiga solib turadi. Darhaqiqat, boshqa temuriy shahzodalardan farq qilaroq, Boburning o‘z oldiga buyuk maqsad – bobokalonidan meros maqsadni qo‘yib kurashga kirgani “Boburnoma”ni o‘qigan har kimga ma‘lum. Bobur ruhiyatiga chizgilar solishni niyat qilarkan, I.To‘lak ham “Boburnoma”ni hijjalab mutolaa qilgan, muallifi ongi-yu qalbidan kechgan o‘y-hislarni o‘zining ongi-yu qalbidan kechirishga intilgan, u bilan birga quvonib,

birga iztirob chekkan – qalban unga yaqinlasha bilgan. Shu bois ham rasmiy doiralar tanigan va tanitayotgan Boburni emas, o'zining anglagani va teran his etgani – tasavvuridagi Boburni taqdim etadi o'quvchisiga. Bobur haqida yozganlarining aksar muvaffaqiyatli chiqqani eng avval shu bilan izohlansa to'g'ri bo'ladi.

Turkumni o'qiganda, "Boburnoma"dagi eng dramatik vaziyatlar qalamga olinganini ko'rish mumkinki, bu ham yuqoridagi fikrimizni asoslaydi. Jumladan, Boburning Xisor tog'larida sarson kezgan vaqtdagi holatini *"Mulkdan ayru shohman, hatto burda non – Topmoq imkoni yo'q. Chor atrof yog'iy"* satrlarida muxtasar ifodalaydi. Tamom umidi so'ngan Bobur iztirobi manbai asl hamroz do'stning yo'qligidan deya talqin qilinadiki, bu holat ham "Boburnoma" matni bilan asoslanadi. Ne-ne jang-u jadallarda birga ishtirok etgan kishilarning bir-bir tark etayotgani Boburga – shahzodaga ikki karra og'ir. Zero, o'sha odamlar taqdirini unga bog'lagan, hayotini unga tikkan edilar, ya'ni endi ularning ishonch-u umidlarini oqlayolmaganlikdan keladigan iztirob ham chakana emas. Shuning uchun ham Bobur *"Olgil, kerak emas, olgil tojimni, Yashashga roziman misli bir gado"* deydi, buni aslo yaratganga isyon yo kufroni ne'mat deb tushunmaslik kerak. Aksincha, bu ojiz ekanligini bo'yniga olgan bandaning hol izhoridir. Shu holatdagi odamning "qalbim ochsam deyman sodiq do'st topib" deya o'rtanishi, yorug' dunyoda shunday xilqat "bor esa, izlayman kezib piyoda!" deya qasd etishi psixologik jihatdan g'oyat ishonarli tasvirlangan.

Ulug' maqsadlarni ko'zlagan odamning o'tkinchi hoy-u havaslar ortidan quvganlar bilan hamqadam bo'lishi – o'ta og'ir sinov, bu – hamma ulug' zotlar manglayiga bitilgan qismat. Bobur Samarqandni – buyuk saltanat poytaxti va uni tiklash uchun muhim tayanch nuqta deb bilsa, cherikning aksariyati va "nokas beklar" uchun u boylik to'planadigan joy, xolos. Eng yomoni, narigi tomon – Boburning ortidan yurgan beklar-u navkarlar ham, o'sha davrda amal qilgan qoidalar nuqtayi nazaridan qaralsa, g'alabadan so'ng o'lja olishga haqli edilar. O'lislarda xira nur taratayotgan Buyuk maqsad bilan kundalik ehtiyojlar to'qnashganida, afsuski, aksar keyingisining qo'li baland keladi. Zo'r bilan bosilganda esa, muqarrar fitna qo'zg'aladi, bu esa Bobur ko'ngliga iztiroblar soladi:

*Ikki o't sahnida qolgan edim men,
Jangdanmas, fitnadan tolga edim men.*

Ko'ramizki, muallif Bobur qalbini anglashga, uning holiga kirishga intiladi, qahramoni ko'nglida kechgan iztiroblar boshiga tushgan "charxning dard-u balolaridan" kam emasligini his qiladi. Shunday iztiroblar ichida yashagan ulug' odamning do'stga zor ekanligi ham bejiz emas, zero, u ham o'zini tushuna oladigan, hamfikir, hammaslak bo'la oladigan odamlarning ma'naviy ko'magiga muhtojlik sezadi. Aytish kerakki, muallifni Bobur tariximizda tutgan o'rni-yu qilgan xizmatlari bilangina emas, oddiy bir inson sifatida ham, ehtimol, ko'proq qiziqtiradi. Xuddi shunday yondashuv Boburni ommaga yaqinlashtirishda juda muhim bo'lib, I.To'lak she'rlari, ular asosida ijro etilgan qo'shiqlarning bu borada katta xizmati borligi shubhasizdir.

Adabiyotning bashorat qilish funksiyasi haqida ko'p aytiladi. Garchi nomidan g'ayritabiiyroq hodisa haqida so'z borayotgandek tuyulsa-da, aslida bashorat jamiyatdagi yetakchi tendensiyalarni ilg'ay olgan san'atkorning olamga nekbin qarashi hosilasi deb tushunilsa to'g'riroq bo'ladi. Qaysiki, A.Qodiriy yurtidagi "bo'linish"ni tahlil etib mustamlakaga tushib qolish xavfidan ogohlantirgani yoki urushning ilk davridayoq G'.G'ulom "Bo'lmagay bu yaldo bilonihoya, Bizning ko'chada ham

bayram bo‘lajak” deya xayrli fol ochgani kabi. Xuddi shunday bashorat I.To‘lakning “Sog‘inch” turkumidagi yozilgan vaqtidanoq el sevgan qo‘shiqqa aylangan sonetida ham kuzatiladi:

*Bugun tushlarimga kirmish Andijon,
Chorlarmish onamdek chiqib rohimga.
Yolg‘iz sen yetursan, deya, ohimga,
Yig‘larmish qo‘l cho‘zib barimga nolon.*

Boburning tushlariga kirgan Andijon – yolvorib madad so‘rayotgan ona timsolida gavdalanadi. Bobur Andijonni yog‘iyga berib qo‘yib iztiroblar chekkan odam ekanligi e‘tiborga olinsa, tushiga kirgan Andijon ham yog‘iy qo‘lida qolgan, qutqarishni so‘rab nola chekadi. Diqqat qilish zarur nuqta shuki, tushda ko‘rayotgani Andijonning Bobur davridagi emas, ko‘p zamonlar o‘tgandagi manzaralaridek taassurot qoldiradi:

*Ichikkan minorlar cho‘kkanmish asta,
Otamning Axsida mung‘aygan qabri
Qo‘zg‘alganmish bitib toqati-sabri...*

Xaloskorini kuta-kuta “ichikkan minorlar”, “sabr-toqati bitib qo‘zg‘algan qabr” – bu detallar, bizningcha, tushdagi zamonni belgilashga, ya‘ni Bobur Andijonning hozirgi kunini tush ko‘rayotganini anglatishga xizmat qiladi. Agar bu yo‘sin tushunilsa, gap mustamlakada ezilgan onayurt haqida, o‘zini xalos etishga qodir Bobur kabi o‘g‘lonlarni sog‘inib yashayotgan Vatan haqida borayotgani ma‘lum bo‘ladi. Sonetning oxirgi ikkilik bandi ham shu talqinga mos jaranglaydi:

*Bag‘ringga qayturman yurtim-onajon,
Ushalgan onida elim armoni.*

Yuqoridagicha talqinlar kontekstida “elim armoni” deganida shoir mustaqillikni nazarda tutgan deyish mumkin. Shundan kelib chiqilsa, yakunlovchi band mazmuni ham konkretlashadi: Boburning chinakam “qaytishi” ham faqat o‘shanda – elning armoni ushalganda mumkin bo‘ladi. Gap shundaki, yubileyga tayyorgarlik bosqichidayoq unga qarshiliklar boshlangan, “qonxo‘r fotih yubileyini o‘tkazish noravo” deguvchilar bo‘lgan... Yubiley ortidanoq yana Boburni qoralash kampaniyasi harakatga kelgan, “Yulduzli tunlar”ga tosh otishlar boshlangan, xullas, I.To‘lak topib aytgan.

* * *

Norboy Xudoyberganovning taraqlagan davri – gapi kesgan vaqtlar, kamina ToshDU aspiranturasiga yangi qabul qilingan paytim, kafedrada ilk bor ro‘baro‘ bo‘lganimizda aytganlari hamon qulog‘im ostida jaranglagandek bo‘ladi: “Ismoil yuribdimi? Yashil sabo... Hix, hix... nima u yashil sabo... a? Qiziq, yashil sabo ham bo‘larkanmi?!” Rosti, o‘shanda “Iye, “yashil sabo” degani mana bu bo‘ladi-da, domla!” deya o‘smoqchilab qo‘yishni juda-juda istaganman-u, afsus, o‘zim ham bilmasdim. I.To‘lakning 1989-yilda chop bo‘lgan shu nomli to‘plamini hijjalab chiqib ham jo‘yali javob topmagach, sekin-sekin haligi istak ham, u bilan birga “yashil sabo” ma‘nosiga qiziqish ham so‘ndi. Yaqinda, shu maqolani yozishga tayyorgarlik qilib yurgan vaqtim, shoirning

qadrdon do'st-inisi Halim Karimdan so'radim: u ham bilmas ekan, sal ko'ngil tinchigandek bo'ldi – odammiz-da!.. Yo'q, bu yo'ldagi izlanishlarim bekor ketgani yo'q, hartugul, I.To'lakning o'z poetik olami va unda "yashil"ning alohida o'rni borligiga amin bo'ldim. Ilk ijodidayoq shoirning atrofidagi yashillikka alohida e'tibor va mehr bilan qarayotgani, undan ayricha ma'ni uqishga va uqqanini ifodalashga intilayotgani seziladi:

*Cheksiz-cheksiz dalalar bag'rida
Yashil yaproqlarning to'lqini
Borliqni
yashil to'lqinlarga,
yashil yolqinlarga
ko'mib yuborguday chayqalmoqdalar, –*

deydi "G'o'za barglari" nomli she'rida. Qarang, shu parchadayoq shoir "yashil to'lqinlar" (suv) dan "yashil yolqinlar" (o't, olov)ga sakraydi, bir-biriga zid ikki ibtidoni birlashtiradiki, bunda shoirning yuqorida guvoh bo'lganimiz paxtachilikka ziddiyatli munosabatiga ishora qilinganday. Shunga o'xshash, shoir tashqi olamdagi yashillikka shaydolikdan ko'p ham sezdirmasdan qalb yashilligi tarannumiga o'tib ketadi:

*Munis navbahorning sevgisi – yaproq,
topshirma o'zingni mezon komiga.
Kel, ko'ksimni ochdim, kelgil yaqinroq,
qasam ichamanki Sevgi nomiga,
seni o'z qalbimga ekmog'im kerak,
bahorning yam-yashil sevgisi, inon.
Chunki yashil Sevgi va yashil Yurak
Hazon bilmasligi kerak hech qachon.*

Qarang, matndan uzib olinsa, "yashil sevgi" degani ham, "yashil yurak" degani ham o'ta g'aliz – bema'nidek, biroq she'r butunligidagina emas, hatto keltirilgan parcha ichida ham ular serqirra mazmun kasb etayotgani yaqqol ko'rinadi. Shunga o'xshash, "qalbimning yam-yashil chechaklari" "yashillikning o'ychan baxshilari" kabi bir qarashda notabiiyroq ifodalar matn o'ramida binoyiday mazmun ifodalaydi. Aytaylik, shoir suyuqli yorini hammadan yashirib qo'ymoq uchun topgan makon – qalbdagi o'sadigan chechaklarni "yam-yashil" deb sifatlaydi. Qalbiga qamalgan yor "yam-yashil chechaklar taratgan islardan mast bo'lib, Xayolida tiklamog'i mumkin qutlug' kunlarining oppoq tongini". Darhaqiqat, sevgi atalmish tuyg'u mutlaq erkin, keng va bepoyonligidan yayrab qanot qoqadigan makon qalb emasmi?! Xalqona tafakkur yashillikni jannat bilan bog'lab tushunadi, bas, xayolda "qutlug' kunlarni tiklaydigan" yashil chechak jannat guli emasmi?! Shoir "yashil" va "yashillik" so'zlari mag'zidagi "ezgulik", "yashnash" va "yasharish" semalarini faollashtirmayaptimi?!.. Yoki "yashillikning o'ychan baxshilari" deya tavsiflangan yaproqlar yashillikning o'tkinchiligi, erta xazonga aylanish-u yerga singib ketish borligini mushohada etayotgani uchun ham "o'ychan" emasmi?! Xullas, I.To'lakning obrazlar tilida "yashil" degani rang emas, aniqrog'i, ranggina emas – shu rang bilan bog'liq assotsiatsiyalarga turtki, obrazli fikrning poydevoridirki, uning ustiga imorat tiklash vazifasi she'rxon zimmasidadir. Endi "yashil

sabo”ga qaytsak, I.To‘lak ijodi kontekstida uni daxriylik zamonida g‘ayrishaariy tarzda hosil bo‘lgan va qalbni muttasil orziqtirib turgan “jannat sog‘inchi” deb tushungim keladi...

Yuqorida I.To‘lakning so‘z erkinligi bo‘g‘ilgan sharoitda o‘zi anglagani va his etganini nima qilib bo‘lsa ham ifodalashga intilganini aytdik. Biroq qalb ko‘zi tiyran ijodkor uchun bu narsa qanchalik zarur bo‘lmasin, uni tugal maqsad deb bilish xato bo‘lur edi. Zero, u fikrini shunchaki aytib qo‘yishni emas, san‘atkorona yo‘l bilan yetkazishni istaydi. Boshqa tomoni, san‘atkorona yo‘l – obrazli ifoda mavjud sharoitda so‘z aytishning asosiy imkoni ham edi. Shu bois ham I.To‘lak ijodida, umuman, u mansub 70-yillar avlodi she‘riyatida, metaforiklik, ramziylik, allegoriya, kinoya va sarkazm, turli navdagi allyuziyalar keng o‘rin tutadi.

Masalan, “Ko‘zgu ko‘zgu bo‘lganidan xijolat” she‘rida adabiyotimizda keng qo‘llangan an‘anaviy ko‘zgu obraziga mohirona ohor berilgan. An‘anada ko‘zgu kishiga aybini xolis aytib-ko‘rsatib turadigan narsa – unga chin do‘st o‘laroq talqin qilinadi. I.To‘lak she‘rida esa ko‘zguning “nafratini ifoda etarga” tili yo‘q, aniqrog‘i ko‘rayotganlaridan lollik gung qilgan uni:

*... mana, qarshisida bir tannoz
uning ko‘magida
boshqa qiyofaga ko‘chadi:
uning ko‘magida
go‘zallik, soddalik o‘chadi...*

Ko‘zgu ko‘p narsalardan: kimlardir o‘zining gungligidan foydalanib turli niqoblarga kirayotganidan ogoh ekani, aldovlarga guvoh bo‘layotgani holda ham jim turgani – aytoilmagani uchun bir kun o‘zini toshlarga urajak. Ya‘ni ko‘zguning ko‘zgu bo‘lganidan xijolati, aslida, obrazli tarzda atrofdagi hodisalarning nomaqbulligini ko‘ra-bila turib ham yo qo‘rquv, yo andisha, yo biror bir manfaatni o‘ylab gung bo‘lib olgan – hammasiga ko‘nib-ko‘nikib yashayotgan odamlarning “odam bo‘lganidan” xijolat tortishi lozim ekanini anglatish uchun bir vositadir. Qarang, ko‘zgu hammanikida ham bor, turmushda hammamiz ham har kun ko‘zguga ro‘baro‘ bo‘lamiz – biroq bu maishiy fakt hamma uchun ham obraz materiali bo‘lavermaydi-da! Ha, shunday, biz ko‘pincha e‘tibor ham bermay o‘taveradigan maishiy turmushdagi turli vaziyatlar-u tabiatdagi holatlarda hikmat ko‘rmoq uchun san‘atkorona nigohning o‘zi kamlik qiladi – faylasufona donishmandlik ham zarur. Zero, hayotni teran mushohada etadigan odamgina turmushdagi vaziyat yo tabiatdagi holatga ijtimoiy-estetik qimmatga molik ma‘ni bera oladi. Deylik, she‘rlaridan birida shoir “suvosti olami”ni qalamga oladi:

*Quyosh falak tasvirini
erinmay
nozik chizgilarda
suvlarning tubiga joylar.
Toshlarga urina – urila
qalqinib yotadi tinmay
bulutlar, yulduzlar, oylar...*

Manzarani tasavvur qilish qiyin emas: avvalo, tabiatga ozmi-ko‘pmi yaqinligi borki, odam unga duch kelgan chiqadi, soniyan, ifoda g‘oyat ravonligi bois vizual obraz shundoq ko‘z oldiga

keladi she'rxonning. Shu manzarani ko'z oldimizga keltirib qo'ygach, keyingi misrada diqqat "suvlar dunyosining hokimi – chavaqlar"ga qartiladi. Misrada kinoya borligini taxmin qilasiz, keyingi satrlar buni tasdiqlaydi:

*Suvlar dunyosining hokimi – chavaqlar
og'izlarini kappa ochganda
bulutlarni, oylarni, yulduzlarni
o'zicha bir luqma aylar.
Lekin bulutlar, yulduzlar, oylar...
o'z holicha qolar hammavaqt
tiriklikning ikkinchi qatlamlarida...*

Kinoya bir qadar oydinlashdi: o'ziga, imkoniyatiga asossiz katta baho bergan chavaqlar kinoyali munosabatga loyiq, albatta. Biroq she'r finalida emotsional tonallik, chavaqlarga munosabat birdan o'zgaradi:

*Chavaqlar-chi, sho'rlik chavaqlar,
o'zlarini fahmlab nahang,
tajang,
shiddatkor,
takror-batakror
boshlar soyalar-la jang.*

Darvoqe, bu satrlar muallifi – shoir bo'lishidan tashqari yirik adabiyotshunos olim, ko'p yillar talabalarga jahon adabiyotidan dars bergan muallim. Buni bejiz eslatayotganim yo'q: ko'rilyotgan she'r jahon adabiyoti kontekstida talqin qilinishi kerak, demoqchiman. Aytaylik, soyalar bilan besamar jangga kirishgan chavaqlar Don Kixotni yodga solmaydimi? Bu holda ongli hayotini dunyoni o'zgartirish xayoli bilan boshlagan va soddaligi sabab hamon o'sha orzusiga sodiq tengdoshlarida zamona donkixotlarini – shamol tegirmonlar, mohiyatan "soyalar bilan jang" qilayotganlarni ko'rmyaptimi shoir?! Ya'ni she'r ruhiga tushkunlik ingan vaqtda yozilgan bo'lsamikan? Katta ehtimol bilan shunday. She'rni Kamyuning "Sizif haqidagi asotir" asari kontekstida qarasak, bu ehtimol kuchayadi. Albatta, she'r bundan tamom o'zgacha talqin qilinishi ham mumkin, matn shunga yo'l beradi – undan o'zgacha mazmunlarni ham keltirib chiqaraverish mumkin. Zero, ramziylik asosiga qurilgan asarlarda turlicha mazmunlar bir-biriga halal bermagan holda mavjud bo'laveradi. Gap hozir bunda ham emas. Muhimi, I.To'lakning turlicha talqinlarga dosh bera oladigan yetuk asar yaratganida.

She'rda obyektiv tasvir salmog'ining ortishi, ko'rimli obrazlar yaratishga intilish 70-80-yillar she'riyatining xos xususiyatlaridan biri. Ayni hol, bir tomoni, badiiy tafakkurda metaforiklik, ifodada ramziy-majoziy yo'sinning kuchayishi bilan ham bog'liq. I.To'lak she'rlarida ham voqelikka musavvirona nigoh, so'z bilan chizilgan ko'rimli obrazlar keng o'rin tutadi. Shoir mahorati sabab manzara o'quvchi tasavvurida voqelanadi, muallifning hayrati sezdirilmaygina unga ko'chadi:

*Tun zamin ko'ksiga sochilib ketgan
sochlarini yig'ib olarkan,*

*uyatdan
yuzlari
bo'zarar...
Maysalar, so'qmoqlar, soylar labida
yal-yal tovlanadi bo'salar.*

Tabiat tasviri kasb etayotgan metaforik mazmunni ilg'ab olgan bugungi o'quvchi sirli-sehrli lahzalarning sururi sharqona hayo va nazokat bilan ham ifodalanishi mumkin ekanligini ko'rib, xayoliga "Nega hozirgi she'riyatda yalang'och ifodalar ko'p, mana, bo'larkan-ku, axir?!" degan o'y kelsa, san'atda ifodalash emas, san'atkorona ifodalash birlamchi ekaniga imon keltirsa ajabmas.

An'anaviy tarzda she'riyatda armonga aylangan muhabbat motivi juda keng ommalashgan, bu haqda nomi shoir borki yozgan va, qizig'i, – muhabbat haqidagi eng sara she'rlar shu mazmunda. Tabiiyki, I.To'lak ham istisno emas. Faqat bitta muhim jihati shuki, u almisoqdan qolgan eski gapni ham "tesha tegmagan" yo'sinda aytmoqqa intiladi. "Armonimning tutquni" deb ataydi I.To'lak shu mavzudagi she'rini ham, she'r sababchisini ham va ilk misralardanoq buni izohlaydi:

*Sen mening Sevinchim,
shirin Hasratim.
O'zgadan qizg'anib
qalb qatlamlarida
asradim.*

Qarang, birgina "shirin Hasratim" deganining o'zi armonni his ettiradi; olamdan qizg'onib ko'ngildagina yashatayotgani esa – muhabbatning maqom va darajasini. Lirik qahramon "armonlarining ezgu tutquni bir kun qorachig'idan nilufardek ochilib chiqishiga" ishonadi. Ohorli obraz degani shu: she'riyat oshiqning yor ishqida to'kilgan ko'z yoshlariga to'lib ketgan emasmi, shoir "ko'zyosh" demasdan aytadi ko'z yosh to'kkanlarini. Zotan, I.To'lak lirik qahramoni to'kkan ko'z yoshlar ham ozmuncha emas – nilufar o'sib chiqishi uchun ko'l bo'lmasa ham hovuzcha kerak emasmi?!..

I.To'lak she'r yozgani uchungina emas, yo'q, eng avval qalbida kechirgan asl hayoti bilan shoir edi. Dunyoni shoirona idroklaydigan odamga esa romantikadan mosuvoki narsa g'arib ko'rinaveradi, u olamni benuqson ko'rishni istaydi, kamini to'latkisi – xayolida butlab olgisi keladi, lekin buning doim ham iloji bo'lavermaydi – manguga yo'qotilgan yoki yo'qotilishi muqarrar olamini sog'inadi – yozganlariga nostalgik kayfiyat, adoqsiz va adressiz shikoyat to'lib boradi. I.To'lak bir she'rida "Gulzorlarni kezdin, topolmadim gul" deydi, sababi – ularni "uzib ketishibdi qoldirmay butkul". Yo'q, shugina sabab bilan izohlanadigan holat I.To'lak she'riga ko'chishi mumkin emas, deb o'ylaysangiz, ikkinchi bandda shunga dalil topasiz:

*Isi yo'q
Takabbur gullar amri-la,
Hatto
Bulbul o'zgartirmish lisonlarini...*

Parchadagi birdan e'tiborni tortadigan "isi yo'q" gul birikmasi shakli bilan mohiyati muvofiq kelmagan holatga ishora qiladi, ya'ni "isi yo'q" gul – siyrat go'zalligidan mahrum, kibrga berilgan

go‘zal. Bu esa asl go‘zallik emas, bulbul bunday go‘zallikka maftun bo‘lmaydi, bas, chin dildan sayramaydi – lisoni o‘zgaradi uning. Shu nuqtada lirik qahramonning nega “gul topolmadim” degani anglashiladi: “gul ko‘p, lekin u izlagan gul yo‘q”, borini esa sevgilisiga ravo ko‘rmaydi. Chunki:

*Sevgilingga
yoniq xonishlardan
portlab ochilmagan gullarni
sovg‘a etishdan
og‘ir gunoh yo‘q.*

Shoir atrofida gullarning tabiiy – tikonli va hidli, surat va siyrat go‘zalligi bir-biriga muvofiq va uyg‘un, muhabbatning sof va beg‘araz bo‘lishini, bulbullar shevasini o‘zgartirmay oshiqona nag‘malarini yonib kuylashini istaydi, xullas, chinakam SHOIR o‘laroq tuyg‘ular aslligini sog‘inib yashaydi, sog‘inib qalam suradi. Hislariga yo‘g‘rilgan orzu-umidlari san‘atkorona mahorat bilan ifoda etilgani uchun-da sog‘inchini o‘quvchisiga yuqtiradi, ko‘ngliga shunday ezgu orzu-umidlar urug‘ini sochadi.

* * *

Yuqorida I.To‘lak she‘riyatining turli jihatlarini haqida muxtasar fikr yuritib, muhim bilganlarimiz xususida o‘ylaganlarimizni qayd etdik. Shu sabab ham maqolamiz biroz sochqin, fragmentlardan tarkib topgandek ko‘rinsa ehtimol. Maqsadimiz I.To‘lak she‘riyati haqida umumiy tasavvur hosil qilish bo‘lganidan, shu yo‘lni tanladik. Holbuki, shoir ijodiy merosi fundamental ilmiy tadqiqotlarga ham yetarli material bera oladi. Umid qilamizki, yuritgan mulohazalarimiz o‘quvchini I.To‘lak XX asrning oxirgi choragi – XXI asr boshlari o‘zbek she‘riyatidagi o‘ziga xos va betakror hodisa ekanligiga ozmi-ko‘pmi ishontirdi, hartugul, unda shunday xayrli gumon hosil bo‘ldi. Endilikdagi vazifa shoir ijodini monografik asosda tadqiq etish va ijodining o‘zbek she‘riyati taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy asoslab berishdan iboratdir. Bu vazifa yosh bo‘g‘in adabiyotshunoslar zimmasiga tushadiki, maqolamiz ularda shu ishga rag‘bat uyg‘otsa, niyatimizga yetgan bo‘lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.
2. Тўлак И. Эрк шабадалари. Шеърлар, дostonлар. – Тошкент: Нихол, 2007.
3. Тўлаков И. Яшил сабо. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 168 б.
4. Тўлаков И. Сени ўйлаб / “Авторнинг биринчи китоби” серияси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – 38 б.
5. Қуроноф Д. Шеърятимиздаги поэтик янгиланишнинг бир қиррасига доир айрим қайдлар // Китобда: Қуроноф Д. Мутолаа ва идрок машқлари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 190-213.
6. Қуроноф Д. Назарий қайдлар. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 128 б.

DILDORAXON ABDULLAYEVA,

filologiya fanlari doktori,

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi Andijon davlat universiteti dotsenti

ISKANDARSHOH MADGAZIYEV,

Andijon viloyati tarixi va madaniyat davlat muzeyi katta ilmiy xodimi

CHO'LPON DRAMATURGIYASI: NOMA'LUM DRAMALARI VA YANGI TOPILGAN KOMEDIYASI HAQIDA

ANNOTATSIYA

Kirish

Ushbu maqolada XX asr boshlarida dramaturgiya paydo bo'lishida Cho'lponning o'rni, o'zbek jadid dramaturgiyasining shakllanishida adib tomonidan yaratilgan sahna asarlari, ularga bildirilgan baho-munosabatlar; Cho'lponning shu kungacha adabiy va ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lgan, shuningdek, nomlari ma'lum, biroq matni topilmagan pesalari va yangi topilgan komediyasi haqida so'z yuritiladi.

XX asrning 20-yillarida o'zbek adabiy va madaniy hayoti uchun nisbatan yangi yo'nalish bo'lgan dramaturgiya o'ziga xos shakl va ko'rinishda vujudga keldi, uchinchi adabiy tur sifatida alohida o'rin tutuvchi dramatik turning o'zbek xalqi hayotiga kirish kelishida, uning rivojiga jadid adiblar o'z hissalarini qo'shdilar. 1920-yillarda o'zbek dramaturgiyasiga ilk tamal toshi qo'yildi. 1910-1930-yillarda yangi shakllangan va taraqqiy etgan o'zbek jadid dramaturgiyasi rivojida Behbudiy, Avloniy, Hoji Mu'in, Fitrat, Hamza, G'ulom Zafariy, G'ozi Yunus, Xurshid, Cho'lpon xizmatlarini ta'kidlash zarur hisoblanadi. Xususan Cho'lpon dramatik turda ham barakali ijod qildi, bu yo'nalishda u jahon adabiyoti an'analari va tajribalari asosida qalam tebratib drama, tragediya, komediya, pantomima kabi janrlarni rivojlantirdi.

Maqsad va vazifa. Cho'lpon dramaturgiyasining shu kungacha aniqlanmagan jihatlarini tadqiq etish asosiy maqsad hamda Cho'lponning jadid dramaturg sifatidagi faoliyatini o'rganish, ijodiy merosida yangi aniqlangan sahna asarlarini tahlil etish kabilar vazifa sifatida belgilanadi.

Usullar. Cho'lponning dramaturgik faoliyati, sahna asarlarining yozilish tarixi va ommalashishi, bugungi kundagi holati kabi masalalar bilan shug'ullanishda analitik, tarixiy-qiyosiy, tarixiy-madaniy usullardan foydalaniladi.

Natijalar va mulohaza.

Cho'lpon dramaturgiyasi haqida so'z borganda uning faqat dramalar yozish bilan chegaralanmay, balki asarlarni sahnalashtirish ishlarida faol bo'lgani, jahon adiblari pesalarini tarjima qilib, sahnalashtirilishida bosh-qosh bo'lgani, aktyorlarga ijro usullarini, nutq ustida ishlash, talaffuz qoidalarini ham o'rgatgani, sahna asarlariga taqriz va maqolalar yozgani kabi qator ishlarni ham amalga oshirganligini ta'kidlash o'rinli. Cho'lponning dramaturgiya sohasidagi izlanishlari 1914-yildan boshlangani haqida adabiyotshunoslikda ba'zi mulohazalar bor.

XULOSA

XX asrning 20-30-yillaridagi siyosiy hayotdagi keskin o'zgarishlar, stalin qatag'oni va turli sabablarga ko'ra Cho'lponning barcha dramatik asarlari to'la saqlanmagan yoki bugungi kungacha yetib kelmagan, yoxud qaysidir arxiv fondlarda, shaxsiy kutubxonalarda saqlanmoqda. Cho'lponning noma'lum dramatik asarlarini o'rganganimizda ularning soni yigirmadan ortiq ekanini aniqladik. Dramatik asarlarini izlash davomida esa "Yana uylanaman" komediyasi matni topildi. Demak, dramaturgning boshqa pesalarini ham izlash va xalqqa yetkazish navbatdagi vazifalardan biridir.

***Kalit so'zlar:** jadid dramaturgiyasi, XX asr boshlaridagi jadid dramalari, Cho'lpon dramaturgiyasi, Cho'lpon sahna asarlarining o'rganilishi, "Yana uylanaman" komediyasi.*

АННОТАЦИЯ

Вступление

В данной статье роль Чулпана в зарождении драматургии начала XX века, созданные писателем сценические произведения в становлении узбекской джадидской драматургии, их оценка, то, что Чулпан до сих пор известен литературному и научной общественности, а также стихи, названия которых известны, но текст не найден, и обнаруженная комедия.

В 1920-е годы драматургия, относительно новое направление узбекской литературной и культурной жизни, возникла в своеобразной форме и облике, а драматический жанр, занимающий особое место в качестве третьего литературного вида, был введен в жизнь узбекского народа, во время его появления современные писатели внесли свой вклад в его развитие. Основа узбекской драматургии был заложен в 1920-е годы. Необходимо отметить заслуги Бехбуди, Авлони, Хаджи Муина, Фитрата, Хамзы, Гулама Зафари, Гази Юнуса, Хуришида, Чулпана в развитии вновь сформировавшейся и развитой узбекской современной драматургии в 1910-1930 гг. В частности, Чулпан добился успеха в драматическом турне, в котором он развивал такие жанры, как драма, трагедия, комедия, пантомима, опираясь на традиции и опыт мировой литературы.

Цель и миссия. Основная цель - изучение доселе неисследованных сторон драматургии Чулпана, а также изучение деятельности Чулпана как серьезного драматурга, анализ вновь открывшихся пьес в его творческом наследии.

Методы. Аналитический, историко-сравнительный, историко-культурологический методы используются при решении таких вопросов, как драматическая деятельность Чулпана, история и популярность написания пьес, современное состояние.

Результаты и отзывы.

Что касается драматургии Чулпана, то он активно занимался не только написанием драм, но и постановкой произведений, переводом и постановкой пьес мировых писателей. написание статей. Имеются литературные упоминания о том, что исследования Чулпана в области драматургии начались в 1914 году.

ВЫВОД

В связи с резкими изменениями в политической жизни 1920-х и 1930-х годов, сталинскими репрессиями и по разным причинам все пьесы Чулпана полностью не сохранились или дошли до наших дней, или хранятся в каких-то архивах или частных библиотеках. Когда мы изучили неизвестные пьесы Чулпана, то обнаружили, что их более двадцати. В поисках его

драматических произведений был найден текст комедии “Я снова женюсь”. Итак, одна из ближайших задач – найти и донести до публики другие пьесы драматурга.

Ключевые слова: джадидская драматургия, джадидские драмы начала XX века, драматургия Чулпана, изучение пьес Чулпана, комедия “Я снова женюсь”.

ANNOTATION

Introduction

In this article, the role of Chulpan in the emergence of drama in the early twentieth century, the stage works created by the writer in the development of Uzbek Jadid drama, their assessment, the fact that Chulpan is still known to the literary and scientific community, as well as poems whose names are known, but the text has not been found, and discovered comedy.

In the 1920s, dramaturgy, a relatively new direction in Uzbek literary and cultural life, arose in a peculiar form and appearance, and the dramatic genre, which occupies a special place as the third literary type, was introduced into the life of the Uzbek people, during its appearance, modern writers introduced his contribution to its development. The foundation of Uzbek dramaturgy was laid in the 1920s. It is necessary to note the merits of Behbudiy, Avloniy, Haji Muin, Fitrat, Khamza, Ghulam Zafari, Gazi Yunus, Khurshid, Chulpan in the development of the newly formed and developed Uzbek modern drama in 1910-1930. In particular, Chulpan achieved success in the drama tour, in which he developed such genres as drama, tragedy, comedy, pantomime, drawing on the traditions and experience of world literature.

Purpose and mission. The main goal is to study the hitherto unexplored aspects of Chulpan's dramaturgy, as well as to study Chulpan's activities as a serious playwright, to analyze the newly discovered plays in his creative heritage.

Methods. Analytical, historical-comparative, historical-culturological methods are used in solving such issues as Chulpan's dramatic activity, the history and popularity of writing plays, and the current state.

Results and reviews.

As for the dramaturgy of Chulpan, he was actively engaged not only in writing dramas, but also in staging works, translating and staging plays by world writers. writing articles. There are literary references that Chulpan's studies in the field of dramaturgy began in 1914.

CONCLUSION

Due to drastic changes in the political life of the 1920s and 1930s, Stalinist repressions and for various reasons, all of Chulpan's plays have not been completely preserved or have survived to this day, or are stored in some archives or private libraries. When we studied the unknown plays of Chulpan, we found that there were more than twenty of them. In search of his dramatic works, the text of the comedy “I'm getting married again” was found. So, one of the immediate tasks is to find and convey to the public other plays by the playwright.

Key words: Jadid dramaturgy, Jadid dramas of the beginning of the 20th century, Chulpan's dramaturgy, study of Chulpan's plays, comedy “I'm getting married again”.

KIRISH

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon XX asr boshlarida o'zbek madaniy hayoti uchun nisbatan yangi soha bo'lgan dramaturgiyaning paydo bo'lishi va rivojiga o'z hissasini qo'shgan dramaturg hamdir. Aytish kerakki, o'zbek dramaturgiyasining ge-

netik ildizlari xalq teatri, “chodir xayol”, “qo‘g‘irchoq tomoshasi”, xalq tomosha san‘atiga borib taqaladi. XX asr boshlariga kelib esa jadid g‘oyalarini ifodalovchi shaklan va mazmunan o‘ziga xos sahna asarlari paydo bo‘la boshladi, 1920-yillarda o‘zbek dramaturgiyasiga ilk tamal toshi qo‘yildi. 1910-1930-yillarda yangi shakllangan va taraqqiy etgan o‘zbek jadid dramaturgiyasi rivojida Behbudiy, Avloniy, Hoji Mu‘in, Fitrat, Hamza, G‘ulom Zafariy, G‘ozi Yunus, Xurshid, Cho‘lpon xizmatlarini ta’kidlash zarur hisoblanadi.

Maqsad va vazifa. Cho‘lpon dramaturgiyasining noma’lum jihatlarini tadqiq etish asosiy maqsad hamda Cho‘lponning jadid dramaturg sifatidagi faoliyatini o‘rganish, ijodiy merosida yangi aniqlangan sahna asarlarini tahlil etish kabilar vazifa sifatida belgilanadi.

Usullar. Cho‘lponning dramaturgik faoliyati, sahna asarlarining yozilish tarixi va ommalashishi, bugungi kundagi holati kabi masalalar bilan shug‘ullanishda analitik, tarixiy-qiyosiy, tarixiy-madaniy usullardan foydalaniladi.

Natijalar va mulohaza.

Cho‘lpon dramaturgiyasi haqida so‘z borganda uning faqat dramalar yozish bilan chegaralanmay, balki asarlarni sahnalashtirish ishlarida faol bo‘lgani, jahon adiblari pesalarini tarjima qilib, sahnalashtirilishida bosh-qosh bo‘lgani, aktyorlarga ijro usullarini, nutq ustida ishlash, talaffuz qoidalarini ham o‘rgatgani, sahna asarlariga taqriz va maqolalar yozgani kabi qator ishlarni ham amalga oshirganligini ta’kidlash o‘rinli. Cho‘lponning dramaturgiya sohasidagi izlanishlari 1914-yildan boshlangani haqida adabiyotshunoslikda ba’zi mulohazalar bor. Faqat bu mulohazalarning tasdiqlanishi Cho‘lponning “Boy” nomli dramasi kelgusida topilish ehtimoli bilan bog‘liq. Cho‘lpon o‘z davrida dramaturgiya sohasida samarali ijod qilgan [18;12], biroq uning barcha dramalari shu kungacha topilgan emas. Bizgacha yetib kelgan mavjud sahna asarlari beshta bo‘lib, ular turli mavzu va hajmda ekanligi ko‘rinadi. Ular haqida adabiyotshunoslikda ma’lum bir fikrlar, mulohazalar aytilgan, maqola va tadqiqotlarda yoritilgan bo‘lsa-da, mazkur asarlarga doir yangi manbalar va materiallarga tayanib fikr yuritmoqchimiz.

“Temirchi” (1919-yil). Adabiyotshunoslikda bu asar alohida dramatik asarlar qatorida zikr qilinmaydi. Biroq tuzilishiga ko‘ra u sahna asaridir. Mazkur asar dastlab “Mehnatkash inqilobning ikki sana davri munosabati-la” tagsarlavhasi bilan “Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 9-dekabr sonida chop etilgan. Asar kichik hajmga ega bo‘lib, she’r shaklida yozilgan, 65 misradan iborat. Unda temirchi va uning o‘g‘lining ish vaqtidagi dramatik holati tasvirlangan. Asarda dramaga xos elementlarning mavjudligini ko‘rish mumkin. Asar mazmunidan uning biror dramatik asarning bir bo‘lagi deb taxmin qilish ham mumkin. Keyinchalik Cho‘lpon uni bir butun drama qilish niyati bo‘lganligi ham ehtimoldan holi emas.

“Yorqinoy” (“Sarkash qiz”) (1920-yil). Olti parda ko‘rinishdan iborat drama. Muallifning o‘zi “afsonaviy tamosha” deb atagan. 1926-yil 20-sentyabrda “Sarkash qiz” sarlavhasi ostida sahnaga qo‘yilgan. Biz tomonimizdan qo‘lga kiritilgan 1926 yilgi teatr afishalarida ham dastlab “Sarkash qiz” sarlavhasi, pastki qatorda “Yorqinoy” nomi keltirilgan. B.O.Pestovskiy “O‘zbek teatri. Yangi o‘zbek dramaturgi” maqolasida “Uning (Cho‘lponning – mualliflar) “Yorqinoy” (qahramonning o‘z ismi) pesasi birinchi marta 24-noyabr 1920-yilda Toshkentda Xalq uyida namoyish qilindi” deb ma’lumot beradi hamda dramaning qisqa mazmunini bayon qiladi [8].

“Gunoh” (Ramazon ko‘rinishlaridan) (1923-yil). Asarga tagsarlavha sifatida “Shoshilish yozilgan 2 parda bir ko‘runishlik kulgi tomoshacha” deb yozilgan bo‘lib, u “Qalandar” taxallusi bilan “Turkiston” gazetasining 1923-yil 29-aprel sonida chop etilgan. Keyinchalik Cho‘lpon

asarlarining 3 jildligiga kiritilgan [13;196-198]. Professor N.Karimovning “Cho‘lpon” ma’rifiy romanida esa “Ramazon ko‘rinishlari” (1927) nomi bilan ko‘rsatilgan.

“Hujum” (1927-yil). Bu sahna asari dastlab V.Yan (Yanchevitskiy) tomonidan yozilgan bo‘lsa-da, Cho‘lponning ijodiy tarjimai yoki o‘zbek tilidagi talqini deyish mumkin. Asar muallifini belgilash masalasi matbuotda bahs-munozaraga sabab bo‘ldi. Ayrim adabiyotshunoslar “Cho‘lpon tarjima qilgan” desa, ba’zilar “hammualliflikda yozilgan” deb fikr bildiradilar. Keyingi fikrni mavzuga doir materiallarni o‘rganish asosida to‘g‘ri deb bilish mumkin. Asarning yaratilishi va sahnaga qo‘yilishi tarixi O.Sharafiddinov, N.Karimov, S.Ahmedov kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Asar dastlab akademik N.Karimov tomonidan 1993-yili “Nafosat” jurnalida chop etilgan [6]. Ikkinchi nashr esa 2013-yilda Cho‘lponning 4 jildlik “Asarlar”ida amalga oshirildi [14]. Pesa buffonada yo‘nalishida yozilgan bo‘lib, buff-drama deb ham yuritiladi. Mazkur asar orqali Cho‘lponning komediya janriga oid mahoratini ko‘rish mumkin. Izlanishlar xulosasiga ko‘ra asarning yana boshqa nusxalari topilishi ham ehtimoldan holi emas.

“Zamona xotini” (“Mushtumzo‘r”) (1928-yil). “Zamona xotini” asari ilk marta “Sharq yulduzi” jurnalining 1992-yil 10-sonida M.Muhammedov, K.Yashin, S.Mamajonovlar tomonidan chop etilgan. Bu vaqtgacha asar ayrim sabablarga ko‘ra Mumtoz Muhammedov asarlari qatorida zikr etib kelingan. Ma’lum bo‘lishicha, asarga Cho‘lpon tomonidan “Shunigina deyman” sarlavhali so‘zboshi yozilgan. So‘zboshida keltirilgan “8 mart Xotin qizlar kuni uchun ikki pardali qilib “Zamona xotini” nomi bilan yozilgan edi” degan so‘zlarga ko‘ra Cho‘lponning o‘zi asarni shunday nomlaganini ta’kidlash mumkin. O.Sharafiddinov “Mushtumzo‘r” va “O‘rtoq Qarshiboev” pesalari haqida so‘z yuritib, “I.Sultonov Cho‘lponning yo ikkala pesasini, yo bittasini menga ko‘rsatgan edi. ...Men kitoblarni o‘qiganim yo‘q, albatta, qo‘lga olib varaqlab chiqqanman, xolos. Ularning keyingi taqdiri menga noma’lum” [17;85] deydi. Bu fikrlar akademik Izzat Sulton shaxsiy kutubxonasida Cho‘lpon qalamiga mansub pesalar bo‘lganligini anglatadi. S.Mamajonov “Zamona xotini” va “Mushtumzo‘r” pesalari ilgari ikkita asar deb yuritilgan bo‘lsa, endilikda ikkisi bitta asar ekanligi ma’lum bo‘ldi, degan fikrga kelgan edi. Biroq ikkala asar qismlari va boshqa ayrim farqlarning mavjudligi pesaning asl matnini aniqlash zarurati borligini ko‘rsatadi.

Quyida Cho‘lponning nomlari ma’lum, lekin matni topilmagan dramatik asarlari haqida so‘z yuritamiz:

“Boy” (1914). Cho‘lpon dramatik asarlarining birinchisi sifatida “Boy” pesasi ko‘rsatiladi. Adabiyotshunos olim N.Karimov S.Ahmedov bergan ma’lumotga tayanib, “Boy” nomli pesa Cho‘lpon tomonidan 1914-yilda yozilgan degan fikrni bildiradi [16;40]. Shuningdek Cho‘lponning 1914-1919-yillar orasida Cho‘lpon birorta sahna asari ustida ishlagani haqida ma’lumot uchramasligini ta’kidlab, “Boy” pesasining taqdiri haqida quyidagilarni bildiradi: “Cho‘lponning “Boy” pesasi o‘z vaqtida yo sahna yuzini ko‘rmagan, yo ko‘rgan bo‘lsa ham muvaffaqiyat qozonmagan. Muallifning bu davrda dramaturg sifatida tajribaga ega bo‘lmaganligi va chamasi “Boy” pesasi bilan dramatik truppalarning e’tiborini qozona olmaganligi uning keyingi besh yil mobaynida bu mashaqqatli sohaga murojaat etmaganining asosiy boisi bo‘lgan” [16;40]. S.Ahmedov maqolasida Cho‘lponning inqilobdan avval dramatik asarlar yoza boshlaganini aytib: “Uning bundan 77 yil avval 1914-yilda bitilgan “Boy” nomli ilk sahna asari Behbudiyning “Padarkush”, Hamzaning “Zaharli hayot”, Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov” asarlari bilan oldinma-keyin maydonga keldi”, deydi [1;144]. Olim O.Sharafiddinov esa mazkur ma’lumotga e’tiroz bildiradi: “...muallif bu asar haqidagi ma’lumotni qaysi manbadan oldi? Uning qo‘lida asar teksti bormi? Asar bi-ror joyda sahnaga qo‘yilganmi? Qanday mavzuda yozilgan? Uning ishtirokchilari kim? Asarda

qanday voqealar sodir bo‘ladi? Asarning keyingi taqdiri qanaqa?” [17;83-84]. To‘g‘ri, cho‘lponshunoslikda bu savollarga hali hanuz javob topilmagan. Biroq Cho‘lpon hali hayotligi davrida matbuotda bosilgan maqoladagi ma‘lumot “Boy” nomli pesa Cho‘lpon qalamiga mansubligi va yaratilish davri haqidagi fikrlarni isbotlaydi: “Munaqqid O‘ktam sahna adabiyotimizning tarixini 1912-yilda Behbudiy “Padarkush”i bilan boshlanishini ayta turib, “o‘shal zamonlarda Hamid Sulaymon (Cho‘lpon – Sh.R.)ning “Boy” degan pesasi... yozilgan bo‘lsa-da, bosilmay qolg‘oni”ni qayd etadi” [9;122]. Sh.Rizayev keltirgan munaqqid O‘ktamning bu fikrlari “Turkiston” gazetasi (1924 y., 21 iyun)da bosilgan “Sahna adabiyoti” maqolasida berilgan. “Jadid dramasi” kitobidagi ilk pesalar ro‘yxatida ham “Boy” dramasi qayd etiladi [9;128]. S.Mamajonovning qator maqolalarida ham “Boy” pesasi zikr etilgan o‘rinlar uchraydi [7].

Yana shuni qo‘shimcha qilib aytish mumkinki, asr boshlarida jadid adabiyotida boy obraziga ko‘pchilik ijodkorlar murojaat qiladilar. Behbudiyning “Padarkush”, Hoji Mu‘inning “Boy ila xizmatkor”, A.Badriyning “Boychacha”, Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, Abdulla Avloniy asarlaridagi boy obrazini eslash o‘rinli. Cho‘lponning “Yana uylanaman” komediyasidagi yoki boshqa nasriy asarlaridagi boy obrazi ham shular jumlasidandir. Bizningcha, mazkur ijodkorlar kabi Cho‘lponning ham dramaturg sifatida boy obrazini yaratishga alohida e‘tibor qilishi tabiiy edi. Bu fikrlar “Boy” pesasining matni bo‘yicha izlanishlar olib borilishi kerakligini ko‘rsatadi.

“Cho‘rining isyoni” (1919-20). Cho‘lponning yana bir topilmagan sahna asari “Cho‘rining isyoni” nomli bo‘lib, N.Karimov Cho‘lponning Orenburgda Karl Marks nomli truppa bilan uchrashgani, M.Uyg‘ur va Nizomiddin Xo‘jayevlar bilan tanishib, teatrga qayta mehr qo‘yganligi sababli 1919-yilda shu asar maydonga keldi, deb belgilaydi. Aslida Cho‘lpon N.Xo‘jayev bilan ilgariroq tanishgan bo‘lib, 1917-yil aprelda yozgan “Qizil bayroq” she‘rini unga bag‘ishlagan. O.Sharafiddinov esa mazkur pesaning 1926 yilda sahnaga qo‘yilganini “Qizil O‘zbekiston” gazetasi (1926-y. 5 iyun)da “3” degan imzo bilan “So‘nggi kunning bo‘lib o‘tgan tomoshalari” nomli maqola orqali aniqlaydi. Sarlavha ostida qavs ichida “Cho‘lponning “Sarkash qiz” pesasi haqida” degan izoh qo‘yilgan ekan. O.Sharafiddinov bunday izohning qo‘yilish sababi noma‘lumligi, maqola muallifi uni o‘zicha talqin qilganini aytib o‘tadi [17;84]. Aslida “Sarkash qiz” va “Yorqinoy” bir asarning nomi bo‘lib, “Cho‘rining isyoni” boshqa sahna asaridir. Professor N.Karimovning “Cho‘lpon” ma‘rifiy romanida ham “Yorqinoy” dramasi qavsda “Sarkash qiz” nomi bilan to‘g‘ri berilganini ko‘ramiz [5;308]. Bundan tashqari Cho‘lponning “Qizil O‘zbekiston”ning 1926-yil 25-avgustida bosilgan “Yo‘qolg‘an pesalar to‘g‘risida” maqolasida “U pesadan (“Uzunquloq bobo” – Mualliflar) boshqa sobiq Buxoro Maorif nazorati qo‘lida bo‘lg‘an “Cho‘rining isyoni” nomli pesam ham yo‘qolg‘an. U ham e‘lon tili bilan aytsak, “e‘tibordan soqitdir” deb yozadi. “Cho‘rining isyoni” pesasi “Cho‘rining qo‘zg‘olishi” deb ham atalgan. B.Pestovskiyning “O‘zbek teatri. Yangi o‘zbek dramaturgi” maqolasida pesa rus tilida “Восстание неволнитси” deb nomlangan [8]. Maqola muallifi bu pesaning “hozirgi kunlarda” (1921-y.) Cho‘lpon tomonidan yozilayotganini qayd etadi. Shunga ko‘ra u Cho‘lponning ijod jarayonidan xabardor bo‘lgan deyish mumkin. Maqolada pesa mazmuni qisqacha bayon qilinadi. Ma‘lum bo‘lishicha, pesada o‘zbek ayolining fojeaviy hayoti tasvirlanadi. Bu ayol o‘qimishli bo‘lib, paranji tashlashni xohlaydi, biroq eri bunga qarshi turadi. Sharqona kechalarning biri spektaklda u rus kiyimi va niqobda paydo bo‘ladi hamda ajoyib ovozda kuylaydi. Tomoshabinlarning kuchli olqishlaridan u ikkinchi marta sahnaga chiqadi va eski xurofiy urf-odatlardan voz kech olmayotgan hamma yoshlarni ayovsiz tanqid qila boshlaydi.

“Cho‘pon sevgisi” (1921). Adabiyotshunoslar mazkur musiqali drama haqida “Qizil bayroq” gazetasi (1922-y., 25-mart)dagi Cho‘lponning “Sevgi va saltanat” nomli she‘riga tayanib fikr yu-

ritadilar. She'rga: "Bu parcha Cho'lpon o'rtoqning hanuz bosilmag'on va o'ynalmog'on "Cho'pon sevgisi" olti manzum tamoshasidan oling'onidir" degan izoh yozilgan. O.Sharafiddinov bu haqda 1991-yilda quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Keyinchalik Cho'lponga oid manbalarning birontasida bu asar tilga olinmaydi. Uning keyingi taqdiri, sahnaga qo'yilgan-qo'yilmagani noma'lum. Ehtimol, qo'lyozma qaylardadir yotgandir, nomu nishonsiz yo'q bo'lib ketgandir" [17;84]. N.Karimovning "Cho'lpon" romanida esa bu pesa "Cho'lpon sevgisi" tarzida xato keltirilgan. Bu she'riy dramaning 1922-yilga qadar sahnaga qo'yilmagani, undan keyin qo'yilgan-qo'yilmagani haqida ham biror ma'lumot yo'qligi ta'kidlanadi [5;260]. Keyingi vaqtlardagi izlanishlarimiz natijasida "hanuz bosilmag'on va o'ynalmag'on" bu pesa haqida yangi ma'lumotlarni qo'lga kiritdik. B.O.Pestovskiyning keltirishicha, "hali sahnada qo'yilmagan she'r shaklida yozilgan "Cho'pon sevgisi" ("Lyubov pastuxa") pesasi va 1921-yil yanvarda "Turon" teatrida qo'yilgan "Xalil farang" uning (Cho'lponning – mualliflar) qalamiga mansub". Demak, "Qizil bayroq" gazetasida boshqarma tomonidan yozilgan izoh bilan B.Pestovskiyning pesa haqidagi fikrlari o'zaro uyg'un mazmunga ega.

Shuningdek "Cho'pon sevgisi" pesasini kitob shaklida chiqarish uchun 1922-yilda Turkiston davlat nashriyotiga topshirilganligi haqida arxiv hujjatlari mavjud. Biroq qaysidir sabablarga ko'ra asar chop etilmay qolgan. Tilshunos olim Ye.Polivanov mazkur kitobga taqriz ham yozib bergan.

"Xalil farang" (1921). Bu pesaning 1921-yilda sahnaga qo'yilgani haqida ma'lumot beruvchi manba "Qizil bayroq" (1921-y., 8-fevral) gazetasi bo'lib, unda "Zanay" taxallusli kishining "Xalil farang" (Cho'lpon pesasi haqida) taqrizi bosilgan [17;84]. "Bolshaya soveteskaya entsiklopediya"-da "Xalil farang", "Cho'ruining isyoni", "Mushtumzo'r", "O'rtoq Qarshiboev" asarlari Cho'lponning ilk pesalari sirasida hamda 1917-1919-yillarda yozilgan, deb ko'rsatiladi [3;683]. Adabiyotshunoslar N.Karimov, S.Mamajonovlarning maqola va kitoblarida ham mazkur pesa nomi zikr qilinadi.

Ushbu 4 pardali dahshatli fojia 1921-yil 24-martda "Andijon eski shahar "Sharq yulduzi" teatri binosida Andijon okrug o'zbek davlat diram truppasi" tomonidan qo'yilganligi aks etgan afisha Andijon viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondida saqlanadi.

"O'ldiruvchi" (1922). Bu pesa haqida professor N.Karimovning "Cho'lponning badiiy olami" maqolasida ma'lumot beriladi. Unga ko'ra Cho'lpon 1919 yildan boshlab "Mannon Uyg'ur bilan hamkorlikda o'zbek professional teatrining paydo bo'lishi yo'lida samarali faoliyat bilan shug'ullanadi. U Uyg'ur truppasining statsionar sahnasi bo'lmish "Turon" teatrida direktor lavozimida xizmat qilar ekan, shu teatr uchun "Yorqinoy" (1920), "Xalil farang" (1921), "O'ldiruvchi" (1922) nomli pesalarni yozadi" [16;41]. Cho'lpon dramalari nashridagi izohlarda adibning 1920-yillarga qadar bo'lgan davrda yozilgan kichik pesalari qatorida mazkur asar "O'ldiruvchi" shaklida zikr etiladi [15;531]. B.Pestovskiyning 1922 yilda chop etilgan maqolasida Cho'lponning ayni kunlarda "O'ldiruvchi" (Ubiysa) pesasi ustida ishlayotgani aytiladi [8].

"Uzun quloq bobo" (1923). Cho'lponning "Uzun quloq bobo to'g'risida" nomli boshqarmaga xati "Turkiston" gazetasi (1923-y., 18-fevral)da chop etiladi. Ma'lum bo'lishicha, asar ikki pardali "kulgi asari", ya'ni komediya bo'lgan. Asarni oqqa ko'chirish uchun truppa artisti olib, uni yo'qotgan ekan. Cho'lpon so'zlariga ko'ra asar Samarqanddagi san'at havaskorlariga berib yuborilgan: "Mening "Uzunquloq bobo" nomli 2 pardali kulgu asarimni oqqa ko'chirib, o'zbek truppasiga topshirmoq sharti bilan mazkur truppaning eng muqtadir bir artisti olgan edi. Hozir shu asarning mazkur artist qo'lida borligi shubhali bo'lib qoldi. Eshitganimga ko'ra bechora asarim Samarqand san'at havaskorlariga berib yuborilgan emish. Shuning uchun gazeta orqali eshittirmoqchi bo'la-

manki, butun haq va huquq o'zimda bo'lgan u asar qayda bo'lsa ham nashr qilinsa yoki sahnaga qo'yilsa, shunga aloqador kishilarni hukmga tortaman", deb yozadi. Bu maqola orqali Cho'lpon asarga mualliflik huquqi haqida so'z yuritib, asar qayerda chop etilsa yoki sahnaga qo'yilsa, o'sha kishilarni hukmga tortishini ta'kidlaydi [15;16]. Cho'lponning "Moskvadagi dramstudiyamiz" nomli maqolasida mazkur pesa haqida quyidagicha qaydlar mavjud: "...kaminaning 4 pardalik "Uzun quloq bobo" degan pesasi ham repertuarga kirsak kerak", deyiladi. "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1926-yil 25-avgustida Cho'lponning "Yo'qolg'an pesalar to'g'risida" nomli maqolasi bosiladi. Maqolada uch to'rt yil ilgari mazkur pesa oqqa ko'chirilmay turib yo'qolgani ta'kidlanadi. Cho'lponning "Bu yil o'sha pesani to'rt pardali qilib va yangi usullarga to'g'rilab yozib chiqdim. Oldimizdag'i qish ichi Maskavda o'zbek dram maktabida tayyorlanib, kelgusi yilda O'zbekistonda qo'yilsa kerak. Shuning uchun burung'i eski pardani sahnaga qo'ymasliqlarini so'rayman. Lekin, tarixiy jihatdan mening o'zimgagina ahamiyati bo'lg'an uchun, agar o'zimga qaytarsalar yana yaxshi bo'ladi" degan so'zlaridan asarning muallif tomonidan tiklangani, qayta ishlangani va sahnaga qo'yish uchun tayyor holga keltirganini bilish mumkin.

"Qorovul uyqusi" (1927). "Teatr qomusi"ning V jildida (Moskva, 1967) "Yana uylanaman" pesasi hamda "Qorovul uyqusi" pantomimasi Moskvada O'zbek drama studiyasida L.Sverdlin tomonidan sahnaga qo'yilganligi haqida ma'lumot beriladi. Cho'lpon bu pesani "so'zsiz o'yin" degan edi. Uning o'z so'zlariga tayanadigan bo'lsak, "Labbay" bilan "Qorovul uyqusi" Toshkent va Samarqandlarda qo'yilgan" [15;98]. "Qorovul uyqusi" Xolxo'ja qo'rboshi turmushidan olingan bo'lib, Yusufjon qiziq intermediyasi va Cho'lpon librettosi asosida sahnalashtirilgan. L.Sverdlinning xotiralaridan birida pesa "Pionerlarning qorovullikdagi uyqusi" nomi bilan keltiriladi. Ma'lum bo'lishicha, L.Sverdlin dan Vsevolod Emilevich biomexanikadan dars o'ta olishi yoki o'ta olmasligini so'rab, uni o'zbek teatriga yuboradi. L.Sverdlin teatrdan biomexanikadan dars beradi hamda o'quv yilining oxirini ushbu pantomima bilan tugatadilar. Pantomima Raxmaninov, Shopen, Skryabin musiqasi fonida ijro etilgan. Mazkur pesa haqida to'liq ma'lumotlar L.Sverdlin shaxsiy arxivida ham saqlangan bo'lishi mumkin, buni kelgusidagi izlanishlar natijasi ko'rsatadi.

"O'rtoq Qarshiboyev" (1928-29). Pesa matni haqidagi qiziqarli ma'lumotni professor O.Sharafiddinov keltiradi. Ma'lum bo'lishicha, 1960 yillarning o'rtalarida "Mushtumzo'r" va "O'rtoq Qarshiboyev" pesalarining ikkalasini yoki bittasini adabiyotshunos olim I.Sulton O.Sharafiddinovga ko'rsatgan. Biroq pesa matnini topish borasidagi keyingi izlanishlar natija bermagan [17;85]. "O'rtoq Qarshiboyev" sahnaga qo'yilgandan keyin matbuotda qizg'in munozaralar bo'lgan. S.Holdor qizining "Qarshiboyev" sahnamizga yararlikmi? (Qizil O'zbekiston. 1929. 27-dekabr.), Oltoyning "Qarshiboyev" – quruq "Hujum" uchun ("Qizil O'zbekiston" 1929. 27-dekabr), Azim S. "O'rtoq Qarshiboyev"ga bir nazar" ("Qizil O'zbekiston". 1929. 27-dekabr.), Y.Yo'ldoshning "Qarshiboyev sahna-da" ("Qizil O'zbekiston". 1929. 27-dekabr), Boltaboyning "O'rtoq Qarshiboyev" bizning sahnamizga loyiqmi? ("Yosh leninchi". – 1930. 23 fevral), S.Husaynning "O'rtoq Qarshiboyev" atrofidagi mulohazalar ustida ("Qizil O'zbekiston". 1930. 26-mart) kabi maqolalari chop etilgan.

"Hijrat" (1936-1937). Professor N.Karimov Cho'lponning 1936-193-yillarda shu nomdagi pesani yozganligi va teatr jamoasi oldida o'qib berganligini aytadi. "Afsuski, yozuvchi boshiga otiladigan toshlarning dahshatli manzara kasb etishi bilan teatr jamoasi bu asarni sahnalashtirishga oshiqmagan. 1937-yil to'foni paytida esa asar matni izsiz yo'qolgan", deydi adabiyotshunos [16;43].

"Avaz" (1936). To'rt pardali drama. "Avaz" dramasi ilgari Abror Hidoyatovga nisbat berib kelingan. Asar aslida Cho'lpon qalamiga mansub bo'lib, bir necha dalillar buni isbotlaydi. Bu

haqda O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad shunday yozadi: "1939-yilning bahorida Davlat nashriyotida Oybekning romani o'qilyapti, deb eshitdim. Men u paytda "Mushtum"da ishlardim. Tahririyat ham, nashriyot ham to'rtinchi qavatda edi. Ilgarilari ham uyushmada bo'ladigan muhokamalarga qatnashib turardim. Uyushmada Cho'lponning "Avaz" degan pesasi o'qilib, muhokama qilingandi (1936-yil nazarda tutilmoqda – mualliflar). Negadir pesani Cho'lponning o'zi emas, Abror Hidoyatov o'qigandi. U o'qiyolmay qiynalgan yoki to'g'ri o'qimagan joylarini undoq emas, bundoq deb Cho'lponning o'zi tuzatib turardi. Keyinchalik nima sababdandir "Avaz" Abror Hidoyatov nomi bilan sahnaga qo'yildi" [10;9]. Adabiyotshunos olim Sherhali Turdiyevning "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida "O'tmish hujjatlari: "tanqid" dushman izlaganda" nomi ostida [11] qayta nashrga tayyorlagan "G'olib". "Hamza" teatrida "dushman nayranglari" ("Yosh leninchi". 1937. 2- avgust.) nomli maqolada akademik teatrning sobiq direktori Ziyo Saidga juda katta ayblovlar qo'yiladi. Ziyo Saidning Cho'lpon, G'ulom Zafariy, G'ozzi Yunus va Miyon Buzruklarni yoniga olib rejissyor Vittga qarshi kurash olib borilgani ta'kidlanadi. Shuningdek, "Cho'lpon, G'ulom Zafariy kabi dushmanlar biladilarki, ular nomi qayd qilingan asarlardan mehnatkash xalq jirkanadi. Shuning uchun ular o'z asarlarini Abror va boshqalarning ismlari bilan, ya'ni shularniki qilib maydonga chiqarmoqchi bo'lganlar. Majlislarda "Mening qo'limdan duoyi salom yozish ham kelmaydi", deb yurgan Abror Hidoyatov birdaniga teatrga "tarixiy" bir mavzuda butun boshli bir pesa taqdim qiladi. Bu pesa o'qilmasdan ilgari Ziyo Saidlar tomonidan ijobiy baho beriladi, hammaga maqtaladi. Biroq, majlisda aniqlanishiga ko'ra pesani Abror Hidoyatov emas, balki xalq dushmanlari Cho'lpon bilan G'ulom Zafariylar yozgan ekanlar. Hozir bu pesa shubhali bo'lgani uchun sahnaga qo'yilishdan taqiqlandi".

"Avaz" dramasini Sirojiddin Ahmad nashrga tayyorlab, "San'at" jurnalida chop etdi [2]. Akademik N.Karimov ham bu pesa haqida to'xtalib quyidagi fikrlarni bildirgan: "Toshkentga ko'chib kelganidan keyin Cho'lpon hatto asarlarini ham o'z nomidan sahnaga chiqara olmadi. Zamon-doshlarining aytishlaricha, Umarjon Ismoilovning asari deb yurganimiz "Rustam"ni ham, Abror Hidoyatovga mansub deb hisoblaganimiz "Avaz"ni ham, aslida Cho'lpon yozgan va yuqoridagi sababga ko'ra, ular nomidan sahnaga chiqargan" [5;430].

"Yana uylanaman" (1926). Cho'lponning "Yana uylanaman" pesasi komediya janriga mansub bo'lib, shu kungacha uning nomi, umumiy mazmuni haqida ayrim ma'lumotlar mavjud edi xolos. Komediyaning matni ilmiy va adabiy jamoatchilikka ma'lum emas edi. 2021-yilgi qidiruvlarga ko'ra Cho'lponning "Yana uylanaman" komediyasi matni professor D.Quronov tomonidan "Rossiyskiy gosudarstvenniy arxiv literatury i isskusstvo" (RGALI)ning VTO Kabinet internationalnix narodov SSSR bo'limi (inv.№59/IV)da borligi aniqlandi va qo'lga kiritildi. Mazkur komediya rus tilida bo'lib, yozuv mashinkasida yozilgan, 33 betdan iborat. Asar muallifi Cho'lpon ekanligi birinchi betda qayd etilgan. Sarlavhasi dastlab o'zbek tilida "Pul undirish" ili "Yana uylanaman" deb yozilgan, so'ngra qavsda "Снова хочу жениться" deb yozib qo'yilgan. Professor D.Quronovning keyingi aniqlashiga ko'ra L.Sverdlinning shaxsiy arxivida "Хочу жениться" nomli pesaning yana bir varianti mavjudligi ma'lum bo'ldi.

Shu paytgacha "Yana uylanaman" komediyasining sahnalashtirilgani haqida so'z yuritilar edi, lekin aniq faktlar topilmagan edi. Bizning qidiruv ishlarimizga ko'ra "Yana uylanaman" komediyasining sahnada namoyish etilishi haqida "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1928-yil 13-yanvar juma kungi (913) 11-sonida e'lon berilganini aniqladik. Pesaning qaysi kuni va qayerda qo'yilishi haqidagi o'rinda quyidagicha yozilgan: "Chorshanba 18-yanvar Eski shahardagi xalq teatrida". E'lon matni quyidagicha: "O'zbek davlat truppasi tomonidan ma'lum Yusuf qiziq hikoyasidan

Cho'lpon asari o'ynaladi: "Yana uylanaman" Biletlar hozirdan boshlab sotilur. Bilet baholari 40 tiyindan bir so'm 50 tiyingacha".

"Yana uylanaman" pesasi 3 parda 6 ko'rinishli komediya bo'lib, masjid imomining ish haqini bir boy o'zlashtirib olgani, shu ikki yillik haqni undira olmayotganligi to'g'risida xotini bilan tortishib qolgani, achchiq qilib xotini ustiga xotin olmoqchi bo'lgani, imomning hiyla yo'li bilan boydan haqini undirishi kabi voqealar yumor orqali ko'rsatib beriladi. Komediya bosh qahramonlar masjid imomi (domulla), uning xotini To'tixon, boy, To'xtasin, Sotqin kabilar, masjid ahli, Shirmon xola, boyning ikkinchi xotini Nazokat, Turg'un, ayiq o'ynatuvchi kabi ikkinchi darajali qahramonlar ishtirok etadilar.

Komediya imomning uyiga kirib kelishi hamda ehtiyotsizligi tufayli sut, qatiqlarni to'kib yuborishi, shu sabab bo'lib xotini bilan oilada eru xotinning vazifasi to'g'risida bahslashishi bilan boshlanadi. Imom xotinidan yashirinch aylanmoqchi bo'lgan-u, buni sir tutayotgan edi. Shu janjal asnosida sir ochiladi. Imom aylanmoqchi bo'lgan qiz tomonga vositachi – Turg'un ismli bolani jo'natgan edi. Turg'unning qiz tomonning gapini yetkazishida va imomning xotini bu gaplarni eshitib qolmasligi uchun qilgan harakatlari o'quvchi, tomoshabinda kulgi uyg'otadi. Imom o'zini bolaga go'yo dam solayotganday ko'rsatadi-yu, aslida boladan nima gap olib kelganini bilmoqchi bo'ladi. Xotiniga esa bolaning tutqanog'i borligini aytadi. "Domulla: – (qo'llari bilan darhol bolaning og'zini yopadi va duo-afsun o'qiydi) E, yaramas, hamma ishni rasvo qilding. Kuf!... Sendaqa yaramasni menga yuborgan Shirmon xolaga xudoning la'nati bo'lsin... Suf...¹ [12;4]. Imomning ikki yillik masjiddagi xizmati uchun namozxonlardan foydalanib boydan ish haqini undirishida ham kulgu holati mavjud. U namozdan avval masjid ahliga imomlik qilishdan bosh tortishini aytdi hamda "domulladan avval boshimizni ko'tarsak, xotinlarimiz o'zimizga nomahram bo'lsin" deb qasam ichishsa, keyin imomlikka o'tish shartini qo'yadi. Komediyaning bu qismini Cho'lponning o'zi maqolasida "avji joyi g'alati bir "qo'rqinch" (tryuk)ni ko'rsatadi" [14;118] deb yozgan edi.

Masjid imomining shunday hiyla bilan o'z pullarini undirishi, albatta, boyning g'azabini qo'zg'aydi. Boydan keyin o'ch olmaslik shartini qo'ygan bo'lsa-da, imom aylanmoqchi bo'lgan qizni undan tortib olmoqchi bo'ladi. Bu ishni imom og'iz solgan qiz – Sotqinxonga aylanmoqchi bo'lgan yigit To'xtasin uyushtiradi. Voqea shunday tus oladiki, To'xtasin imom va boyni to'qnashtirib, ikkalasidan ham Sotqinxonni qutqarib qoladi.

Boyning xizmatkori Hayitning uni uqalashi sahnasida ham yumor, kulgili holat bor. Uning semirib ketganligidan tanasi hech nimani his qilmay qo'yganligi, xizmatkori qancha uqalasa ham ta'siri bo'lmayotganligi ularning savol javobi hamda Hayitning harakatlaridan kulgu paydo bo'ladi. Hayit boyga: "Xo'jayin, axir siz semiz odamsiz. Siz, to'g'risi, bordonga o'xshaysiz.. Bir necha pud bug'doy olib kelganlarida, ularni bordonga behuda joylabmiz, hammasini sizning qorningizga joylash kerak edi" deydi [12;22]. Bordon – guruch va bug'doy saqlashga mo'ljallangan bochka-simon idishdir. Hayit tomonidan boyga berilgan bunday ta'rif va tashbeh uning tashqi va ichki portretini yaqqol ochib beradi.

Boy ish bilan ketgandan keyingi sahnada Hayit unga taqlid qilib supada yotarkan, uning nutqi orqali ham boyga xarakteristika beriladi: "Bu qo'tir to'ng'izning tanasi hech narsani his qilmaydi. Katta bolg'a yoki biror alohida moshinka bilan urish kerak. O'zgina ishlasa, o'sha zahotiy oq charchaydi, og'ir hansirashni boshlaydi. O'zi to'rtta xotini bor, beshinchisini olishdan ham toymaydi" [12;23]. Boyning pulga o'chligi va o'ta xasligi To'xtasin bilan suhbatda ham ko'rinadi. To'xtasin aytgan reja orqali imomdan qizni tortib olish uchun sarflanadigan chiqim ustida boy sav-

¹ Asar rus tilida bo'lib, uni mazkur maqolaning birinchi muallifi o'zbekchalashtirgan. РГАЛИ ВТО Кабинет интернациональных народов СССР bo'limi inv.№59/IV. Cho'lpon. "Pul undirish" yoki "Yana uylanaman" komediyasi.

dolashadi. “Men domulladan ko‘p sarflaymanmi”, “150 so‘mdan ortiq bir tiyin ham bermayman” degan gaplari boyning xasisligidan dalolat beradi.

Asarda ochko‘z boylar ayiq o‘ynatuvchi chol tomonidan ham hajv qilinadi. Masjid oldidagi maydonda bolalarga ayiq o‘yini tomoshasi qo‘yilganda chol ayiqqa qarata, pulini sudxo‘rga berib foizsiz qolib o‘lgan boylarni ko‘rsat, deb buyruq beradi. Ayiq jon berayotgan boylarning holatini kulgili tarzda ko‘rsatadi. Komediya janriga xos asosiy xususiyatlardan biri ham kulgu, yumordir. Asar boshidan oxiriga qadar yumor pafosi bilan sug‘orilgan.

To‘xtasinning tuzgan rejasiga ko‘ra domla uylanayotgan qiz kelinchakning “tutqanog”i tutib qoladi. Domla uni taloq qilib, boyga o‘tkazib yuborayotgan mahalda To‘xtasin ikkisining ham asl basharasini ochib tashlaydi. Ma‘lum bo‘lishicha, To‘xtasin va Sotqinxon bolaligida beshikkerti qilingan ekan. Atrofdagilarning hammasi yoshlar tomon bo‘lishadi va pesa o‘yin kulgi, raqslar bilan tugaydi.

Mazkur sahna asarining so‘nggida quyidagicha izoh yozilgan: “Bu pesa o‘zbek shoiri, dramaturg, O‘zbek davlat drama teatrining adabiy xodimi Cho‘lpon (Sulaymonov) qalamiga mansub. Asar teatr studiyasiga oid shaklda yozilgan va sahnalashtirilgan. Postanovkachi Sverdlin. Pesa 1927-28-yildagi teatr repertuariga kiritilgan, asar matniga postanovkachi va badiiy rahbar Tixonovich tomonidan o‘zgartirishlar kiritilgan. Keyinchalik asar repertuardan olib tashlandi, boz ustiga muallif qatag‘onga uchragan va teatr xodimlari safidan, dramaturgiyadan chiqarib yuborilgan edi” [12;33].

“Yana uylanaman” komediyasi o‘zbek adabiyoti, o‘zbek dramaturgiyasi uchun yangi topilma hisoblanadi. Asarni ilmiy va adabiy jamoatchilikka yetkazish, uni tahlil va talqin qilish zarurati bor.

Cho‘lponshunoslikka oid adabiyotlarda “Buxoro jallodlari”, “Ov”, “Siniq oyna”, “Ikki dunyo”, “Oktyabrgacha o‘n yil” asarlari ham Cho‘lponga nisbat beriladi. Biroq ularning Cho‘lpon qalamiga mansubligiga doir fakt va materiallar yetarli emas.

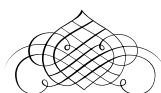
XULOSA

Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon o‘zbek dramaturgiyasining shakllanishida katta hissa qo‘shgan jadid adiblardan biri edi. Uning dramaturgik faoliyati ilmiy jihatdan tadqiq etilishi zarur. Adib o‘z davrida dramatik asarlar, pantomima, kichik sahna asarlari, komediyalar yaratdi, ularni rus tiliga tarjima ham qildi, mazkur asarlarni sahnalashtirdi. Cho‘lpon jahon adiblari pesalarini ham o‘zbek tiliga mahorat bilan tarjima qildi. XX asrning 20-30-yillaridagi siyosiy hayotdagi keskin o‘zgarishlar, stalin qatag‘oni va turli sabablarga ko‘ra Cho‘lponning barcha dramatik asarlari to‘la saqlanmagan yoki bugungi kungacha yetib kelmagan, yoxud qaysidir arxiv fondlarda, shaxsiy kutubxonalarda saqlanmoqda. Cho‘lponshunoslikda adibning nomlari ma‘lum, lekin matnlari topilmagan dramatik asarlari haqida so‘z yuritib kelinadi. Cho‘lponning noma‘lum dramatik asarlarini o‘rganganimizda ularning soni yigirmadan ortiq ekanini aniqladik. Albatta, bu qat’iy ko‘rsatkich emas, kelgusida yana topilish ehtimoli bor. Dramatik asarlarini izlash davomida esa “Yana uylanaman” komediyasi matni topildi. Mazkur komediyani o‘rganish hamda ommalashtirish orqali XX asr jadid dramaturgiyasi taraqqiyotidagi muayyan bosqichini ham belgilagan bo‘lamiz. Demak, dramaturgning boshqa pesalarini ham izlash va xalqqa yetkazish navbatdagi vazifalardan biridir.

(Ushbu maqola bajarilishi 2021-2022-yillarga mo‘ljallangan A-OT-2021-57 raqamli “Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi manbalarining elektron platformasi va mobil ilovasini yaratish” mavzusidagi amaliy grant loyihasi doirasida tayyorlangan.)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

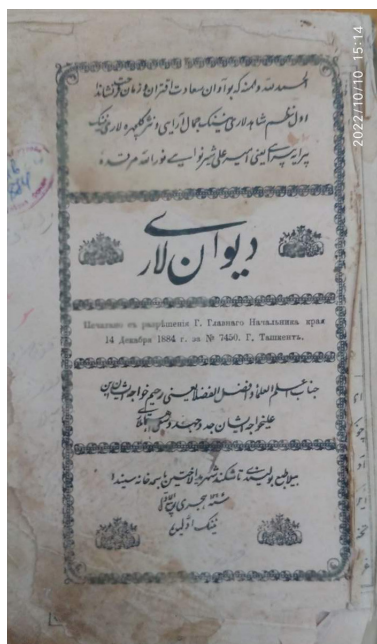
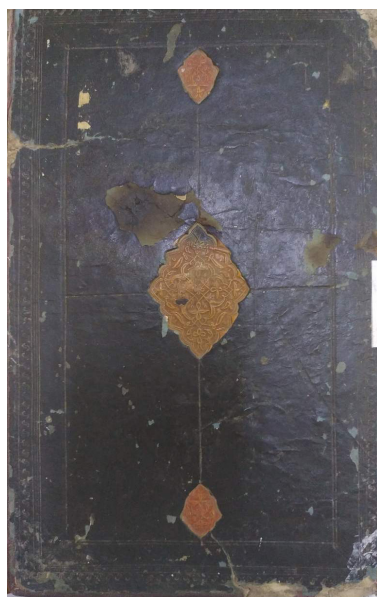
1. Ahmedov S. *Adabiyot va san'at*. – Toshkent: AS, 1988.
1. Ahmad S. “Avaz” dramasi. – Toshkent: “San’at” jurnali. 1990. №5.
2. Большая советская энциклопедия. т. 61. – Москва, 1934.
3. Karimov N. *Istiqlolni uyg‘otgan shoir*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. 88 b.
4. Karimov N. *Cho‘lpon (ma’rifiy roman)*. – Toshkent: Sharq, 2003. 464 b.
5. Karimov N. “Hujum” dramasi // “Nafosat” 1993 y. – 1993. № 2. – B. 29-35; – № 3-4. – B. 26-27; – № 7-8. – B. 22-24.
6. Matajonov S. *Bizning Cho‘lpon*. – T.: Yozuvchi, 1997. – 64 b.
7. Пестовский Б.О. “Новейшие узбекские драматурги”// “Наука и просвещение” 1922. №1. – С.35.
8. Rizayev Sh. *Jadid dramasi*. – Toshkent: Sharq, 1997. 320 b.
9. Said Ahmad. *Topganlarim va yo‘qotganlarim*. – Toshkent: Sharq, 1999. – B.9.
10. Turdiyev Sh. “O‘tmish hujjatlari: “tanqid” dushman izlaganda” “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi (1989. 30 iyun. №27(3027).
11. Cho‘lpon A. РГАЛИ ВТО Кабинет интернациональных народов СССР bo‘limi inv.№59/ IV. *Chulpan*. “Pul undirish” ili “Yana uylanaman”.
12. Cho‘lpon A. *Asarlar*. 3 jildlik. I jild. – B. 196-198.
13. Cho‘lpon A. *Asarlar*. 4 jildlik. 3-j. – Toshkent: “Akademnashr”, 2013. 384 b.
14. Cho‘lpon A. *Asarlar*. 4 jildlik. 4-j. – Toshkent: “Akademnashr”, 2013. 384 b.
15. Cho‘lponning badiiy olami. – Toshkent: Fan, 1994. 132 b.
16. Sharafiddinov O. *Cho‘lpon*. – Toshkent: Cho‘lpon, 1991. 112 b.
17. Quronov D. *Cho‘lponning hayoti va ijodiy merosi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – 80 b.

DILNOZA RUSTAMOVA,

O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

NAVOIY DEVONI TOSHBOSMA ASARINING TAVSIFI

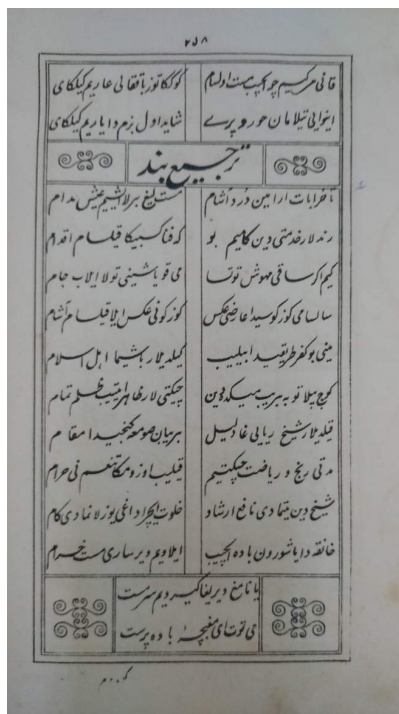
XIX asrning 70-yillaridan boshlab Alisher Navoiy asarlarining toshbosma usulda nashr etilishi mutafakkir adabiy mero-sining keng kitobxonlar orasida ko‘plab nusxalarda yoyilishiga sabab bo‘ldi. Navoiy devonlari asosan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qon shaharlaridagi matbaachilik korxonlarida nashr qilingan. Ushbu nashrlarning bir qanchasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanadi. Jumladan, №874 inventar raqamidan joy olgan Navoiy terma devoni boshqalariga nisbatan ancha to‘liqroq va devonchilik an‘analariga qisman bo‘lsa-da amal qilingan qimmatli manbalardan hisoblanadi.

Terma devon 450 ta g‘azal (2-258-betlar), 2 ta tarji‘band (258-265; 280-284-betlar), soqiynoma (266-268-betlar), 10 ta qit‘a – muqattaot (268-269; 281-betlar), masnaviy (270-279-betlar), 8 ta tuyuq – muhtamalot (282-283-betlar), 7 ta fard – mufradot (287-bet) kabi janrlardan tashkil topgan.

Matn ikki ustun jadval ichiga bitilgan bo‘lib, she‘rlarning oxirgi bayti yoki maqtasi ikki tomoni naqshli to‘rtburchak ichida berilgan. Bu keyingi misralar yangi she‘rlarga tegishlilikini anglatib turadi. Devon kotibning 1 sahifadan iborat xotimasi bilan tugagan.

Kitob “Amir Alisher Navoiy navvarallohu marqadahu devonlari” deb nomlangan. Undagi “Rahimxo‘ja eshon ibn Alixo‘ja eshon – ناشيا مجود يلا نبا ناشيا ا مجاود ماجر – jiddu jahdi va sa‘yi ehtimomi bilan ta‘bi bo‘lindi” deyilishiga ko‘ra esa noshirning kim ekanligi anglashiladi.

Devon Toshkent xattotlik maktabini yaratgan, xattotlikning toshbosma uslubi asoschilaridan biri Shohmurod o‘gli Mullo Shohne‘mat o‘g‘li – ملا شهنعمت اوغلى – tomonidan ko‘chirilgan. Kotibning xabar berishicha, kitob hijriy 1306, ya‘ni milodiy 1888-yilda Toshkentdagi dastlabki xususiy bosmaxonalardan biri – Laxtin matbaasida nashr etilgan.

Kitob muqovasi qattiq kartondan, moshrangli, pastida tamg'asi bor, loklangan. Kitob ancha urnalغان, sahifalari yirtilgan. Ammo bu she'rlarning ravon o'qilishiga mone'lik qilmaydi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu terma devon boshqa toshbosma nusxalarga qaraganda janrlar va miqdor jihatdan ancha ustun. Devon an'anaviy tarzda basmala bilan boshlangan. Asosiy qismni esa "Badoye'-ul-vasat" devonining ilk g'azali matlasi:

ای نوبهار عارضینک صبحیغه جان برور هوا
اندىن گل و بلبل تابب یوز برك برلا مینک نوا

(*Ey navbahori orazing subhig'a jonparvar havo*

Andin gul-u bulbul topib yuz barg birla ming navo.) –

bilan boshlab bergan bo'lsa, quyidagi fard bilan yakunlangan:

کیشی عیبین یوزیکا قیلما اظهار

تامل ایلا اوز عیبینکنی زینهار

(*Kishi aybing desa, dam urmag'ilkim, ul erur ko'zgu,*

Chu ko'zgu tiyra bo'ldi, o'zga aybing zohir aylarmu?)

Garchi alohida she'rlardan tarkib topgan bo'lsa-da, devonda janrlar tartibi aniq belgilanmagandek taassurot uyg'otadi.

G'azaldan keyin kelgan tarji'band janriga soqiynoma va qit'adan

so'ng yana qayta murojaat qilinadi. Qit'alar ham xuddi shu tarzda berilgan.

Toshbosma devonning aynan qaysi qo'lyozma nusxadan ko'chirilgani haqida aniq ma'lumot yo'q. Ammo she'rlar tarkibidan bir bayt tushib qolishi, baytlar o'rni alamashinishi, yoxud jumla va so'zlar boshqa so'z, sinonimlar bilan almashish holatlari kuzatiladi. Xususan, devonning 9-g'azali sifatida "Badoye'-ul-vasat"dan kiritilgan "Lablaringdin garchi qon" matlasi bilan boshlanuvchi g'azalning 4- va 7-baytlari tushib qolgan:

Yorkim, mundoq nihondur ko'zdinu, men telbamen

Kim degaykim fitna bo'lg'an nasli odamdur manga.

Bu kabi misollar devonda ko'plab topiladi. Ammo XIX asr madaniy hayotida Navoiy devonlarining keng miqyosda yoyilishi kitobxon xalqning mutaffakkir asarlariga yaqinlashishi bu jarayonning nechog'li dolzarb bo'lganini anglatib turadi.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmasligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/ muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmasligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

ADABIY MEROS

2022-YIL 2-SON (6) / ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2500

2 1 8 1 2 5 0 0